

Zeszyty
Naukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II

WYDAWCA
Katolicki Uniwersytet Lubelski
Jana Pawła II

RADA NAUKOWA

prof. dr Davide Bennato, Università di Catania
prof. dr hab. Henryk Domański, Polska Akademia Nauk
dr Roch Dunin-Wąsowicz, University College London
ks. prof. dr hab. Janusz Mariański, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr hab. Jadwiga Plewko, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Antoni Sulek, Uniwersytet Warszawski
ks. prof. dr hab. Janusz Surzykiewicz, Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt
dr hab. Jacek Śliwak, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Wojciech Świątkiewicz, Uniwersytet Śląski
prof. dr Javier Treviño, Wheaton College, MA
prof. dr hab. Sławomir Zaręba, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

REDAKTOR NACZELNY

dr hab. Krzysztof Motyka, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

dr hab. Monika Adamczyk, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr Monika Dobrogowska, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
redaktor języka angielskiego
ks. dr hab. Stanisław Fel, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. Edoardo Fittipaldi, Università degli Studi di Milano
dr hab. Małgorzata Gruchoła, prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ks. dr hab. Maciej Hułas, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
dr Krzysztof Jurek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr hab. Zbigniew Kurcz, Uniwersytet Wrocławski
dr Katarzyna Lenart-Kłoś, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. A. James McAdams, University of Notre Dame
prof. dr hab. Krystyna Romaniszyn, Uniwersytet Jagielloński
dr Małgorzata Szyszka, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
prof. dr Yuliia Yemelianova, Volynskiy Natsionalnyi Uniwersytet im. Lesi Ukrainky

SEKRETARZ REDAKCJI

Agata Tkaczyk

Zeszyty
N

Rok LXVII
Nr 2 (266)
2024

aukowe
Katolickiego
Uniwersytetu
Lubelskiego
Jana Pawła II

Kwartalnik

KATOLICKI
UNIwersytet
LUBELSKI
JANA PAWŁA II

KUL 1918

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Paula Ulidowska

OPRACOWANIE KOMPUTEROWE
Jarosław Bielecki

PROJEKT OKŁADKI
Dorota Woźniak

e-ISSN 2543-9715

ADRES REDAKCJI

Zeszyty Naukowe KUL
Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin
tel.: 0048 81 454 53 40
e-mail: znkul@kul.pl
<https://czasopisma.kul.pl/znkul>

WYDAWNICTWO KUL

ul. Konstantynów 1H, 20-708 Lublin
tel.: 0048 81 454 56 78
e-mail: wydawnictwo@kul.pl
<https://wydawnictwo.kul.pl>

Artykuły

Zeszyty Naukowe KUL 67 (2024), nr 2 (266)

DOI: 10.31743/znkul.17168

RAFAŁ CEKIERA*

The World of Values of Polish and Hungarian Students: A Comparative Study

Świat wartości studentów polskich i węgierskich.
Studium porównawcze

Abstract

This article presents the results of a comparative study on the world of values of Polish and Hungarian university students. During the research queries, a tool allowed both the respondents' axiological self-identification and the expression of opinions on socially emotive issues. The research project made it possible to identify both similarities and interesting differences in the value systems of the students of the two countries analysed. Hungarian students were less likely to declare themselves as believers and to give less importance to religion, while at the same time being much more likely than Polish students to consider that the Christian value system should be the basic foundation for Europe. Another interesting point may be the identified difference between the different dimensions of the world of values of men and women. In both Poland and Hungary, female students are more worldly liberal, while male students are conservative and refer more often to tradition.

Keywords: values, axiological orientations, academic youth

Abstrakt

W artykule zaprezentowane zostały wyniki badań porównawczych dotyczących świata wartości studentów polskich i węgierskich uczelni wyższych. Podczas kwerendy badawczej wykorzystano narzędzie pozwalające zarówno na aksjologiczne autoidentyfikacje badanych, jak i wyrażenie opinii na temat budzących społeczne emocje zagadnień. Projekt badawczy pozwolił zidentyfikować zarówno podobieństwa, jak i interesujące różnice w systemie wartości studentów dwóch analizowanych państw. Studenci węgierscy rzadziej deklarowali się jako wierzący i mniejszą wagę przydawali religii, równocześnie znacznie częściej niż polscy uznając, że chrześcijański system wartości powinien być

* Dr Rafał Cekiera – Instytut Socjologii, Uniwersytet Śląski, e-mail: rafal.cekiera@us.edu.pl, ORCID: 0000-0003-3649-6645.

podstawowym fundamentem dla Europy. Inną interesującą kwestią może być zidentyfikowana różnica pomiędzy różnymi wymiarami świata wartości kobiet i mężczyzn. Zarówno w Polsce, jak i na Węgrzech, to studentki są bardziej światopoglądowo liberalne – natomiast studenci konserwatywni i odwołujący się częściej do tradycji.

Słowa kluczowe: wartości, orientacje aksjologiczne, młodzież akademicka

The social world and its practices are based on values, though this obvious fact is frequently forgotten in the practice of constructing social analyses. In trying to report on various areas of social life, one cannot ignore their axiological dimension and the meanings assigned to them by social actors. “Values belong to the order of culture and constitute the foundations of social life. By being internalised into attitudes and behaviour, and into the practices of people’s social life, they shape the cultural profiles of entire communities and of the social personalities of individuals.”¹

The problem of values not only seems to be virtually inexhaustible from the cognitive point of view but has also been subject to intense debate in recent decades. “A lot has been said in everyday life about the twilight of family-oriented values, religious and moral values, and all sorts of traditional values”²; sometimes, axiological heterogeneity is identified as one of the characteristic features of the modern era. The belief that we are living in a time of intense axiological transformation that has far-reaching consequences is becoming widespread. The pace of change is certainly conducive to a sense of uncertainty and even, at times, to apocalyptic sentiment. These changes are related to a sense of temporality, a category that is becoming one of the constitutive features defining the socio-cultural context of modernity.³ In some people, this provokes what U. Beck described as the “frenzy of change”, which, paradoxically, may lead to the abandonment of individual resources for the sake of an unspecified ideal. The above-mentioned German sociologist describes this phenomenon using a powerful metaphor: “Possessed by the goal of self-fulfillment, they pull themselves out of the ground in order to check if their roots are healthy.”⁴

An inspiring metaphor of the cultural condition of modern societies was proposed by W. Świątkiewicz, who used the term “axiological turbulence”. In this perspective, which is the starting point for the research reported in this paper, the ongoing changes entail risk, but their character is not entirely negative, as

¹ W. Świątkiewicz, *Światy wartości mieszkańców miasta. Na przykładzie badań socjologicznych w Zabrze*, “Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II” 2020, no. 1 (63), p. 2.

² J. Mariański, *Sens życia, wartości, religia. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, p. 122.

³ R. Cekiera, *O pułapkach emigracyjnej lekkości*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2014, p. 22.

⁴ U. Beck, *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004, p. 148.

they become an opportunity to refresh a certain set of values and to adopt it more consciously.

Turbulence is born of the wind and storm, which are synonymous with fast and violent cultural change; the wind blows in various, sometimes opposite, directions, bringing new values and patterns of behaviour, fertilising and renewing life, but also destroying and blowing away traditional values and principles, if they are poorly rooted in the soil of the native culture. Turbulence symbolises change, instability, varying speeds, dynamics, dispersion, displacement, banishment, which may sometimes be brutal, unapologetic, ruthless, and irreversible.⁵

This dynamic picture seems to be particularly relevant to members of the young generation who, as if “by definition” are usually engaged in actively seeking their own paths in life, identity affiliations, and the transition from deriving values from the process of socialisation to their reflexive, conscious adoption. In the circumstances of social transformations described above, it is an extremely intriguing process, often based on a logic of suspicion towards universal axio-normative systems which are suspected of “merely masking the lust for power.”⁶

The research project that was undertaken, an excerpt of which will be outlined in this article, was aimed at identifying the world of values of Polish and Hungarian students, as well as recognising and interpreting similarities and differences between these two groups. Its starting point was curiosity, for which the peculiarity of the socio-cultural situation of Poland and Hungary provided an important context. The main research question concerned the similarities and differences between the world of values of students from these two countries. The aim was to verify the hypothesis that Polish and Hungarian students have a similar view of the world and represent fairly similar axiological orientations, based to a large extent on the Christian value system. Studies conducted among young people also have the value of being, on the one hand, an indication of the effectiveness of the processes of socialisation (also in the area of values promoted at a given time), while, on the other hand, they may serve as a predictor of socio-cultural changes in the coming years. The young generation is usually a very sensitive barometer of such changes.

⁵ W. Świątkiewicz, *Między sekularyzacją i deprywatyzacją. Socjologiczne refleksje wokół polskiej religijności w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010, p. 55.

⁶ C. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2023, p. 86.

Values – Lasting Orientations and Core Beliefs

The problem of values is of absolutely crucial significance to human life. Values belong to the narrow set of concepts of which it can be stated with full confidence that they constitute the very core of social life. From the supra-individual perspective, they play “an important role of stabilisers of social life, providing support to individuals and communities. They enable an unambiguous orientation in reality, the selection and assessment of actions, as well as mutual interpersonal communication. Moreover, they force people to make decisions and specific choices.”⁷

There is no way to avoid making choices in the axiological sphere. Man is a being whose functioning is directed to values; “Values organise the world around us. They are often the driving force behind our activity. While they are not always visible or verbalised, they are the basis of human activity.”⁸ According to M. Bogunia-Borowska, “values give meaning and significance to human actions, behaviours, and choices. Values are the foundations of social life. Values are the pillars of human life, both individual and collective.”⁹ The choice of values that are important to a given individual is also an important information about what is regarded as significant in a given society and what the goals motivating individuals in that society are.¹⁰

Choices made in the sphere of values sometimes take the form of confronting various dilemmas or conscious decisions that are of great importance. Yet, their main realm is the everyday that we mark with successive, sometimes seemingly banal and ordinary, decisions, which reflect the world of values we espouse. Daily activities, the commonplace everyday, nearly every human activity is an emanation of the axiological background. Individual choices are the results of a selection in the axiological area, made previously, in a more or less conscious manner, and of one’s individual preferences in that area. L. Dyczewski pointed to the significance of this mechanism when he wrote that “man responds to the call of values and thus shapes oneself and transforms the world. The values to which one directs one’s cognition and desires are therefore not without significance.”¹¹ At the same time, he pointed to the multiplicity of functions associated with

⁷ W. Drzeżdżon, *Wychowanie do wartości: aksjologiczne inspiracje dla edukacji*, “Język-Szkoła-Religia” 2009, no. 4, p. 116.

⁸ U. Swadźba, *Wartości – pracy, rodziny, religii – ciągłość i zmiana*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012, p. 9.

⁹ M. Bogunia-Borowska, *Życie w dobrym społeczeństwie. Wartości jako fundament dobrego życia*, in: *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, ed. M. Bogunia-Borowska, Znak, Kraków 2015, p. 23.

¹⁰ M. Lewicka, *Świat wartości młodzieży akademickiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2015, p. 19.

¹¹ L. Dyczewski, *Miejsce i funkcje wartości w kulturze*, in: *Kultura w kręgu wartości*, ed. L. Dyczewski, TN KUL, Lublin 2001, p. 38.

values; “they serve important functions in the lives of individuals and society; they intrigue, move, and shape our consciousness; evoke experiences and inspire action; set the goals of actions, integrate actions and their products; unite people and societies; stimulate, direct, and stabilise development.”¹²

Values shape our attitudes to individual objects of social life; “they are the criterion according to which a specific way of thinking and behaving is adopted.”¹³ In his succinct definition, P. Pharo called them “expressions of attractiveness of a good”.¹⁴ J. Mariański emphasised that values can be construed as:

spiritual and moral core beliefs that determine attitudes and behavioural patterns of individuals. If values change, so do the attitudes and behavioural patterns that depend on them. Values are more general and permanent orientations, defining the perspectives of everyday life and its meaning and significance, and indirectly setting the norms that determine specific actions.¹⁵

This perception of the category of values and their contexts has been adopted as the theoretical framework for the research reported in this article.

The extremely broad spectrum outlined above, as well as the great usefulness of the concept of values for social analysis, makes it easy to understand the popularity of the ongoing research on values. Its intensification in the recent years alone can be regarded as an indirect evidence of the fact that this is an area that is subject to change and that inspires scientific curiosity. If we look at it from the Polish perspective, one of the issues that arguably contributes to the interest in the world of values (and even more in its transformations) is the growing secularisation of the young generation. After all, religious systems have traditionally had a significant and fundamental influence on the values recognised in a given society.

According to the classic approach, religions were the expressions of meaning and values, as they provided answers to important metaphysical questions such as “Where do we come from?”, “Why do we live?”, “What happens after death?”, and from them drew some practical conclusions related to people’s conduct in life.¹⁶

¹² Ibidem, p. 39.

¹³ D.A. Michałowska, *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2013, p. 7–8.

¹⁴ P. Pharo, *Moralność a socjologia*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008, p. 75.

¹⁵ J. Mariański, *Wartości życia codziennego a sens życia – zmienne relacje*, “Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II” 2021, no. 1–2 (64), p. 164.

¹⁶ P. Pharo, *Moralność a socjologia...*, p. 28.

The erosion of the religious horizon raises questions on the legitimisation of individual values and their status in society, which are significant and interesting to a sociologist. J. Mariański writes that we can currently observe phenomena referred to as “processes of decanonisation”,¹⁷ which are leading to the pluralisation and individualisation of preferred values. The forms of transmission and adoption of specific axiological positions are changing too; “even the most important values of the past cannot be inherited in an automatic and straightforward way. They must be absorbed and renewed through personal choice, which is often not easy.”¹⁸ The place of the “significant others” in the process of value transmission is more and more often occupied by the media and messages received in the virtual space.

However, this is not an area that relates solely to the level of religiosity, which can be measured in various ways, and it is not confined to our local context. In the broader, temporal, as well as geographical, perspective, attention has been drawn to the diminishing significance of the axio-normative system based on the legacy of Christianity, which was once culturally dominant. According to one researcher:

Currently, in much of Europe, the system of values that grew out of Christianity is in crisis, and is being replaced by European values which nominally refer to truth, good, and beauty, however, obligations that are alien to the previous culture of societies and previous understanding of the surrounding reality are being derived from them.¹⁹

C. Delsol writes in this context about a “normative inversion”²⁰ that is overturning the order which has been hitherto considered “obvious and natural”.

All this provokes and prompts social researchers to conduct studies in the area of values, especially among young people.

¹⁷ J. Mariański, *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym. Studium socjologiczne*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010, p. 42.

¹⁸ *Ibidem*, p. 26.

¹⁹ T. Przesławski, *Normy społeczne a współczesny świat wartości*, in: *W poszukiwaniu dobra w perspektywie jednostkowej i społecznej. Księga jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin dr hab. Krystyny Ostrowskiej*, ed. T. Przesławski, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2020, p. 243.

²⁰ C. Delsol, *Koniec świata chrześcijańskiego...*, p. 70.

Methodological Contexts of the Ongoing Research

The sociological perspective on values accentuates the fact that they are not suspended in a vacuum; one should not disregard all their social determinants, including socialisation and intergenerational transmission, which have fundamental significance. Studying this area can also be treated as a future-oriented indirect forecasting of future social transformation:

The phenomenon of values is always (and above all) related to the future that is being created. That future defines it, sets the perspective, and directs it. The future is condensed on and through the things that can occur, or in fact must occur, if anything at all has occurred in the life of a self-conscious person.²¹

These aspects of the exploration in the axio-normative area of the young generation contribute to the multiplicity of various research studies exploring this issue in the lives of students. Contrary to what some people may ironically point out, this is not merely the result of the researchers' easy access to respondents (although this is likely to encourage such research in many cases). Among the many analyses published in recent years, we can distinguish, for example, the research into the world of values of students representing specific faculties, such as management,²² education,²³ physical education,²⁴ pre-school/early education²⁵ and among music academy students.²⁶ On some occasions, the research involved students of various types of universities (public and private) and of various faculties, whose common characteristic was the city where they studied (for example, Bydgoszcz²⁷). Research has also been conducted on the world of values of foreign students in Poland.²⁸ Among the studies conducted

²¹ K. Popielski, *Psychologia egzystencji: wartości w życiu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008, p. 63–64.

²² R. Borowik, S. Laird, B. Borowik, *Etyka i świat wartości studentów kierunku Zarządzanie*, "Annales. Etyka w życiu gospodarczym" 2005, no. 2 (8), p. 87–96.

²³ A. Molesztak, *Wartości preferowane przez studentów pedagogiki*, in: *Komunikacja społeczna a wartości w edukacji: nowe znaczenie i sytuacje*, vol. 1: *Humanistyczne i (inne) konteksty komunikowania „się” i „ja” w obszarze wartości wewnątrz edukacji*, ed. W.J. Maliszewski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.

²⁴ A. Brojek, M.A. Turosz, A. Bochenek, *Wartości życiowe studentów wychowania fizycznego jako element ich kompetencji wychowawczych*, "Lubelski Rocznik Pedagogiczny" 2016, no. 1 (35).

²⁵ C. Langier, M. Siembida, *Wartości preferowane przez studentów edukacji wczesnoszkolnej i wychowania przedszkolnego*, "Edukacja-Technika-Informatyka" 2018, no. 4 (26), p. 403–409.

²⁶ E. Kumik, *Wartości uznawane i realizowane przez studentów Akademii Muzycznej w Łodzi*, in: *Sztuka i jej wartości*, eds. J. Uchyła-Zroski, Z. Mojżysz, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017.

²⁷ M. Lewicka, *Świat wartości...*

²⁸ P. Długosz, *Ku Europie – wartości życiowe i ideologiczne ukraińskich studentów studiujących w Polsce*, "Edukacja Międzykulturowa" 2016, no. 5, p. 100–124.

in Hungary, we can distinguish, for example, research on students' attitudes to democratic values²⁹ and on the political orientations adopted by them.³⁰

In the multiplicity of research studies on the world of values of university students, we can also distinguish comparative studies, covering different dimensions. Among them, we can include comparisons of values that matter to students of social sciences and technical faculties,³¹ or to students and academics.³² Explorations in the form of recurrent studies conducted over the years³³ are also of interest. From the point of view of the subject matter of this article, comparative studies involving students from different countries, for example, Poland and Ukraine,³⁴ Poland and Belarus,³⁵ and students from selected countries in Central and Eastern Europe³⁶ are especially interesting. The cross-sectional study of the young generation (persons aged between 14 and 29 years) conducted simultaneously in the seven Visegrad Group countries and the Baltic States; Hungary, Poland, Czech Republic, Slovakia, Estonia, Latvia, and Lithuania, also deserves a mention. The outcome of these research explorations, conducted in countries with a shared post-Soviet heritage, were two comprehensive research reports.³⁷

Similar research studies, conducted i.a. by the author of this text a few years ago, compared the world of values of university students in Visegrad Group countries. As far as declarations on the significance of specific categories of values are concerned, the greatest disparities between Polish and Hungarian students were observed in their declarations on the significance of friends and

²⁹ D. Oross, T. Kovacs, A. Szabo, *University Students' Democratic Values and Attitudes toward Democracy in Hungary*, "European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities" 2018, no. 1 (7), p. 15–31.

³⁰ *Exit, Voice, Loyalty and Neglect: Political Attitudes of Hungarian University and College Students*, ed. A. Szabó, Heinrich Böll Stiftung, Prague 2015; *Political Orientations, Values, and Activities of Hungarian University and College Students*, ed. A. Szabó, Heinrich Böll Stiftung, Prague 2013.

³¹ B.M. Mróz, J. Kurzyca, *Poczucie jakości życia i hierarchia wartości – różnice między studentami kierunków społecznych i technicznych*, "Czasopismo Psychologiczne" 2018, no. 3 (24), p. 509–518.

³² A. Jurczak, *Wartości wyznawane przez pracowników naukowych vs wartości studentów*, "Pedagogika Przeszkolna i Wczesnoszkolna" 2015, no. 2 (6), p. 81–88.

³³ M. Czerniawska, *O wartościach i ich zmianie – raport z badań porównawczych nad systemami wartości studentów*, "Kultura i Edukacja" 2016, no. 3 (113), p. 135–153.

³⁴ Z. Sprynska, A. Tychmanowicz, S. Filipiak, *Dyspozycje osobiste a poczucie jakości życia u studentów w Polsce i na Ukrainie. Kto jest szczęśliwszy? Optymizm, wartości i satysfakcja z życia studentów polskich i ukraińskich*, "Czasopismo Psychologiczne" 2019, no. 1 (25), p. 69–77.

³⁵ D. Czakon-Tralski, W. Borecka, *To co w życiu ważne czyli hierarchia wartości polskich i białoruskich studentów*, "Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie Politechniki Śląskiej" 2018, no. 123, p. 131–142.

³⁶ A. Borowski, *Hierarchy of Values of Students in Selected Countries of Middle-Eastern Europe in the Context of the Public Trust*, "International Letters of Social and Humanistic Sciences" 2014, vol. 38, p. 100–110.

³⁷ A. Bíró-Nagy, A. Szabó, *Youth Study Hungary 2021: Discontent, Polarisation, Pro-Europeanism*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 2022; M. Harring, D. Lamby, J. Peitz, A. Bíró-Nagy, A. Szabó, *Youth Study Personal Optimism, National Pessimism, Trust in Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 2023.

colleagues (they had greater significance for Hungarian students, scoring 3.95 and 4.34 points in a 1–5 point scale, respectively), and religion (which had greater significance to Polish students, with the score of 2.80 vs. 2.38 among Hungarian students). The most significant values to Polish students were family (4.78), health (4.69), work (4.13), and education (3.97). The hierarchy was slightly different among Hungarian students, who prioritised family (4.85), health (4.61), friends and colleagues (4.34), and work (4.24).³⁸

In the light of the various research queries cited above, comparing students in Poland and Hungary, the two countries whose policies, also in the dimension of identity, in recent years were often different from those considered mainstream in EU member states, appeared to be an interesting undertaking. In both these countries, the political forces that took over the government strongly emphasised their attachment to Christian roots and declared their willingness to defend these roots in the Old Continent.³⁹ Analysing the dominant political narrative in Hungary, D. Hejj points to the popularity of the belief that Hungarians get no support for these measures in Europe and that Poland is the only country they can count on. At the same time, however, both Hungary and Poland have observed a significant degree of secularisation in the recent time. The number of Hungarians declaring themselves to be Christians fell by 2 million over 10 years (2001–2011); this translates into a 22.6 percentage point drop across the Hungarian society at large.⁴⁰ In Poland, these phenomena are, above all, affecting the young generation, in which there has been a significant drop in the number of people declaring to be religious and in the level of religious observance.⁴¹

This text will discuss an excerpt from the results of the research project concerning the identification of the world of values of Polish and Hungarian students. The most important of the research questions asked can be formulated as follows: What are the axiological orientations of Polish and Hungarian students? What are the similarities and differences between them? The objective of this part of research exploration was to verify the hypothesis that Polish and Hungarian students adopt similar axiological orientations, stemming from the

³⁸ U. Swadźba, R. Cekiera, M. Żak, *Wiedza ekonomiczna, praca, przedsiębiorczość, konsumpcja. Świadomość ekonomiczna polskich studentów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, p. 57.

³⁹ See e.g.: J. Balicki, *Obrona „chrześcijańskiej Europy” przed „inwazją islamu”? Populistyczny dyskurs polityczno-religijny w Polsce w kontekście kryzysu migracyjnego w UE*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2021; D. Hejj, *Węgierska tożsamość*, „Teologia Polityczna”, 9 September 2017, <https://teologiapolityczna.pl/wegierska-tozsamosc> (accessed: 7.05.2024).

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ R. Cekiera, *Cyfrowi apateiści? Szkic do socjologicznego portretu religijności młodych Polaków*, in: *Młodzież wobec wiary i powołania*, ed. A. Draguła, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2020.

Christian value system. A survey questionnaire (in Polish and Hungarian) was used to verify the hypothesis.

At the beginning of the classic text “System wartości społeczeństwa polskiego” [“Value system in the Polish society”] Stefan Nowak wrote that the system appears to comprise two dimensions. The first dimension is what “*people consider more or less important* – which objects, spheres of life, and areas of reality around them attract their attention, provoke emotions and judgements, inspire a sense of identification or engagement”; with regard to the second, “we ask which states and situations they consider appropriate or desirable for the objects that they regard as less or more important, i.e. we try to determine *the evaluation criteria and standards of assessment* that people apply to the reality around them.”⁴² The authors of the research reported in this text attempted to touch on these two dimensions simultaneously, which was reflected in the research tool. The identification of the world of values of Polish and Hungarian students was conducted in two ways. The first part involved an ordinary request for respondents to relate to selected categories and to assign an appropriate level of significance to them (which corresponded to the first area suggested by S. Nowak). In the second part of the study, respondents were asked to relate to statements concerning various aspects of social life; above all, ones that concerned sensitive issues which were subjects of heated debates in recent time (which corresponded to the second of the cited areas).

The research study in question was conducted as part of a research internship at Szent István University in Gödöllő, financed by the Intra-Visegrad Scholarship. The surveys were initially intended to be conducted using a traditional questionnaire, however, due to restrictions related to the COVID-19 pandemic, they had to be conducted online. The questionnaire made available on the survio.pl portal between 11 March 2021 and 13 June 2021 was filled by 903 respondents, including 558 Polish university students and 345 Hungarian university students. The link to the survey was distributed by lecturers teaching at four universities: University of Silesia in Katowice, University of Life Sciences in Poznań, University of Szeged, and Hungarian University of Agriculture and Life Sciences w Gödöllő (formerly Szent István University).

The over-representation of women in the group of respondents (who made up 66.1% of the total number of respondents, including 69.4% of Polish respondents, and 60.9% of Hungarian respondents), can be considered a limitation of the study. Hungarian students also tended to be slightly older than their Polish counterparts (with students aged 24 years and over making up 31.0% of Hungarian and 16.3% of Polish students). As far as subject profiles are concerned, efforts were made to diversify the study sample as widely as possible. Students

⁴² S. Nowak, *System wartości społeczeństwa polskiego*, “Studia Socjologiczne” 2011, no. 1 (200), p. 261.

of science and life sciences filled the largest number of questionnaires (27.7%), followed by students of social sciences (26.6%), and students of engineering and technical sciences (20.7%).

Values and Their Dimensions – Results of the Study

Usually, the simplest and most obvious way to measure the world of values is to ask for axiological self-declarations. To Polish students, the most important values were the following (the figures in brackets reflect the percentage scores for “high value” and “very high value” responses): health (93.2%), family (90.3%), reciprocated love (86.2%), respect from other people (83.5%), freedom to express one’s views (83.1%), friends and colleagues (82.8%). The responses of Hungarian students were as follows: respect from other people (91.6%), health (90.8%), family (87.9%), friends and colleagues (85.5%), and reciprocated love (81.2%). The declared worlds of values of Polish and Hungarian students can be regarded as very similar. However, statistically significant differences were observed with regard to a few categories, which deserve attention and which will be characterised below.

The significance attributed to the home country is certainly one of these categories (the association coefficient is statistically significant, with the Cramer’s V coefficient being 0.168). It was assigned high and very high value by 34.3% of Polish students (of whom 11.5% assigned very high value to it) and by 50.5% of Hungarian students (with 17.7% assigning very high value to it). Likewise, 12.2% of Polish students and 6.7% of Hungarian students assigned very low value to their home country.

An interesting and statistically significant difference, with a strong association (Cramer’s V of 0.398) was observed with regard to declarations concerning the significance of the freedom to express one’s views. It was assigned high or very high value by 84.1% of Polish students (43.2% and 40.9%, respectively) and by no more than 50.7% of Hungarian students (13.9% and 36.8%, respectively). Similarly, 0.4% of Polish students and 3.5% of Hungarian students assigned very low significance to this value, while 3.2% of Polish students and 10.4% of Hungarian students assigned low significance to it. An inverse association (Cramer’s V of 0.124) was observed with regard to declarations concerning respect from other people; Hungarian students were more likely to assign very high (47.5%) and high (44.1%) value to it. In the case of Polish students, the percentages were 45.7% and 37.8%, respectively. If the two responses are summed up, the difference between Hungarian students (91.6%) and Polish students (83.5%) amounts to 8.1 percentage points.

Statistically significant differences, though with insignificant strength of association, have also been observed with regard to the value students assigned to family and reciprocated love. Family has a slightly higher value to students from Poland than to Hungarian students (Cramer's V of 0.124); it was assigned "very high" value by 69.0% of the surveyed Polish students and by 60.9% of the Hungarian students; meanwhile, "very low" value was assigned to family by 0.2% and 1.7% of students, respectively. Likewise, in the case of reciprocated love; Polish students were much more likely to assign "very high" value to it than Hungarian students (63.1% vs. 49.9%). Meanwhile, "very low" and "low" value to reciprocated love was assigned by 4.8% of respondents at Polish universities and by 7.6% of respondents at Hungarian universities. The association between these variables was statistically significant and the strength of the association was small (Cramer's V of 0.133).

Statistically significant differences were also observed for two categories of values; namely, education and religion. In these cases, Polish students were again more likely to select answers indicating that they assigned a high value to these categories. For education (association between variables was statistically significant with a small strength of association; Cramer's V of 0.162); it was assigned "very high" value by 22.6% of Polish students and 14.5% of Hungarian students, and "high" value by 50.9% of Polish students and 48.7% of Hungarian students. Hungarian students chose the intermediate value much more frequently than Polish students did; "medium" value was assigned to education by 34.8% of Hungarian and 22.2% of Polish students.

As far as religion is concerned, a very interesting phenomenon can be observed. Nearly one third of the surveyed population (32.9%) assigned "very low" value to religion (this included 31.7% of Polish students and 34.8% of Hungarian students). According to respondents' declarations, religion has less value to Hungarian students than to Polish students (the association between variables is statistically significant and has a small strength of association, with Cramer's V of 0.105). This becomes clear when we sum up the responses assigning "very high" and "high" value to religion (28.1% for Polish students and 19.5% for Hungarian students, respectively). A detailed breakdown of responses is provided in Table 1. In the second part of the study, when respondents were asked to relate to various statements, one of these statements was "The Christian value system should be Europe's core foundation." Approval of this supposition was expressed more frequently by Hungarian students, with 34.5% of them saying that they agreed with it (vs. 13.3% of Polish students saying the same). Disagreement with this statement was expressed by 42.3% of Hungarian students and 59.0% of Polish students. Interestingly, Hungarian students were less likely to declare themselves to be religious than Polish students; yet, at the same time, they advocated the recognition of the Christian value system as fundamental for Europe more often

than Polish students did. It is symptomatic that among the Hungarian respondents who declared themselves to be non-religious, 15.2% of them agreed with this view (while 65.8% disagreed with it). For Polish students, the percentages were 0.9% and 90.7%, respectively. Detailed results are presented in Table 2. It is also worth mentioning that there were significant differences in the levels of approval for this statement between women and men. In both countries, men were more likely to support it than women; in Poland, the figures were 17.5% and 11.4%, while in Hungary 48.1% and 25.7%.

Table 1. Significance of religion in the lives of Polish and Hungarian students (n=903)

How high is the value of the following categories in your life:			Country		Total
			Poland	Hungary	
Religion	1 Very low	N	177	120	297
		%	31.7%	34.8%	32.9%
	2 Low	N	101	74	175
		%	18.1%	21.4%	19.4%
	3 Medium	N	123	84	207
		%	22.0%	24.3%	22.9%
	4 High	N	91	44	135
		%	16.3%	12.8%	15.0%
	5 Very high	N	66	23	89
		%	11.8%	6.7%	9.9%
Total		N	558	345	903
		%	100.0%	100.0%	100.0%
Cramer's V	0.105	9.899 ^a	4	0.042	0.041 ^b
coefficient	value	Chi-square	df	p	p Monte Carlo

Source: Authors' own research.

A higher percentage of Polish students than of Hungarian students supported the statement that same-sex couples should have the right to get married (74.0% vs. 62.6%). However, young people in both countries are predominantly in favour of such legal measures. Even among persons who declared themselves to be "religious" in Poland, 61.4% supported the measure (with 36.0% support among Polish students declaring to be "deeply religious"). In Hungary, the percentages were 42.6% and 30.8%, respectively. In both countries, the measure is supported by more women than men, which is especially strongly pronounced in Hungary, where the measure was approved of by 73.8% of female students and 45.2% of male students (among Polish students, the percentages were 78.0% and 64.9%, respectively).

Table 2. Respondents' attitude to religion vs. their approval of the statement on recognising the Christian value system as Europe's core foundation (n=903)

Country		7. How would you describe your attitude to religion in general terms?					Total	
		1 deeply religious	2 religious	3 undecided, searching	4 indifferent, I do not reflect on it	5 non-religious		
Poland	The Christian value system should be Europe's core foundation.	1. I agree	N 14	46	10	3	1	74
			% 56.0%	19.5%	8.1%	4.6%	0.9%	13.3%
		2. It is hard to say	N 7	98	30	11	9	155
	Total		% 28.0%	41.5%	24.2%	16.9%	8.3%	27.8%
		3. I disagree	N 4	92	84	51	98	329
			% 16.0%	39.0%	67.7%	78.5%	90.7%	59.0%
Hungary	The Christian value system should be Europe's core foundation.	Total	N 25	236	124	65	108	558
			% 100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
		1. I agree	N 9	55	24	19	12	119
	Total		% 69.2%	54.5%	35.3%	22.6%	15.2%	34.5%
		2. It is hard to say	N 1	30	15	19	15	80
			% 7.7%	29.7%	22.1%	22.6%	19.0%	23.2%
Total	The Christian value system should be Europe's core foundation.	3. I disagree	N 3	16	29	46	52	146
			% 23.1%	15.8%	42.6%	54.8%	65.8%	42.3%
		Total	N 13	101	68	84	79	345
	Total		% 100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
		1. I agree	N 23	101	34	22	13	193
			% 60.5%	30.0%	17.7%	14.8%	7.0%	21.4%
Total	The Christian value system should be Europe's core foundation.	2. It is hard to say	N 8	128	45	30	24	235
			% 21.1%	38.0%	23.4%	20.1%	12.8%	26.0%
		3. I disagree	N 7	108	113	97	150	475
	Total		% 18.4%	32.0%	58.9%	65.1%	80.2%	52.6%
		Total	N 38	337	192	149	187	903
			% 100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Source: Authors' own research.

Differences between the respondents were also observed with respect to the statement that “having children is essential for achieving happiness in life.” In both countries, the majority of respondents rejected this belief; however, this trend was significantly more pronounced in Poland than in Hungary (81.5% vs. 68.4%). The statement was supported by 4.5% of respondents at Polish universities and 16.5% of respondents at Hungarian universities. Responses to this question differed significantly depending on the respondents’ attitude to religion; the more religious the students were (in both countries), the more they tended to support this statement (for example, in Poland, support for it was expressed by 16.0% of respondents declaring themselves to be deeply religious and by 1.9% of respondents declaring themselves to be non-religious). Interestingly, men were more likely to regard having children as essential for happiness in life (5.8% in Poland and 21.5% in Hungary) than women (3.9% in Poland and 13.3% in Hungary, respectively).

Respondents in the two countries had similar attitudes to abortion. The majority of respondents in Poland and in Hungary believe that the right to legal abortion until the 12th week of pregnancy should be recognised without any restrictions (the view was supported by 62.4% and 61.4% of respondents, respectively). Support for this statement is naturally dependent on the respondents’ attitude to religion; even though, among Polish students, support for this statement was expressed by 24.0% of persons declaring themselves to be “deeply religious” and by 49.2% of persons declaring themselves to be “religious”. For persons identifying as non-religious, the percentage is 90.7%. Moreover, in both countries, it women were more likely to support it than men; in Poland, the figures are 64.6% and 57.3%, respectively, while in Hungary, they are 64.8% and 56.3%, respectively.

Statistically significant differences between students representing the two surveyed nations, with a fairly strongly pronounced association (Cramer’s V of 0.29) were observed with respect to their responses to the statement suggesting that one should help refugees. Respondents at Polish universities were significantly more likely to agree with this statement than students at Hungarian universities (59.9% vs. 37.7%). As was pointed out on more than one occasion, in this case gender played a significant role too; male students were much more likely to disagree with this statement than female students. In Poland, the figures were 7.0% and 2.6%, respectively, while in Hungary the difference was even more pronounced (12.4% and 31.1%).

Similarities and Differences – Discussion of Results

Despite many similarities, the survey revealed quite significant and consistent differences between Polish and Hungarian students. Gender was the second dimension of discernible differences; here too we can observe some intriguing disparities.

Polish students tend to present a much more individualistic outlook on life. They approach “big concepts” related to communal social life, such as the home country or the Christian value system, with a considerable degree of reserve. They are less community-oriented than their Hungarian counterparts, which can be demonstrated by the fact that they assign less value to being respected by others. Meanwhile, they assign a much higher value to the freedom of speech and freedom to express their views. Polish students assign a high value, higher than their Hungarian counterparts, to family, yet, in this case also they show a reserve towards beliefs that have the character of cultural models, such as the belief that having children is essential for happiness. They also give more significance to reciprocated love than Hungarians do. In other words, this belief could be succinctly expressed as: “I affirm family, as long as it is on my own terms.” Polish students also tend to attach greater significance to education, which is consistent with their individualistic profile.

The attitude towards religious issues may be the most interesting difference between Polish and Hungarian students revealed in the study. While this category was not at the top of their list of most important values, young Poles tended to attach greater significance to religion and were more likely to admit their religious affiliations. At the same time, however, which can be seen as another expression of the insistence on doing things “on their own terms”, Polish students were more likely than their Hungarian counterparts to reject the idea of adopting the Christian value system as the basis for social life in Europe. If we were to find a succinct way to describe this attitude, we could express it as “if we are to accept religion, let it be individualised and make no claims to form the rules of social life through the ethical system.”

It was the opposite for Hungarian students, who were less likely to admit their religious affiliations, assigned lower value to this category, yet, at the same time, were more likely than Polish students to advocate the recognition of the Christian value system as fundamental for Europe. This can be better understood if we view this paradox in the context of other elements of the world of values identified in the course of the conducted research. Hungarian students are, at least at the level of declarations, more conservative. They assign high significance to their attachment to the home country, honour, and respect from other people. They value the freedom to express their views and education less than Polish students do. They identify more with the model based on respect

for traditional values than with constructing one's own world of values on an individual basis. This may also explain, despite their declared support for the Christian value system, why they are less willing to help refugees than Polish students are. The latter are more willing to engage in this activity, which is crucial in the Christian doctrine, and which is regarded as one of the conditions for salvation. In this case, we can speculate that Hungarian students care more about political and identity-centred narratives than about religious justifications.

The other interesting issue is the observed difference between particular dimensions of the world of values of women and men. Both in Poland and in Hungary, female students tend to be more progressive and liberal, while male students tend to be conservative and more likely to refer to tradition. In the Polish context, this outcome is not surprising; this division has been observed in various other research studies and surveys.⁴³

We could also try to interpret the obtained research results using the construct of axiological turbulence referred to above. If we accept that it stands for “a relativisation of judgements and the mutability of values available to be experienced by broad social circles with free access to information and events, which are often presented in the convention of fake news and post-truths, subordinated to mercantile, ideological, and political interests,”⁴⁴ we could then propose the thesis that it has two dimensions. In the case of Polish students, this would be, above all, turbulence leading to situational axiological choices, based on the primacy of individuality, sceptical about drawing on value systems sanctioned by tradition, but also susceptible to manipulation resulting from contemporary rules of information and knowledge circulation. Meanwhile, for Hungarian students, axiological turbulence would rather be related to the transformation of the understanding of individual concepts or, sticking to the metaphor proposed by W. Świątkiewicz, “blowing away their contents”. The declared attachment to tradition can in this case merely serve as a ritual. Religious self-declarations then become a tool for the construction of national, cultural, or political identification rather than a reference to the content of the religious doctrine.

Conclusions

The research study demonstrated that there are similarities, as well as significant differences in the declarations concerning the world of values made by Polish

⁴³ See e.g.: P. Pacewicz, *Młodzi Polacy niewrażliwi, lekkomyślni, konserwatywni. A Polki? Panorama płci w sondażach OKO.press*, 29 January 2022, <https://oko.press/mlodzi-polacy-niewrazliwi-lekkomy-slni-konserwatywni-a-polki-panorama-plci-w-sondazach-oko-press> (accessed: 13.02.2024).

⁴⁴ W. Świątkiewicz, *Światy wartości mieszkańców miasta...*, p. 57–58.

and Hungarian students. Moreover, they have different preferences with respect to some questions, which have been attracting a lot of interest and provoking heated debates in recent times. Differences in the choices related to the world of values can be interpreted from the point of view of the very understanding of specific categories, which are, notably, undergoing significant transformation at the present time. This can be seen as a promising and scientifically interesting area for further comparative research, related not so much (or not only) to the identification of specific elements of the world of values, as to the very understanding of their specific dimensions. It would be difficult to support the claim that the representatives of young Poles and Hungarians who took part in the study are selfish in their outlook or show low sensitivity to the needs of others. Perhaps the differences observed between them have their roots in their ultimately different understanding of specific values. As one researcher wrote, it is a fundamental problem in the contemporary discussion of the axiology of modern societies: "For example, respect for the human person who is old or ill may be manifested in assisting that person in suicidal death, while respect for human rights may mean acceptance for bringing death onto an unborn child."⁴⁵ In the world of "axiological turbulence" and of social media, which are shaping our perceptions, an attempt to identify the procedures for defining specific concepts in the world of values, especially by the young generation, seems to be not only greatly needed but also immensely interesting.

Bibliography

- Balicki J., *Obrona „chrześcijańskiej Europy” przed „inwazją islamu”? Populistyczny dyskurs polityczno-religijny w Polsce w kontekście kryzysu migracyjnego w UE*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2021.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Bíró-Nagy A., Szabó A., *Youth Study Hungary 2021: Discontent, Polarisation, Pro-Europeanism*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 2022.
- Bogunia-Borowska M., *Życie w dobrym społeczeństwie. Wartości jako fundament dobrego życia*, in: *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, ed. M. Bogunia-Borowska, Znak, Kraków 2015.
- Borowik R., Laird S., Borowik B., *Etyka i świat wartości studentów kierunku Zarządzanie*, "Annales. Etyka w życiu gospodarczym" 2005, no. 2 (8), p. 87–96.
- Borowski A., *Hierarchy of Values of Students in Selected Countries of Middle-Eastern Europe in the Context of the Public Trust*, "International Letters of Social and Humanistic Sciences" 2014, vol. 38, p. 100–110.
- Brojek A., Turosz M.A., Bochenek A., *Wartości życiowe studentów wychowania fizycznego jako element ich kompetencji wychowawczych*, "Lubelski Rocznik Pedagogiczny" 2016, no. 1 (35), p. 127–140.

⁴⁵ T. Przesławski, *Normy społeczne a współczesny świat wartości...*, p. 243.

- Cekiera R., *Cyfrowi apateiści? Szkic do socjologicznego portretu religijności młodych Polaków*, in: *Młodzież wobec wiary i powołania*, ed. A. Draguła, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2020, p. 49–72.
- Cekiera R., *O pułapkach emigracyjnej lekkości*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2014.
- Czakon-Tralski D., Borecka W., *To co w życiu ważne czyli hierarchia wartości polskich i białoruskich studentów*, "Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie Politechniki Śląskiej" 2018, no. 123, p. 131–142.
- Czerniawska M., *O wartościach i ich zmianie – raport z badań porównawczych nad systemami wartości studentów*, "Kultura i Edukacja" 2016, no. 3 (113), p. 135–153.
- Delsol C., *Koniec świata chrześcijańskiego*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2023.
- Długosz P., *Ku Europie – wartości życiowe i ideologiczne ukraińskich studentów studiujących w Polsce*, "Edukacja Międzykulturowa" 2016, no. 5, p. 100–124.
- Drzeżdżon W., *Wychowanie do wartości: aksjologiczne inspiracje dla edukacji*, "Język-Szkoła-Religia" 2009, no. 4, p. 108–116.
- Dyczewski L., *Miejsce i funkcje wartości w kulturze*, in: *Kultura w kręgu wartości*, ed. L. Dyczewski, TN KUL, Lublin 2001, p. 29–47.
- Exit, Voice, Loyalty and Neglect: Political Attitudes of Hungarian University and College Students*, ed. A. Szabó, Heinrich Böll Stiftung, Prague 2015.
- Harring M., Lambly D., Peitz J., Bíró-Nagy A., Szabó A., *Youth Study Personal Optimism, National Pessimism, Trust in Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn 2023.
- Hejj D., *Węgierska tożsamość*, "Teologia Polityczna", 9 September 2017, <https://teologiapolityczna.pl/wegierska-tozsamosc> (accessed: 7.05.2024).
- Jurczak A., *Wartości wyznawane przez pracowników naukowych vs wartości studentów*, "Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna" 2015, no. 2 (6), p. 81–88.
- Kumik E., *Wartości uznawane i realizowane przez studentów Akademii Muzycznej w Łodzi*, in: *Sztuka i jej wartości*, eds. J. Uchyla-Zroski, Z. Mojżysz, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017, p. 145–154.
- Langier C., Siembida M., *Wartości preferowane przez studentów edukacji wczesnoszkolnej i wychowania przedszkolnego*, "Edukacja-Technika-Informatyka" 2018, no. 4 (26), p. 403–409.
- Lewicka M., *Świat wartości młodzieży akademickiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2015.
- Mariański J., *Religia w społeczeństwie ponowoczesnym. Studium socjologiczne*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Mariański J., *Sens życia, wartości, religia. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Mariański J., *Wartości życia codziennego a sens życia – zmienne relacje*, "Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II" 2021, no. 1–2 (64), p. 163–184.
- Michałowska D.A., *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2013.
- Molesztak A., *Wartości preferowane przez studentów pedagogiki*, in: *Komunikacja społeczna a wartości w edukacji: nowe znaczenie i sytuacje*, vol. 1: *Humanistyczne i (inne) konteksty komunikowania „się” i „Ja” w obszarze wartości wewnątrz edukacji*, ed. W.J. Maliszewski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Mróz B.M., Kurzyca J., *Począcie jakości życia i hierarchia wartości – różnice między studentami kierunków społecznych i technicznych*, "Czasopismo Psychologiczne" 2018, no. 3 (24), p. 509–518.
- Nowak S., *System wartości społeczeństwa polskiego*, "Studia Socjologiczne" 2011, no. 1 (200), p. 261–278 [first printing: "Studia Socjologiczne" 1979, no. 4 (75), p. 155–173].
- Oross D., Kovacs T., Szabo A., *University Students' Democratic Values and Attitudes toward Democracy in Hungary*, "European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities" 2018, no. 1 (7), p. 15–31.
- Pacewicz P., *Młodzi Polacy niewrażliwi, lekkomyślni, konserwatywni. A Polki? Panorama płci w sondażach OKO.press*, 29 January 2022, <https://oko.press/mlodzi-polacy-niewrazliwi-lekkomyysl-ni-konserwatywni-a-polki-panorama-plci-w-sondazach-oko-press> (accessed: 13.02.2024).

- Pharo P., *Moralność a socjologia*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Political Orientations, Values, and Activities of Hungarian University and College Students*, ed. A. Szabó, Heinrich Böll Stiftung, Prague 2013.
- Popielski K., *Psychologia egzystencji: wartości w życiu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008.
- Przesławski T., *Normy społeczne a współczesny świat wartości*, in: *W poszukiwaniu dobra w perspektywie jednostkowej i społecznej. Księga jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin dr hab. Krystyny Ostrowskiej*, ed. T. Przesławski, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2020, p. 231–251.
- Spryńska Z., Tychmanowicz A., Filipiak S., *Dyspozycje osobiste a poczucie jakości życia u studentów w Polsce i na Ukrainie. Kto jest szczęśliwszy? Optymizm, wartości i satysfakcja z życia studentów polskich i ukraińskich*, "Czasopismo Psychologiczne" 2019, no. 1 (25), p. 69–77.
- Swadźba U., *Wartości – pracy, rodziny, religii – ciągłość i zmiana*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012.
- Swadźba U., Cekiera R., Żak M., *Wiedza ekonomiczna, praca, przedsiębiorczość, konsumpcja. Świadomość ekonomiczna polskich studentów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019.
- Świątkiewicz W., *Między sekularyzacją i deprywatyzacją. Socjologiczne refleksje wokół polskiej religijności w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010.
- Świątkiewicz W., *Światy wartości mieszkańców miasta. Na przykładzie badań socjologicznych w Zabrze*, "Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II" 2020, no. 1 (63), p. 5–22.

MAJA DRZAZGA-LECH*, MONIKA KŁECZEK**

Osoby rozwijające się według autystycznego wzorca: ich jakość życia i warunkujące ją komponenty zdrowotne. Perspektywa samorzeczników autyzmu

Individuals with Autism Spectrum Conditions: Their Quality of Life and Health Components Affecting It. Autism Self-Advocates' Perspective

Abstrakt

Prezentujemy dane zgromadzone w trakcie realizacji socjologicznych badań jakościowych z dorosłymi autystami. Przeprowadziłyśmy wywiady rozumiejące z osobami posiadającymi diagnozę medyczną, którzy definiują się jako samorzecznicy autyzmu. Nasze zainteresowania koncentrują się wokół ich ról jako ekspertów społecznych – osób wypowiadających się w imieniu swojej mniejszości neurorozwojowej. Celem badań było skonstruowanie modelu obrazującego subiektywnie odczuwalną jakość życia z uwzględnieniem wpływających nań komponentów zdrowotnych, na które wskazali uczestnicy badania. Wyniki mogą być przydatne dla osób w spektrum, ich opiekunów, terapeutów, współpracowników oraz pracodawców.

Słowa kluczowe: funkcjonowanie według autystycznego wzorca, jakość życia, samorzecznik autyzmu, ekspert społeczny, socjologia jakościowa

* Dr Maja Drzazga-Lech, Instytut Socjologii, Uniwersytet Śląski, e-mail: maja.drzazga-lech@us.edu.pl, ORCID: 0000-0002-2820-2603.

** Mgr Monika Kłeczek, Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom i Osobom Dorosłym z Zespołem Aspergera oraz Zaburzeniami Pokrewnymi „AS”, e-mail: asperger.bielsko@wp.pl, ORCID: 0000-0003-2278-6836.

Abstract

In this paper, we present qualitative data on autistic adults who defined themselves as autism self-advocates. For us, they play the role of social experts. It was important that the participants of our research had developed self-awareness, as it was required to formulate generalisations about their neurodevelopmental minority. The main goal of our study is to construct a model which illustrates the subjective quality of life and its health components, as indicated by research participants. The results presented are critical for autistic people, their caregivers, therapists, co-workers and employers.

Keywords: autism spectrum disorder, quality of life, self-advocate, social expert, qualitative sociology

Wstęp

Za cel tej pracy wyznaczyliśmy sobie skonstruowanie modelu teoretycznego w rozumieniu Jeana Claude Kaufmanna obrazującego aspekty i przypisane do nich komponenty zdrowotne, które składają się na odczuwalną przez autystów jakość życia. Inspiracjami do podjęcia aktywności badawczej były dwa dokumenty Światowej Organizacji Zdrowia – konstytucja z 1946 roku, w której zdrowie zdefiniowano jako dobrostan o komponentach fizycznym, psychicznym i społecznym, oraz stanowisko na temat jakości życia z 1995 roku, rozumiane jako „indywidualny sposób postrzegania przez jednostkę jej pozycji życiowej w kontekście kulturowym i systemu wartości, w którym żyje, oraz w odniesieniu do zadań, oczekiwań i standardów wyznaczonych uwarunkowaniami środowiskowymi”¹. Koncentrując się na jakości życia osób w spektrum autyzmu, należy wziąć jeszcze pod uwagę: umiejętność odgrywania dotychczasowych ról społecznych, w tym zawodowych i rodzinnych, zdolność przystosowania się, w tym do zmieniającej się sytuacji, dobrostan psychologiczny i funkcjonowanie w obrębie grup społecznych.

Czynniki wpływające na subiektywnie odczuwaną jakość życia przez osoby w spektrum – ujęcie teoretyczne

Sposób definiowania autyzmu

Zaburzenia ze spektrum autyzmu (*Autism Spectrum Disorder*) to grupa niejednorodna, mimo to akcentuje się wspólne cechy takie jak: trudności w komunikacji społecznej i interakcjach społecznych oraz tendencja do sztyw-

¹ The WHOQOL Group, *The World Health Organisation Quality of Life Assessment (WHOQOL): Position paper from the World Health Organisation*, „Social Science and Medicine” 1995, nr 10 (41), s. 1403–1409.

nych, ograniczonych zainteresowań. Zgodnie z dokumentami: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder*² i *International Classification of Diseases*³ „zaburzenia ze spektrum autyzmu” różnicują się ze względu na stopień upośledzenia rozwoju umysłowego oraz poziom opanowania funkcjonalnego języka. W ramach spektrum autyzmu może mieć miejsce różne nasilenie objawów, współwystępowanie/niewspółwystępowanie niepełnosprawności intelektualnej, jak również współwystępowanie/niewspółwystępowanie innych chorób genetycznych. Różnice zachodzą również ze względu na poziom ilorazu inteligencji. Potrzebę wsparcia szacuje się w skali od 1 do 3. Ujęcie medyczne koncentruje się na deficytach i trudnościach osób autystycznych oraz na ich zasobach, umożliwiających im osiągnięcie różnych poziomów adaptacji do wymogów społecznych, a tym samym efektywnego funkcjonowania. W niewielkim stopniu zwraca się uwagę na możliwość dostosowania środowiska i wymogów społecznych do specyfiki neurorozwojowej osób w spektrum. Raczej kładzie się nacisk na konieczność maskowania społecznego, czyli udawania przez osoby autystyczne osób neurotypowych, co wiąże się z pogorszeniem ich zdrowia psychicznego. Dominacja takiego podejścia może obniżać poczucie dobrostanu zdrowotnego osób autystycznych ze względu na pejoratywny wydźwięk takich terminów jak zaburzenie czy deficyt.

W 2000 roku zwrot *different cognitive style* po raz pierwszy użył Simon Baron Cohen. Autor podkreślał, że „neurologiczny rozwój autystycznych osób nie jest ani lepszy, ani gorszy od typowego rozwoju, jest po prostu inny”⁴. Od tamtej publikacji stopniowo upowszechnił się zwrot „stany ze spektrum autyzmu” (*Autism Spectrum Condition*). Rozwój według autystycznego wzorca określany jest jako nietypowy, rzadszy w sensie statystycznym, ale wynikający z naturalnej zmienności genetycznej ludzkiej populacji⁵. Podkreśla się, że autyzm jest związany z bogactwem indywidualnej charakterystyki jednostki i jako taki może wносить istotny wkład do rozwoju społeczeństwa. Zwraca się uwagę, że autyzm to część tożsamości osób w spektrum, a definiowanie go za pomocą terminów „zaburzenie” i „deficyt” jest stygmatyzujące i opresyjne⁶. Nie zaprzecza się potrzebom wsparcia dla autystów, jednocześnie podejmując starania o eliminowanie barier w życiu społecznym, które utrudniają im funkcjonowanie.

² American Psychological Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder*, American Psychological Publishing, Inc., 2013.

³ International Classification of Diseases, World Health Organization, 2018.

⁴ S. Baron-Cohen, *Is Asperger Syndrome/High-Functioning Autism Necessarily a Disability?*, „Development and Psychopathology” 2000, nr 3 (12), s. 491, DOI: 10.1017/S0954579400003126.

⁵ R. Chapman, *Autism as a Form of Life: Wittgenstein and the Psychological Coherence of Autism*, „Metaphilosophy” 2019, nr 4 (50), s. 421–440, DOI: 10.1111/meta.12366.

⁶ M. Botha, E. Cage, *Autism Research Is in Crisis?: A Mixed Method Study of Researcher's Constructions of Autistic People and Autism Research*, „Frontiers in Psychology” 2022, t. 13, <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.1050897/full> (dostęp: 24.01.2024).

Popularyzacja tego podejścia sprzyja dbaniu o dobrostan zdrowotny autystów, gdyż zmniejsza możliwość kontaktu ze stygmatyzującymi określeniami.

Zachowania uznawane za typowo autystyczne

Do zachowań uznawanych za charakterystyczne dla osób w spektrum zalicza się *stimming*, *meltdown*, *shutdown* i wypalenie autystyczne.

Stimming to termin anglojęzyczny przyjęty w języku polskim, w tej formie bądź skróconej (*stim*), w pierwszej kolejności przez środowiska samorzeczników autyzmu. Oznacza zachowanie autostymulujące – powtarzalne ruchy motoryczne, które dla autystów są istotne, gdyż niezbędne do samoregulacji. Przykładami takich zachowań są: kołysanie ciałem, machanie rękami, klaskanie w dłoń⁷, pstrykanie palcami, kręcenie w palcach włosów bądź szczypanie ich, zginanie stóp, wirowanie, zabawa naszyjnikiem. Przykładami *stimmowania* są również wokalizacje, takie jak mamroczenie, pochrząkiwanie, jąkanie, gwizdanie czy podśpiewywanie⁸.

Meltdown to stan organizmu o różnej ekspresji. Pod jego wpływem autyści czują się całkowicie przytłoczeni, w związku z odczuciem braku kontroli i skumulowanego stresu⁹. Może on wywołać reakcję organizmu w postaci widzialnego na zewnątrz jednostki niepokoju i wypływu energii¹⁰. Do czynników przyczyniających się do wystąpienia *meltdownu* zaliczamy: wymagania społeczne, frustrację, zakłopotanie/skrępowanie, wyzwania komunikacyjne, bodźce wyzwalające emocje i przytłaczające, awersyjne bodźce zmysłowe¹¹. W porównaniu do *meltdownu* *shutdownem* (wyłączeniem – literalne tłumaczenie na język polski) określa się wewnętrzne doświadczenie organizmu, w którego trakcie jednostka wycofuje się ze swojego dotychczasowego otoczenia społecznego. Towarzyszy temu emocjonalny ból. Stopień możliwości funkcjonowania podczas *shutdownu* waha się od łagodnego (pozostaje zdolność chodzenia i mówienia) do ciężkiego (uczucie odłączenia od kończyn i przyjmowanie pozycji embrionalnej)¹².

⁷ S.K. Kapp, A. Neeman, *Lobbying Autism's Diagnostic Revision in the DSM-5*, w: „Autistic Community and the Neurodiversity Movement,” red. S.K. Kapp, Palgrave Macmillan, Exeter 2020, s. 175.

⁸ S.K. Kapp, R. Steward, L. Crane i in., *‘People Should Be Allowed to Do What They Like’: Autistic Adults’ Views and Experiences of Stimming*, „Autism” 2019, nr 7 (23), s. 1782–1792. DOI: 10.1177/1362361319829628.

⁹ C. Welch, D. Cameron, M. Fitch i in., *Living in Autistic Bodies: Bloggers Discuss Movement Control and Arousal Regulation*, „Disability and Rehabilitation” 2021, nr 22 (43), s. 3159–3167. DOI: 10.1080/09638288.2020.1729872.

¹⁰ A. Schaber, *Ask an Autistic #1 – What Is Stimming?*, 25 stycznia 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=WexCWZPJE6A&t=322s> (dostęp: 25.02.2024).

¹¹ C. Welch, D. Cameron, M. Fitch i in., *Living in Autistic Bodies...*, s. 3159–3167.

¹² B. Belek, *Articulating Sensory Sensitivity: From Bodies with Autism to Autistic Bodies*, „Medical Anthropology” 2019, nr 1 (38), s. 30–43, DOI: 10.1080/01459740.2018.1460750.

Inny niebezpieczny stan organizmu, na który w szczególny sposób są narażeni autyści, to wypalenie/wypalenie autystyczne. Jest ono opisywane jako odrębne/wyraźne źródło poważnego i chronicznego wyczerpania. Stan ten jest kosztem psychicznym, który ponoszą autyści zmuszeni w trakcie swojej aktywności zawodowej/ekspozycji społecznej do „maskowania” rozumianego jako ciągła konieczność wykazywania się społecznie akceptowalnymi, odpowiednimi zachowaniami, aby móc wykonywać codzienne zadania¹³. Skutkiem wypalenia autystycznego jest wyczerpanie się wcześniej nagromadzonych zasobów jednostki, zmniejszenie się poziomu posiadanych przez nią umiejętności i nietolerancja na różne bodźce sensoryczne¹⁴.

Sądząc, że mówiąc o jakości życia osób w spektrum, należy wziąć pod uwagę następujące czynniki:

1. Sposób definiowania autyzmu.
2. Doświadczenie zdrowia w wymiarach fizycznym, psychicznym i społecznym z uwzględnieniem wewnętrznej (swojej własnej) i zewnętrznej (publiczność społeczna) reakcji na zachowania uznawane za typowo autystyczne, takie jak: stymmowanie, wypalenie autystyczne, meltdown, shutdown.

Metodologia

Projekt badawczy, na podstawie którego otrzymaliśmy prezentowane w artykule dane empiryczne, uzyskał pozytywną opinię Komisji Etyki Uniwersytetu Śląskiego (KEUS267/07.2022). Badania empiryczne przeprowadzaliśmy w latach 2022–2023. W ich trakcie nie diagnozowaliśmy cech autystycznych u uczestników za pomocą narzędzi psychologicznych¹⁵, opieraliśmy się jedynie na podanych przez nich deklaracjach o posiadanej diagnozie medycznej. Istotne jednak było, aby nasi rozmówcy definiowali się jako samorzecznicy autyzmu.

Poprzez samorzecznictwo rozumiemy świadomą, publiczną aktywność jednostki ze zdiagnozowaną niepełnosprawnością lub z zaburzeniami, która wypowiada się w imieniu swoim i swojej grupy mniejszościowej w celu zapobiegania wykluczeniu osób odmiennych neurorozwojowo oraz zwiększenia ich party-

¹³ D.M. Raymaker, A.R. Teo, N.A. Steckler i in., *‘Having All of Your Internal Resources Exhausted beyond Measure and Being Left with No Clean-up Crew’: Defining Autistic Burnout*, „Autism in Adulthood” 2020, nr 2 (2), s. 132–143, DOI: 10.1089/aut.2019.0079; C. Welch, D. Cameron, M. Fitch i in., *Living in Autistic Bodies...*, s. 3159–3167.

¹⁴ D.M. Raymaker, A.R. Teo, N.A. Steckler i in., *‘Having All of Your Internal Resources...*, s. 132–143.

¹⁵ Zobacz: R. Stefańska-Klar, *Exploring the Relationships between Autistic Traits and Subjective Well-Being among Women and Men in a Non-clinical Population*, „8th Comparative European Research” 2017, nr 2, s. 155–159, EXPLORING-THE-RELATIONSHIPS-BETWEEN-AUTISTIC-TRAITS-AND-SUBJECTIVE-WELL-BEING-AMONG-WOMEN-AND-MEN-IN-A-NON-CLINICAL-POPULATION.pdf (researchgate.net) (dostęp: 1.02.2024).

cypacji w życiu obywatelskim. Geneza ruchu samorzecznego miała miejsce w latach 60. w Szwecji, gdy osoby niepełnosprawne podjęły próbę publicznego zaprezentowania swoich potrzeb. W Polsce za propagatora tego ruchu uważa się Polskie Stowarzyszenie na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelektualną (PSONI)¹⁶. Z kolei pierwsza samorzecznicza organizacja działająca na rzecz osób autystycznych – Autism Network International – została założona w 1992 roku w Syracuse (New York, USA). W Polsce pierwszą osobą, która w intensywny sposób zaangażowała się w ten ruch, był Krystian Gałuszko (1985–2016). Kolejne osoby zaangażowane w samorzecznictwo autyzmu były/są skupione wokół takich inicjatyw jak: „Jasna Strona Spektrum”, „Chcemy całego życia”, Wolontariat Koleżeński „Max and Mary” czy projekt „Zostań rzecznikiem we własnej sprawie”. Terminu samorzecznictwo używa się zamiennie z określeniami „rzecznictwo własne”, „rzecznictwo własnych potrzeb” lub „self-adwokaci”. Na potrzeby tego artykułu stosowany będzie termin „samorzecznictwo”¹⁷.

Uczestników badania traktujemy jako ekspertów społecznych, którzy mają wiedzę nie tylko o specyfice swojego funkcjonowania, ale również mają spostrzeżenia na temat kondycji innych osób w spektrum. Docieraliśmy do nich, wykorzystując zasadę kuli śnieżnej – prosząc każdego rozmówcę o polecenie kolejnej osoby. Wywiady były prowadzone z osobami dorosłymi i trwały od 40 do 90 minut. Przedział wiekowy rozmówców to 18 lat – 54 lata. Uczestnicy badania mogli wybrać formę kontaktu, jednak tylko jedna osoba zdecydowała się na wywiad stacjonarny. Z pozostałymi przeprowadzono badania online za pomocą aplikacji MS Teams lub Zoom.

Osoby aktywne zawodowo wykonywały takie zawody jak: terapeuta, nauczyciel, terapeuta SI, manager, psycholog, pracownik administracyjny, laborant, pracownik salonu piercingu, aktywista (prowadzi fundację), informatyk, twórca internetowy, pracownik sklepu.

Przeprowadzono 25 wywiadów rozumiejących z samorzecznikami autyzmu, gdyż istotne dla nas było, aby uczestnicy wykazywali wysoki poziom samoświadomości i umiejętność tworzenia spostrzeżeń na temat swojej mniejszościowej grupy neurorozwojowej.

Korzystaliśmy z intuicji badawczej Rity Charon oraz metodologii teorii ugruntowanej w propozycji Klaude Kaufmanna.

¹⁶ A. Jakubas, *Rzecznictwo własnych praw (self-adwokatura) w obszarze edukacji dorastających osób z niepełnosprawnością intelektualną – perspektywa naukowa i praktyczna*, „Niepełnosprawność. Zagadnienia, problemy, rozwiązania” 2018, nr 3 (28), s. 74.

¹⁷ M. Drzazga-Lech, M. Kłeczek, M. Ir, *Zdrowie w doświadczeniach i działaniach osób rozwijających się według autystycznego wzorca. Analiza polskich blogów samorzeczników autyzmu*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2021, nr 2–3 (22), s. 11–28.

Tabela 1. Charakterystyka uczestników badania

1	Mężczyzna, 24 lata, aktywny zawodowo, osoba apłciowa, bezdzietny, singiel
2	Mężczyzna, 38 lata, aktywny zawodowo, bezdzietny, singiel
3	Kobieta, 43 lata, aktywna zawodowo, matka, rozwiedziona
4	Kobieta, 40 lat, aktywna zawodowo, matka, mężatka
5	Mężczyzna, 38 lat, aktywny zawodowo, ojciec, rozwiedziony
6	Kobieta, 29 lat, studentka, nieaktywna zawodowo, w związku nieformalnym
7	Mężczyzna, 32 lata, nieaktywny zawodowo, bezdzietny, singiel
8	Kobieta, 54 lata, osoba niebinarna, aktywna zawodowo, bezdzietna, mężatka
9	Kobieta, 19 lat, studentka, aktywna zawodowo, bezdzietna
10	Mężczyzna, 28 lat, osoba transpłciowa, nieaktywny zawodowo, bezdzietny, singiel
11	Kobieta, 45 lat, osoba niebinarna, aktywna zawodowo, bezdzietna, w związku nieformalnym
12	Kobieta, 25 lat, studentka, aktywna zawodowo, bezdzietna, singielka
13	Kobieta, 23 lata, osoba niebinarna, nieaktywna zawodowo, bezdzietna, singielka
14	Mężczyzna, 30 lat, nieaktywny zawodowo, bezdzietny, rozwiedziony, w związku nieformalnym
15	Mężczyzna, 23 lata, osoba transpłciowa po tranzycji, aktywny zawodowo, bezdzietny, w związku partnerskim
16	Mężczyzna, 51 lat, w związku małżeńskim, aktywny zawodowo, bezdzietny
17	Kobieta, 31 lat, aktywna zawodowo, mężatka, bezdzietna
18	Kobieta, 18 lat, osoba homoseksualna, uczennica, aktywna zawodowo, w związku nieformalnym
19	Mężczyzna, 37 lat, nieaktywny zawodowo, bezdzietny, singiel
20	Mężczyzna, 30 lat, aktywny zawodowo, bezdzietny, w związku nieformalnym
21	Mężczyzna, 22 lata, student, nieaktywny zawodowo, bezdzietny, singiel
22	Mężczyzna, 23 lata, nieaktywny zawodowo, bezdzietny, singiel
23	Kobieta, 28 lat, aktywna zawodowo, bezdzietna, singielka
24	Kobieta, 36 lat, osoba homoseksualna, nieaktywna zawodowo, bezdzietna, w związku nieformalnym
25	Kobieta, 31 lat, osoba homoseksualna, aktywna zawodowo, bezdzietna, w związku nieformalnym

W ramach podejścia zaproponowanego przez Rite Charon – *narrative evidence based medicine*¹⁸ – zwraca się uwagę na podmiotowość i indywidualność pacjenta, którego doświadczenie sytuacji zdrowotnej poddaje się jakościowej analizie. Wyróżnia się następujące obszary badań¹⁹: (1) opowieści pacjentów przedstawiające biograficzny i społeczny kontekst ich choroby oraz strategie

¹⁸ R. Charon, P. Weyer, *The Art of Medicine. Narrative Evidence Based Medicine*, „The Lancet” 2008, t. 371, s. 296–297, DOI: 10.1016/S0140-6736(08)60156-7.

¹⁹ P. Zurzycka, T. Radzik, *Medycyna narracyjna – zarys problematyki*, „Problemy Pielęgniarstwa” 2015, nr 3 (23), s. 429, DOI: 10.5603/PP.2015.0070.

radzenia sobie z nią; (2) wypowiedzi profesjonalistów (personelu medycznego) opisujące swoje relacje z pacjentem i reakcje na jego zachowania; (3) narracje wspólnie tworzone przez lekarza i pacjenta oraz (4) metanarracje związane z kontekstem zdrowia i choroby określonych zbiorowości/grup społecznych. Zebrany materiał empiryczny traktujemy jako opowieści osób, u których zdiagnozowano zaburzenia ze spektrum autyzmu (ad1) i ich metanarrację na temat swojej neuroatypowej grupy przynależności (ad4).

Teoria ugruntowana to zestaw syntetycznych i elastycznych wskazówek na temat zbierania i analizowania danych jakościowych oraz konstruowania teorii na tej bazie. Badacz zbiera dane, następnie dzieli je, sortuje i syntetyzuje za pomocą kodowania jakościowego, czyli przypisywania poszczególnym segmentom danych etykiety, która opisuje ich zawartość. Dzięki temu wydobywa się istotę danych, co w kolejnym kroku pozwala na ich zgrupowanie i porównywanie ze sobą. Pracę badawczą należy wykonywać do momentu nastania fazy nasyceń modelu teoretycznego. Proces powstawania hipotez należy zbalansować między kategoriami miejscowymi, będącymi odzwierciedleniem wiedzy lokalnej, a pojęciami abstrakcyjnymi. Końcowym etapem analizy jest tworzenie teorii ugruntowanej w danych. Kaufman opisuje dwa modele tworzenia teorii: „modelowanie społeczne, które wysubtelnia opis i udoskonala rozumienie znanego wszystkim faktu, oraz modelowanie teoretyczne, które dokonuje zerwania epistemologicznego i proponuje nowy paradygmat”²⁰. Analizie poddano 25 wywiadów rozumiejących z samorzecznikami autyzmu. Następnie przystąpiono do tworzenia modelu społecznego, gdyż istotne dla nas było stworzenie opisu rozumienia dobrostanu zdrowotnego i odniesienia go do subiektywnego odczucia na temat jakości życia osób w spektrum.

Wyniki badań

Analiza zebranego materiału badawczego pozwoliła na wyróżnienie komponentów subiektywnie odczuwanej jakości życia w odniesieniu do sposobu definiowania autyzmu oraz doświadczenia dobrostanu zdrowotnego w aspekcie fizycznym, psychicznym i społecznym. Dla każdego z tych czynników możliwe było wyróżnienie motywów wzmacniających i obniżających jakość życia rozmówcy.

Subiektywnie odczuwana jakość życia a przyjmowana definicja autyzmu

We fragmentach wywiadów dotyczących sposobu definiowania autyzmu zadawaliśmy uczestnikom pytanie: „Czym jest autyzm?”. Jeśli w odpowiedzi

²⁰ J.-C. Kaufmann, *Wywiad rozumiejący*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010, s. 43.

rozmówca przytaczał aktualną definicję z ICD-11 i nie rozwijał dalej wypowiedzi, zadawaliśmy pytanie pomocnicze: „Czym dla Ciebie jest Twój autyzm?”

Uczestnicy podkreślali, że odpowiedź na to pytanie nie jest łatwa. Sposób ich wypowiedzi wynikał z osiągniętego przez nich stopnia rozwoju samoświadomości. Występowały narracje, w których jednoznacznie odcinano się od terminów uznanych za stygmatyzujące, takich jak choroba lub zaburzenie.

Ja też staram się sprzeciwić, po pierwsze pomysłom klasyfikowania spektrum autyzmu jako choroby. Ale nawet to, że ICD-11 klasyfikuje to jako zaburzenie, to mi się to też trochę nie widzi. Bo ja to widzę jako zupełnie równorzędną ścieżkę rozwoju. No niektórzy mówią, że zaburzenie, to jest tak jak fala na wodzie, że to nie jest jakoś tam nacechowane negatywnie, tylko jako coś odmiennego. No ale jednak jest to nacechowane negatywnie. (Uczestnik 19)

W narracjach uczestników często pojawiał się motyw wskazujący na wrodzoną, odmienną, równorzędną ścieżkę rozwoju/funkcjonowania mózgu. Jeśli wypowiedź przyjmowała postać definicji afirmatywnej – „Spektrum jako takie, to jest cecha bardzo pozytywna ewolucyjnie” (Uczestnik 2) – to towarzyszyła jej również deklaracja świadomości wyzwań, z którymi zmagają się osoby w spektrum. Rozmówcy wykazywali świadomość, że wsparcie medyczne w wielu przypadkach jest konieczne.

To jest strasznie trudne zagadnienie, dlatego że z jednej strony potrzebujemy zmiany w myśleniu o nas, a z drugiej strony potrzebujemy ciągle wsparcia medycznego, to znaczy bardzo dużo autystycznych osób potrzebuje mieć dostęp do wsparcia, no i oczywiście to jest kwestia tego, jak dostać to wsparcie, nie dostając jednocześnie stygmatyzującej łatki poprzez diagnozę. (Uczestniczka 11)

Autyzm łączono również z niepełnosprawnością, jednak podkreślano, że jest to kwestia złożona.

Znaczy zgadzam się, że jest to pewnego rodzaju niepełnosprawność, ale też ta niepełnosprawność jest skomplikowana i nie jest to niepełnosprawność w każdym środowisku. (Uczestnik 15)

Zwracano uwagę na niejednoznaczność sytuacji występowania niepełnosprawności ukrytej i zależność jej ujawniania się od specyfiki środowiska, w którym jednostka przebywa. W kontekście subiektywnie odczuwalnej jakości życia zmierzenie się z pytaniem o autyzm jawiło się jako nieuniknione i trudne.

Subiektywnie odczuwana jakość życia w odniesieniu do fizycznego dobrostanu zdrowotnego

Do czynników osłabiających dobrostan w wymiarze fizycznym, charakterystycznych dla autystycznego wzorca rozwojowego zaliczyliśmy nadwrażliwość bądź niedowrażliwość, wynikające ze specyfiki sensorycznej, niezdolność ruchową, problemy gastryczne, zaburzenia snu, reakcje organizmu na przebudzowanie, takie jak *stimming*, *meltdown* czy *shutdown*.

Problemy sensoryczne występowały wybiórczo lub wspólnie. Podejście rozmówców do tego tematu zależało od etapów ich procesów kształtowania samoświadomości i akceptacji samego siebie.

Właściwie sensorykę mam taką odjechaną po całości, cały temat właśnie wybiórczości pokarmowej, odczuwania różnych zapachów dwa razy bardziej, bardziej wrażliwego słuchu, też jestem bardzo wrażliwa na wysokie dźwięki, więc potrafię słyszeć więcej niż przeciętna osoba. (Uczestniczka 12)

Uczestniczka nie wspomina o dyskomforcie, gdyż na tyle rozwinęła samoświadomość, aby umieć zidentyfikować swoje potrzeby i o nie zadbać, prowadząc odpowiedni dla siebie styl życia. Narracja ta kontrastuje z dwoma poniższymi wypowiedziami, gdzie wskazano konkretne czynniki wywołujące dyskomfort:

I źle sobie radzę ze światłem słonecznym i w takie dni jak dzisiaj muszę używać okularów przeciwsłonecznych, dlatego że dla mnie wiąże się to z bólem. (Uczestnik 22)

No najbardziej taką obciążającą dla mnie rzeczą jest światło sufitowe. Lampy sufitowe, jeśli chodzi o sztuczne oświetlenie. To jest coś, co mnie po prostu strasznie męczy i nie jestem w stanie się zrelaksować, kiedy jest takie światło. (Uczestniczka 25)

Wydaje się, że konstruowanie w ten sposób wypowiedzi ma na celu uwrażliwienie na specyfikę potrzeb osoby neuroatypowej. Z charakterystyką sensoryczną związana jest również „niedowrażliwość”:

Jeszcze gorsze z punktu widzenia bezpieczeństwa są niedowrażliwości. Bo to, że nie boli, to nie oznacza, że nie ma niebezpieczeństwa. [...] Znajomy prawie umarł na zapalenie wyrostka, bo nie czuł bólu. Lekarze nie wiedzą, że osoby ze spektrum inaczej reagują na leki, np. ludzie wybudzali się podczas operacji ku przerażeniu anestezjologa. (Uczestnik 2)

W wywiadach pojawiały się również informacje o niezdolności ruchowej wynikającej z problemów z motoryką małą, takie jak niemożność zapinania guzików, zawiązywania sznurówek czy złapania piłki. Narracje te były nacechowane

emocjonalnie w związku ze wspomnieniami lat szkolnych, gdy nieumiejętność udziału w grach zespołowych czy niechęć do zajęć wychowania fizycznego były negatywnie etykietowane przez innych uczniów. Jeżeli niezborność ruchowa była zauważalna również w wieku dorosłym, uczestnicy doświadczali dyskryminacji. Wówczas zrozumienie i akceptację próbowali odnajdywać wśród innych samorzeczników autyzmu.

Nietolerancji doświadczali również ci uczestnicy badania, którzy mieli wybiórczość pokarmową.

Z wybiórczością to najtrudniej, bo bardzo mało osób rozumie takie rzeczy, że mogę czegoś nie lubić i tyle. Większość osób ma takie podejście: to spróbuj, sprawdź, pewnie udajesz, pewnie przesadzasz, a ja po prostu nie jestem w stanie czegoś zjeść, [...] mało osób pod względem jedzenia szanuje opinie innej osoby. (Uczestniczka 12)

Zakorzeniony w kulturze polskiej niemal celebracyjny charakter spożywania posiłków, w formule biesiadnej był często wskazywany przez rozmówców jako powód braku akceptacji odmowy spożycia danego pokarmu.

W sytuacjach, gdy rozmówcy opowiadali o doświadczeniu przebodźcowania oraz reakcji organizmu w postaci *stimmingu*, *meltdownu* bądź *shutdownu*, często zwracali uwagę na poczucie odrzucenia i dyskryminacji ze względu na *stigmatyzowanie* tych zachowań jako dziwnych przez publiczność społeczną.

Trudna sytuacja mnie spotkała kiedyś na praktykach. [...] obserwowałam sobie lekcje i raz, no nawet nie to, że na kogoś tam nakrzyczałam, ale po prostu na korytarzu, kiedy nikogo nie było, nerwy mi puściły i się zaczęłam zachowywać jak typowa autystka. Dostałam *meltdownu*, kiwałam się, klepałam po nogach. I to zobaczyła nauczycielka wspomagająca w kamerce. I znowu wezwali na dywanik, [...] że po prostu ja się nigdy nie będę nadawać do pracy w szkole, skoro tak się zachowuję. [...] A przed tym incydentem, to nawet opiekunka praktyk chciała mi grafik rozpisnąć. [...] Wystarczyło, żeby raz zobaczyli, jak wygląda u mnie *meltdown*, żeby w ogóle zmienić o mnie zdanie. (Uczestniczka 24)

Rozmówczynie, przyjmując się na praktyki, informowała o diagnozie, jednak poziom otwartości na przyjęcie takiego komunikatu ze strony osób pracujących w państwowej szkole podstawowej z oddziałami integracyjnymi był niewielki. Można to zinterpretować jako zachowanie dyskryminacyjne.

Jako czynniki sprzyjające zapobieganiu występowania problemów z obszaru fizycznego dobrostanu zdrowotnego wyróżniamy świadomą dbałość o swoje ciało i specyfikę sensoryczną, dopasowaną do tej specyfiki aktywność fizyczną, zindywidualizowaną dietę, aktywność o charakterze relaksacyjnym oraz dbałość o wystarczającą ilość snu.

Staram się nie nadwyręzać, jeśli chodzi o te kwestie, które powodują we mnie napięcie. [...] próbą dbania o zdrowie jest choćby to, że zawsze na zewnątrz jestem w słuchawkach z muzyką i staram się nie dopuszczać do siebie zbędnych dźwięków. (Uczestnik 14)

Widok osoby w słuchawkach nie budzi zdziwienia, jeśli dotyczy miejsc, co do których przyjęte jest, że można w nich słuchać muzyki. Jednak gdy autysta chce w ten sposób chronić się od hałasu w miejscu pracy, konieczne jest nazwanie sytuacji wprost – wobec osób współpracujących i zapoznanie ich ze specyfiką słuchawek, które dopuszczają głos głównego rozmówcy (osoby stojącej przed), jednocześnie wyciszając dodatkowe głosy. W doświadczeniach uczestników badania współpracownicy bądź przełożeni często nie byli gotowi zaakceptować prośby pracownika o możliwość wykonywania swojej pracy w słuchawkach wyciszających, wtedy gdy była to praca z ludźmi.

W narracjach często deklarowano dietę roślinną, wegańską bądź wegetariańską. Nieco rzadziej mówiono o zbalansowanej diecie mięsnej bądź po prostu o podejściu slow food zamiast fast food. We wszystkich wypowiedziach codzienny jadłospis był ważną i zindywidualizowaną kwestią.

Rozmówcy podkreślali wagę relaksacji, choć jej formy były różne. Często wymieniano spacer. Czasami przybierały one formę wydarzeń o charakterze wycynowym:

Ja żyłem w zupełnie wykrzywionym obrazie samego siebie związanym z tym, że ja jestem bardzo słaby fizycznie, bo wszelkie działania, które wymagały gry zespołowej, refleksu... To wszystko leżało absolutnie. Ja dopiero jako dorosły człowiek zrozumiałem: ja jestem absolutnym asem, jeżeli chodzi o wytrzymałość. Ja jestem w stanie bez przygotowania pójść sobie z marszu na jakąś wyprawę w góry i iść z plecakiem przez 8–10 godzin i to mnie nie położy. Że ja jestem w stanie wsiąść na rower i pedałowac przez 30 km, z marszu, i to mnie nie położy. Gdzie dla większości ludzi taka sytuacja byłaby przerażająca. Więc ta samoświadomość jest dla mnie bardzo kluczowa. Nie mając samoświadomości, nie będziemy podejmować decyzji na podstawie tego, jacy my jesteśmy, tylko co nam powiedzieli inni. [...]

Zdarzało mi się chodzić na zajęcia relaksacyjne. I tam instruktorka mówi: „rozluźnij się, pocuj mięśnie, pocuj tutaj, jak się rozciągasz”.

– Nie działa. Ja nic nie czuję.

Poszedłem do fizjoterapeutki, która rozumie temat. Ona mnie obejrzała i mówi: „No proste. Ty potrzebujesz mocnego napięcia mięśniowego. Potrzebujesz obciążenia stawów, żeby coś czuć. Jak się ponapinasz, to wtedy się relaksujesz”. I jak bez takiej samoświadomości w ogóle zdrowo funkcjonować samemu z sobą i ze swoim ciałem. (Uczestnik 7)

Wypowiedź ta przeczy uproszczeniu, że autyści słabo radzą sobie z aktywnością fizyczną. Jednak znalezienie odpowiedniego dla siebie działania spor-

towego, wymaga wcześniejszej pracy nad świadomością ciała i psychiki. Każde specjalistyczne zalecenie powinno być zindywidualizowane i dostosowane do aktualnej kondycji jednostki. Jednocześnie osoba przyjmująca zalecenie powinna być na tyle samoświadoma, aby potrafiła ocenić, czy jest ono dla niej dobre.

Subiektywnie odczuwana jakość życia w odniesieniu do zdrowia w wymiarze psychicznym

Do czynników osłabiających dobrostan zdrowotny w wymiarze psychicznym respondenci zaliczali doświadczenie przemocy, epizod depresyjny, brak wglądu we własne potrzeby i umiejętności ich zaspokojenia, prokrastynację, nieumiejętne planowanie, poczucie zagubienia, zaburzenia koherencji centralnej oraz zwiększoną podatność na dodatkowe diagnozy medyczne.

We fragmentach wywiadów dotyczących przemocy można było wyróżnić następujące kategorie: przemoc terapeutyczna, przemoc rówieśnicza, przemoc domowa. Przestrzegano rodziców dzieci autystycznych, aby nie zorganizowali swoim podopiecznym „terapeutycznego Quantanamo”. Podkreślano ważność bezpiecznej relacji rodzic/opiekun–potomek, której nie można podporządkować żadnej metodzie terapeutycznej.

Jeżeli rodzic dziecka autystycznego jest stawiany w roli kogoś, kto będzie w domu praktykował na tym dziecku przemocowe rzeczy w imię tak zwanej terapii, to i dziecku i rodzicowi jest odbierane prawo do budowania więzi. (Uczestniczka 3)

Wybrzmiewa tu przestroga, aby rodzic nie wchodził w rolę domowego terapeuty, co niestety często jest zalecane, w przypadku gdy dziecko uzyska wsparcie w ramach terapii o charakterze behawioralnego warunkowania. Wówczas istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że krótkoterminowe cele zostaną dość szybko osiągnięte, przy jednoczesnym zaniedbaniu perspektywy długofalowej. Dziecko warunkowane do posłuszeństwa w trakcie terapii i w domu dość szybko zacznie być posłuszne, jednak w wieku 15–18 lat dadzą o sobie znać problemy w obszarze zdrowia psychicznego, będące skutkiem oddziaływań terapeutycznych z dzieciństwa. W przypadku gdy model wypracowany z dzieckiem w sali terapeutycznej zostanie przeniesiony do życia rodzinnego, może ono również zostać odczuwane jako więzienie. Tymczasem dla zdrowego rozwoju każdego człowieka, również autysty, niezbędne są: poczucie bezpieczeństwa, zbudowanie silnej więzi z rodzicami/opiekunami, w razie potrzeby dającej schronienie oraz nauka rozpoznawania własnych potrzeb i zaspokajania ich. W przeciwnym przypadku osoba autystyczna może doświadczyć wielu różnorodnych oddziaływań terapeutycznych i farmakoterapii, w trakcie których zostaną osiągnięte założone przez terapeutów i lekarzy cele, ale jednostka utraci podmiotowość

na rzecz bycia „ciekawym przypadkiem medycznym”. Wówczas istnieje niebezpieczeństwo zaprzepaszczenia jej osobistej szansy na pozytywne odczucia związane z doświadczaną jakością życia.

Działania, które mają na celu uczynienie z autysty kogoś, kto będzie przypominał osobę nieautystyczną, wiążą się z intensywnym wdrożeniem procesu maskowania społecznego w biografię jednostki, co jest energochłonne i skutkuje ponoszeniem wysokich kosztów w obszarze zdrowia psychicznego.

Jeżeli pożądane doświadczenie jest takie, żeby kogoś złamać, dostosować za wszelką cenę i de facto zrobić mu pranie mózgu na poziomie reformy myśli, no to z tej perspektywy to się udało. (Uczestniczka 13)

Znamienne, że motyw epizodu depresyjnego występował we wszystkich analizowanych narracjach. Uczestnicy wywiadów byli dobrze zorientowani w różnicach diagnostycznych pomiędzy stanem depresyjnym a epizodami depresyjnymi o nasileniu niskim, umiarkowanym i ciężkim. Często powoływali się na literaturę naukową bądź korzystali ze specjalistycznej terminologii.

[...] zauważyłam, że u autystów depresja jest często diagnozą współtowarzyszącą, i to często na poziomie epizodu depresyjnego ciężkiego. No i badania też to potwierdzają, że mózg pod wpływem tych wszystkich ciężkich chorób ma zmniejszenie hipokampa. (Uczestniczka 17)

Jednocześnie uczestnicy dbali o rozwój samoświadomości oraz naukę umiejętności zauważania i zaspokajania swoich potrzeb. Nie była to jednak alternatywa wobec farmakoterapii czy oddziaływań terapeutycznych, ale działanie paralelne, osiągane w ramach procesu psychoedukacyjnego.

Chodzi o to, że osoba w spektrum ma niezaspokojone potrzeby podstawowe, środowiskowe i systemowe. I można być w warunkach teoretycznie korzystnych, czyli nie doświadczać terapii przemocowej, ale również mieć próby samobójcze czy popełnić samobójstwo. [...] No wiadomo, jak jest nas 1% na świecie, to naprawdę jest niełatwo. (Uczestniczka 8)

Odwołano się tu do wiedzy eksperckiej z obszaru transkulturowej psychologii pozytywnej, gdzie zwraca się uwagę na konieczność nauki zaspokajania swoich potrzeb, co w konsekwencji ma sprzyjać prowadzeniu szczęśliwego życia.

Nieumiejętność skonstruowania planu, którego realizacja przyczyni się do efektywnego osiągnięcia zamierzonego celu, nie wiąże się u autystów z niezajomością metod i technik planowania. Umysł autystyczny to umysł strukturyzujący. Stosowanie narzędzi porządkujących rzeczywistość jest dla osób

w spektrum atrakcyjne. Problem pojawia się wówczas, gdy czyniąc to, nie można wziąć pod uwagę swojej specyfiki rozwojowej, gdyż brakuje na tyle rozwiniętej samoświadomości lub tempo wykonywanego zawodu na to nie pozwala bądź oba czynniki łącznie. Wówczas istnieje realne zagrożenie przeciążenia organizmu, które może doprowadzić do wypalenia autystycznego przypominającego w objawach ciężki epizod depresji. Jako czynniki prewencyjne wobec wystąpienia takiego scenariusza wymieniało świadome planowanie przy jednoczesnej otwartości na elastyczność oraz dbałość o swoją higienę umysłu. Często nauka elastyczności odbywa się przy pomocy osoby trzeciej – kogoś zaufanego, kto wie o diagnozie i w razie potrzeby życzliwie zwraca uwagę. Koncentrując się tylko na planowaniu, można uzyskać rezultat odwrotny:

No wystarczy, że w locie będę musiał zmieniać plan, najgorsze co można w moim wypadku i nie tylko moim, ale myślę, że w przypadku wielu osób ze spektrum. (Uczestnik 10)

Życie według planu bez jednoczesnej nauki elastyczności stwarza niebezpieczeństwo wystąpienia odczucia przez autystę stanu kryzysowego, gdy zaistnieją nieoczekiwane okoliczności wymuszające zmianę planu bądź jego zaniechanie.

Dbałość o higienę psychiczną wyrażała się w postępowaniu opartym na byciu świadomym swojej specyfiki i wynikających z niej potrzeb. Czasami były to zindywidualizowane praktyki zaczerpnięte z systemów światopoglądowych o charakterze medytacyjnym:

Po pierwsze nie wbijać się na wysokie poziomy pobudzenia, jeżeli wiem, że coś mnie czeka: odpocząć przed i po. Ja nie wiedziałem przed diagnozą, że to są stymy, ale zawsze było tak, że ja się wiercę, gadam do siebie, gestykuluję i w tym momencie na to sobie z całą świadomością i chęcią pozwalałam. I zachęcam innych, by też sobie na to pozwalali. (Uczestnik 2)

Tempo realizacji zamierzonych celów przez autystę jest wolniejsze od tempa osoby neurotypowej, gdyż wymaga dodatkowego czasu na wyciszenie przed i po ich realizacji. Istotne jest również danie sobie przyzwolenia na zachowania autoregulujące, takie jak stimmung i świadome dbanie o czas wolny, w którym wyczerpane zasoby się zregenerują. Podobnie realizacja pasji jest aktywnością o charakterze regeneracyjnym.

Subiektywnie odczuwana jakość życia w odniesieniu do społecznego wymiaru zdrowia

Do czynników zaburzających dobrostan zdrowotny w wymiarze społecznym uczestnicy zaliczali trudności w nawiązaniu i utrzymywaniu relacji, trwanie

w toksycznej relacji, słabe rozumienie interakcji społecznych oraz maskowanie społeczne.

Przez problemy z komunikacją, przez problemy z podtrzymaniem relacji społecznych, nam się rozwała życie zawodowe i nam się często rozwała życie prywatne. Dlatego wielu dorosłych autystów jest po prostu nieszczęśliwych. (Uczestnik 5)

Trudności w nawiązywaniu i podtrzymywaniu bliskiej relacji wynikają ze specyfiki rozwoju w spektrum, co zostało ujęte w kryteriach diagnostycznych. Jeśli dodamy do tego nieumiejętność rozpoznawania i zaspokajania własnych potrzeb, to w kontekście relacji interpersonalnych otrzymamy osobę podatną na trwanie w relacjach toksycznych:

Rok przed diagnozą byłam z takim chłopakiem, który mi mówił, że ja się dziwnie zachowuję, nieodpowiednio ubieram, on bardzo komentował moje zachowanie zarówno względem niego oraz to, w jaki sposób rozmawiałam z ludźmi. (Uczestniczka 6)

Brak samoświadomości, wiedzy o swojej specyfice może powodować, że autyści będą trwać w szkodliwych dla nich relacjach z innymi i doświadczać stygmatyzacji. Negatywnie wpływa to na samoocenę i odczuwaną jakość życia.

Z faktu, że interakcje społeczne i kontakty interpersonalne mogą przysparzać osobom w spektrum problemów, nie należy wyciągać wniosku, że najlepszym rozwiązaniem jest ich unikanie. Życie towarzyskie jest wyzwaniem dla autystów, ale w żadnym z wywiadów nie zasugerowano, aby w ogóle z niego zrezygnować.

Musiałam się nauczyć, że nie mogę zostawiać życia towarzyskiego na później, bo to jest to, co sprawia, że ja w ogóle chcę żyć. Że życie jest teraz, a nie później. (Uczestniczka 6)

W krótkiej perspektywie odcięcie się od świata zewnętrznego może pomóc, ale w dłuższym ujęciu wyrządzi szkody. Jednak gdy jest to związane z koniecznością stałego maskowania społecznego (udawanie nie-autysty), skutkuje wyniszczeniem organizmu jednostki.

Ostatnio rozmawiałem z panią, której terapeutka tłumaczyła, że tylko 40–50 godzin tygodniowo dla jej 6-letniego dziecka i nikt nie domyśli się autyzmu. To jest właśnie maskowanie. Są dzieci wyrastające na dorosłych, które cały czas mają w głowie skrypty dotyczące grzeczności, by nie widać było autyzmu. (Uczestnik 2)

Koszty w obszarze zdrowia psychicznego ponoszone na skutek długotrwałego maskowania społecznego są dla autystów ogromne. Często przyjmują one formę umiarkowanego bądź ciężkiego epizodu depresyjnego. W obszarze społecznym

możemy wtedy mówić o autystycznym wypaleniu, chociaż niektórzy uczestnicy woleli termin wypalenie zawodowe. Jednak stan ten dotyczy zarówno dorosłych, jak i dzieci autystycznych. Objawia się długotrwałym brakiem energii do wykonywania dotychczasowej aktywności, zauważalnym spowolnieniem i znacznym osłabieniem efektywności. Alternatywą wobec maskowania społecznego według jednego z uczestników badania jest nauka adaptacji rozumianej jako dostosowanie zachowań do wymogów sytuacyjnych przy jednoczesnym zadbaniu o swoje potrzeby.

Ja kiedyś używałem stwierdzenia maskowanie, udawanie kogoś neurotypowego. [...] używam teraz słowa „adaptacja”. Również zadaniem osoby w spektrum jest zaadaptowanie się do nowych warunków w środowisku, do którego przystępuje. (Uczestnik 5)

Do czynników wzmacniających dobrostan zdrowotny w wymiarze społecznym zaliczono możliwości wyboru pomiędzy kontaktami online bądź offline, świadomość zasad i warunków, na podstawie których kontakty stacjonarne są dla nich akceptowalne, dbałość o „swoje stado” oraz tworzenie sieci osób zaufanych.

Preferencje odnośnie do rodzajów kontaktów społecznych i ich intensywności zależały od typu osobowości rozmówcy (introwertyzm/ekstrawertyzm). Przyjęcie, że wszyscy autyści preferują kontakt online, jest zbyt dużym uogólnieniem, chociaż rozmówcy doceniali ułatwienia komunikacyjne związane z rozwojem nowych technologii.

Poznawać ludzi poprzez Internet. Kontaktować się z nimi poprzez Internet. Jakoś na żywo nie umiem. (Uczestniczka 4)

Bezpośrednie interakcje społeczne bywały przez respondentów określane jako sytuacje, w których zużywali oni zbyt dużo swoich zasobów. Odwrotnie kontakty zapośredniczone przez nowe technologie jawiły się jako rozwiązanie dające większe pole manewru, aby być w kontakcie z drugą osobą/osobami i jednocześnie zadbać o siebie.

Myślę, że bardzo dużo ułatwia funkcjonowanie online, i komunikację, i nawiązywanie, i podtrzymywanie relacji. [...] daje dużo bezpieczeństwa w kontakcie. Daje więcej czasu na reakcje, to są takie rzeczy, których autystyczne osoby więcej potrzebują niż neurotypowe, no i daje więcej wyboru, żeby uczestniczyć w grupie, zapisać się do grupy, znaleźć grupę albo właśnie uciec z grupy. (Uczestniczka 11)

Komunikat zapisany jest dla części autystów bardziej przyswajalny niż przekaz werbalny. W razie potrzeby ucieczka z wymiany zdań online jest łatwiejsza i mniej spektakularna niż wycofanie się z dyskusji stacjonarnej. Wśród ważnych

dla siebie grup online uczestnicy badania wymieniali grupy wzajemnego wsparcia bądź tematyczne grupy dla osób o konkretnych pasjach. W przypadku grup samopomocowych należące do nich jednostki spotykały się czasami wspólnie podczas stacjonarnych wydarzeń o charakterze samorzecznym. Natomiast w przypadku drugiego rodzaju grup niekoniecznie dochodziło do nawiązywania kontaktów twarzą w twarz.

Interakcja z innymi osobami bywała też nazywana strategią dbałości o własną higienę psychiczną:

Twarzą w twarz, nienawidzę rozmów online, nie jestem w stanie ich przeżyć, mimo że jestem w związku na odległość. (Uczestniczka 18)

Kiedy zauważam, że mam ochotę zaszyć się sama w pokoju i się nie kontaktować z ludźmi, to jest dla mnie bardzo wyraźny sygnał, że muszę zrobić dokładnie odwrotnie [...] i zwykle staram się wtedy umówić z 1–2 osobami, żeby spędzić sobie czas nie w dużym gronie, ale przywrócić sobie tę równowagę w kontaktach społecznych. (Uczestniczka 9)

Auto-observacja i zbudowana na jej podstawie samoświadomość pozwoliła na wypracowanie takich schematów postępowania, których realizacja zaspokaja potrzebę kontaktów społecznych przy jednoczesnym nieprzeciążaniu autystycznego organizmu. W obu przytoczonych fragmentach chodzi o interakcje społeczne na swoich warunkach, z jedną osobą lub dwiema osobami, które tworzą jej sieć społeczną, czyli wiedzą o diagnozie i akceptują ją.

Uczestnicy badań opowiadali również o swoich staraniach nieprzeciążania organizmu zbyt intensywną ekspozycją społeczną. Całkowite zrezygnowanie z aktywności publicznej w ich przypadku nie wchodziło w grę, gdyż samorzecznictwo jest rodzajem aktywizmu społecznego.

Muszę przyznać, że nie mam za bardzo siły na dbanie o dobrostan w wymiarze społecznym, więc to co mogę zrobić, to jak najczęściej siedzieć w domu i pilnować mojego grafiku, żeby nie było okazji do ekspozycji społecznej za dużo dla mnie. (Uczestniczka 11)

Istotnym aspektem dbałości o dobrostan społeczny było posiadanie „własnego stada” definiowanego jako diada lub mała grupa społeczna o liczebności kilku osób. Były to rodzina, grupa rówieśnicza/przyjacielska bądź grupa, w której realizowana jest aktywność zawodowa. Istotnymi elementami „własnego stada” były zadaniowa funkcjonalność oraz możliwość zbudowania z jej członkami głębszych relacji opartych na zrozumieniu i akceptacji. „Swoje stada” były współtworzone zarówno w przestrzeni zawodowej, jak i w życiu prywatnym.

W interakcjach społecznych odcinam się od tych, którzy mi jakoś to zdrowie nadszarpują, którzy stają na drodze do moich celów, [...] jeśli chcę coś fajnego zrobić, a ktoś sabotuje moją pracę, to ja się odcinam od takich osób, bo wiem, że będę to przyplącać jakimiś nerwami. (Uczestniczka 24)

Rozmówczyni jest świadoma, na jakich warunkach chce wchodzić w interakcje społeczne. Jednocześnie cel, który zamierza osiągnąć przy pomocy innych ludzi, wydaje się dla niej najważniejszy. W trakcie wywiadu sprawiała wrażenie osoby aktywnej, otwartej, klarownie komunikującej swoje potrzeby i świadomej tego, że może spotkać osoby, którym jej postawa nie będzie odpowiadać. Innymi motywami, na podstawie których konstruuje się „swoje stado” były życzliwość, zrozumienie i akceptacja:

Otoczanie się ludźmi, którzy są życzliwi i którzy rozumieją na przykład odmowę, kiedy jednak tego dnia nie chcę się spotkać i takie dbanie o to, żeby ci ludzie byli rozumiejący. (Uczestniczka 9)

Dyskusja wyników

Zaprezentowanie perspektywy samorzeczniczej pozwoliło na ukazanie rozważanego problemu badawczego przez pryzmat osób o wysoko rozwiniętej samoświadomości. To jest istotne, gdyż każda osoba autystyczna funkcjonująca w neurotypowym świecie ponosi koszty z tym związane. Jednak nie każda jednostka w spektrum ma na tyle rozwiniętą samoświadomość, że jest w stanie rozpoznać swoje emocje, potrzeby i ponoszone koszty. Jednocześnie wzrost samoświadomości i samoakceptacja przekładają się na poprawę funkcjonowania psychospołecznego osób w spektrum²¹. Specyfika rozwoju w spektrum wymaga szczególnej dbałości o dobrostan zdrowotny²². Uczestnicy zrealizowanego przez nas badania podkreślali ważność stymulowania jako mechanizmu autoregulującego, a jednocześnie zwracali uwagę, że percepcja takiego zachowania przez publiczność społeczną, na którą nie składają się osoby w spektrum, nacechowana jest negatywnie, co wyraża się w przeświadczeniu, że stymmy należy wyciszać, zamiast akceptować. Tymczasem zespół badawczy prowadzony przez Stevena Kappa, samorzecznika autyzmu, na podstawie analizy badań fokusowych i częściowo ustrukturyzowanych wywiadów z dorosłymi osobami w spektrum

²¹ D. Pufund, *(Z)rozumieć autyzm. Doświadczenie autyzmu przez blogujących self-adwokatów*, w: *Zrozumieć niepełnosprawność. Problemy, badania, refleksje*, red. G. Całka, J. Niedbalski, M. Raclaw, D. Zuchowska-Skiba, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, s. 24, DOI: 10.18778/8220-475-9.02.

²² M. Drzazga-Lech, M. Kłeczek, M. Ir, *Zdrowie w doświadczeniach...*, s. 11–28.

(31 osób), wyciągnął wnioski, że „Stimmy należy uczynić przedmiotem oddziaływania medycznego tylko wówczas, gdy są one szkodliwe dla jednostki, czyli wymagałyby diagnozy współtowarzyszącej: stereotypowe zaburzenia ruchowe. W innym przypadku wyciszanie stymulowania jest niezgodne z dyrektywą etyczną *przede wszystkim nie szkodzić*”²³. W polskich realiach tego typu wypowiedzi nie są publikowane w renomowanych czasopismach naukowych, a jedynie w popularnonaukowych poradnikach samorzeczniczych²⁴.

Uczestnicy naszego badania, wypowiadając się o maskowaniu społecznym, przede wszystkim zwracali uwagę na jego negatywne skutki, zwłaszcza w przypadku konieczności długotrwałego udawania osoby neurotypowej w celu utrzymania pracy. Tymczasem Aleksandra Buchholz opisuje maskowanie również jako strategię radzenia sobie. Maskowaniem społecznym określa wszelkie przejawy naśladowania grupy nerotypowej, od kopiowania mimiki, tonu głosu, gestykulacji, poprzez mobilizację do utrzymania kontaktu wzrokowego, powstrzymywanie się od monologizowania na fascynujące dla siebie tematy, aż do używania przedmiotów takich jak zatyczki do uszu i słuchawki z redukcją szumu przez osoby nadwrażliwe słuchowo, które wyglądają tak samo, jak słuchawki do odbioru muzyki²⁵. Buchholz wyróżnia cztery rodzaje maskowania: instynktowne (reakcja strachu wyzwala neurologicznie uwarunkowany instynkt przetrwania), podświadome (rozwinęte jako reakcja na doświadczenia dyskryminacji), zakorzenione (pierwotnie świadoma reakcja, ale systematyczność jej wdrażania w kontakcie na wyzwalający bodziec uczyniła z niej reakcję niemal automatyczną) i świadome (możliwość oceny sytuacji jako bezpiecznej/niebezpiecznej dla całkowitego ujawnienia swojej tożsamości i dokonania decyzji o zastosowaniu strategii maskującej)²⁶. Wydaje się, że przyjęcie szerszej perspektywy rozumienia maskowania w autyzmie jako istotnego elementu samoświadomości osób w spektrum, wpłynie pozytywnie na subiektywnie odczuwaną przez nich jakość życia. Ponadto do komponentów pozytywnie wpływających na subiektywną jakość życia odczuwaną przez osoby w spektrum zaliczamy sposób, w jaki definiują oni swój autyzm, samoświadomość dotyczącą stopnia swojej samodzielności i potrzeby/braku potrzeby uzyskania wsparcia terapeutycznego, umiejętność rozpoznawania i zaspokajania własnych potrzeb oraz umiejętność autoakceptacji. Istotnym było również posiadanie „własnego stada” i sieci wsparcia, co do której można było mieć przeświadczenie, że się zaktywizuje w razie konieczności.

²³ S.K. Kapp, R. Steward, L. Crane i in., *‘People Should Be Allowed to Do What They Like’*, s. 1789.

²⁴ A. Wojtkiewicz, *Cykle: O życiu w spektrum autyzmu i z ADHD*, Wydawnictwo Linia, Warszawa 2024, s. 193.

²⁵ A. Buchholz, *Maskowanie w autyzmie – analiza zjawiska*, „Szkola Specjalna” 2023, nr 3 (84), s. 185, DOI: 10.5604/01.3001.0053.8978.

²⁶ Tamże, s. 186–187.

Wnioski

Ukazanie perspektywy samorzeczniczej pozwala na nakreślenie modelowania społecznego w rozumieniu Jean-Claude Kaufmanna, którego treścią będzie dbałość o autystyczny dobrostan zdrowotny poprzez rozwój samoświadomości i umiejętności autoakceptacji. Powiązana z tym jest potrzeba nauki rozpoznawania własnych potrzeb i umiejętności ich zaspokajania. „Nie mając świadomości, nie będziemy podejmować decyzji na podstawie tego, jacy jesteśmy, tylko co nam powiedzieli inni” (Uczestnik 7). Autystyczny wzorzec rozwojowy ma swoją specyfikę, inną od wzorca rozwojowego osób neurotypowych. Koniecznym jest wprowadzenie kategorii i zarazem zasady „delikatności” w tych obszarach dobrostanu zdrowotnego, o które konkretna jednostka w spektrum potrzebuje szczególnie zadbać. Ważne jest propagowanie zrozumienia i akceptacji wobec określonych starań osób w spektrum, aby mogli czuć się komfortowo bądź w razie konieczności chronić się przed zewnętrznym światem. W długofalowym ujęciu zmniejszy to skalę i częstotliwość stygmatyzacji wobec nietypowości autystycznych zachowań i reakcji. Obecnie jednak nie obserwuje się społecznego zrozumienia wobec specyfiki funkcjonowania jednostek rozwijających się według autystycznego wzorca. Przeciwnie rozpropagowany jest wymóg maskowania się przez osoby w spektrum w różnych obszarach życia społecznego. Mając na uwadze zarysowany kontekst sytuacyjny, uważamy, że zaprezentowana w artykule narracja samorzeczników autyzmu jest niezwykle ważna, gdyż stworzona została przez osoby o rozwiniętym poziomie samoświadomości, o szerokim wachlarzu doświadczeń, które zastosowały już pewne narzędzia i wypracowały strategie, aby o swój dobrostan zdrowotny zadbać. Z zaprezentowanej perspektywy mogą skorzystać inne osoby w spektrum, ich rodzice/opiekunowie, terapeuci, współpracownicy oraz pracodawcy.

Bibliografia

- American Psychological Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder*, American Psychological Publishing, Inc., 2013.
- Baron-Cohen S., *Is Asperger Syndrome/High-Functioning Autism Necessarily a Disability?*, „Development and Psychopathology” 2000, nr 12 (3), s. 489–500, DOI: 10.1017/S0954579400003126.
- Belek B., *Articulating Sensory Sensitivity: From Bodies with Autism to Autistic Bodies*, „Medical Anthropology” 2019, nr 1 (38), s. 30–43, DOI: 10.1080/01459740.2018.1460750.
- Botha M., Cage E., *„Autism Research Is in Crisis”: A Mixed Method Study of Researcher’s Constructions of Autistic People and Autism Research*, „Frontiers in Psychology” 2022, t. 13, <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.1050897/full> (dostęp: 24.01.2024).
- Buchholz A., *Maskowanie w autyzmie – analiza zjawiska*, „Szkoła Specjalna” 2023, nr 3 (84), s. 183–193, DOI: 10.5604/01.3001.0053.8978.

- Chapman R., *Autism as a Form of Life: Wittgenstein and the Psychological Coherence of Autism*, „Metaphilosophy” 2019, nr 4 (50), s. 421–440, DOI: 10.1111/meta.12366.
- Charon R., Weyer P., *The Art of Medicine. Narrative Evidence Based Medicine*, „The Lancet” 2008, t. 371, s. 296–297, DOI: 10.1016/S0140-6736(08)60156-7.
- Drzazga-Lech M., Kłeczek M., Ir M., *Zdrowie w doświadczeniach i działaniach osób rozwijających się według autystycznego wzorca. Analiza polskich blogów samorzeczników autyzmu*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2021, nr 2–3 (22), s. 11–28.
- Jakubas A., *Rzecznictwo własnych praw (self-adwokatura) w obszarze edukacji dorastających osób z niepełnosprawnością intelektualną – perspektywa naukowa i praktyczna*, „Niepełnosprawność. Zagadnienia, problemy, rozwiązania” 2018, nr 3 (28), s. 74–96.
- Kapp S.K., Ne’eman A., *Lobbying Autism’s Diagnostic Revision in the DSM-5*, w: *Autistic Community and the Neurodiversity Movement*, red. S.K. Kapp, Palgrave Macmillan, Exeter 2020, s. 167–194, DOI:10.1007/978-981-13-8437-0.
- Kapp S.K., Steward R., Crane L. i in., *‘People Should Be Allowed to Do What They Like’: Autistic Adults’ Views and Experiences of Stimming*, „Autism” 2019, nr 7 (23), s. 1782–1792. DOI: 10.1177/1362361319829628.
- Kaufmann J.-C., *Wywiad rozumiejący*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Pufund D., *(Z)rozumieć autyzm. Doświadczenie autyzmu przez blogujących self-adwokatów w: Zrozumieć niepełnosprawność. Problemy, badania, refleksje*, red. G. Całka, J. Niedbalski, M. Raclaw, D. Zuchowska-Skiba, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, s. 15–28. DOI: 10.18778/8220-475-9.02.
- Raymaker D.M., Teo A.R., Steckler N.A. i in., *‘Having All of Your Internal Resources Exhausted beyond Measure and Being Left with No Clean-up Crew’: Defining Autistic Burnout*, „Autism in Adulthood” 2020, nr 2 (2), s. 132–143, DOI: 10.1089/aut.2019.0079.
- Schaber A., *Ask an Autistic #1 – What Is Stimming?*, 25 stycznia 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=WexCWZPJE6A&t=322s> (dostęp: 25.02.2024).
- Stefańska-Klar R., *Exploring the Relationships between Autistic Traits and Subjective Well-Being among Women and Men in a Non-clinical Population*, „8th Comparative European Research” 2017, nr 2, s. 155–159, EXPLORING-THE-RELATIONSHIPS-BETWEEN-AUTISTIC-TRAITS-AND-SUBJECTIVE-WELL-BEING-AMONG-WOMEN-AND-MEN-IN-A-NON-CLINICAL-POPULATION.pdf (researchgate.net) (dostęp: 1.02.2024).
- The WHOQOL Group, *The World Health Organisation quality of life assessment (WHOQOL): Position paper from the World Health Organisation*, „Social Science and Medicine” 1995, nr 10 (41), s. 1403–1409.
- Welch C., Cameron D., Fitch M. i in., *Living in Autistic Bodies: Bloggers Discuss Movement Control and Arousal Regulation*, „Disability and Rehabilitation” 2021, nr 43 (22), s. 3159–3167. DOI: 10.1080/09638288.2020.1729872.
- Wojtkiewicz A., *Cykle: O życiu w spektrum autyzmu i z ADHD*, Wydawnictwo Linia, Warszawa 2024.
- Zurzycka P., Radzik T., *Medycyna narracyjna – zarys problematyki*, „Problemy Pielęgniarstwa” 2015, nr 3 (23), s. 428–432, DOI: 10.5603/PP.2015.0070.

PIOTR MAZIARCZYK*, MATEUSZ MIKOŁAJCZAK**, MIROŚLAW KALINOWSKI***,
IWONA NIEWIADOMSKA****, KRZYSZTOF JUREK*****

Nasilenie wymiarów konstytuujących postawę wobec edukacji a percepcja źródeł własnej skuteczności u osób odbywających karę pozbawienia wolności

The Intensity of the Attitudes towards Education and the Perception of the Sources of Self-Efficacy among Prisoners

Abstrakt

W ramach niniejszej pracy podjęto problematykę wyzwań i perspektyw edukacji w kontekście systemu więziennego, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb więźniów oraz dostępnych zasobów i możliwości. Celem badania było określenie relacji między nasileniem różnych aspektów postawy wobec edukacji u więźniów a percepcją własnej skuteczności. Badanie przeprowadzono na 115 oso-

* Piotr Maziarczyk – uczestnik seminarium magisterskiego z opieki społecznej, paliatywnej i hospicyjnej na kierunku nauki o rodzinie w Centrum Studiów KUL przy Areszcie Śledczym w Lublinie, prowadzonym przez ks. prof. dr. hab. Mirosława Kalinowskiego.

** Mateusz Mikołajczak – uczestnik seminarium magisterskiego z psychologii różnic indywidualnych w Instytucie Psychologii KUL, prowadzonym przez prof. dr. hab. Andrzeja Sękowskiego.

*** Ks. prof. dr. hab. Mirosław Kalinowski, Katedra Opieki Społecznej Paliatywnej i Hospicyjnej, Instytut Nauk Teologicznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ORCID: 0000-0002-4611-3380.

**** Prof. dr. hab. Iwona Niewiadomska, Katedra Psychoprofilaktyki Społecznej, Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: iwona.niewiadomska@kul.pl, ORCID: 0000-0002-0244-2748.

***** Dr Krzysztof Jurek, Katedra Socjologii Kultury, Religii i Partycypacji Społecznej, Instytut Nauk Socjologicznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: krzysztof.jurek@kul.pl, ORCID: 0000-0003-2641-0510.

bach odbywających karę pozbawienia wolności w jednostkach penitencjarnych Okręgu Lubelskiego Służby Więziennej. Analizy empiryczne wykazały istotne korelacje między emocjonalnym aspektem postawy wobec edukacji a percepcją własnych sukcesów i porażek, poziomem odczuwanego stresu oraz perswazjami ze strony innych osób. Intensywność poznawczego wymiaru postawy wobec edukacji istotnie koreluje z poziomem percepcji perswazji ze strony innych osób, z kolei intensywność wymiaru behawioralnego koreluje z poziomem doświadczanego stresu. Więźniowie mogą równocześnie wykazywać sprzeczne przekonania na temat edukacji, które mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne, jednocześnie doświadczając dużego poziomu stresu, co wskazuje na straty zasobów, oraz odnosząc sukcesy, co odbija się na zyskach kapitałowych.

Słowa kluczowe: źródła poczucia własnej skuteczności, sukcesy, porażki, nasilenie stresu, perswazje ze strony innych, wymiary postawy wobec edukacji, więźniowie

Abstract

Education in prisons is a significant aspect of prisoner rehabilitation and resocialization, yet it is often marginalized in public discourse and penitentiary policy. This study examines the challenges and prospects of education within the prison system, focusing on the needs of prisoners and the resources and opportunities available to them. The research aims to investigate the relationship between the intensity of various aspects of attitudes towards education among prisoners and their perception of self-efficacy. The study was conducted on 115 individuals serving sentences in penitentiary units within the Lublin District of the Polish Prison Service. Empirical analyses revealed significant correlations between the emotional attitudes towards education and the perception of personal successes and failures, the level of experienced stress, and persuasion from others. Meanwhile, the intensity of the cognitive attitudes towards education significantly correlated with the perception of persuasion from others, while the intensity of the behavioural aspects correlated with the level of experienced stress. Prisoners may simultaneously exhibit conflicting beliefs about education, which can be both positive and negative while experiencing high levels of stress, which indicates a loss of resources, and being successful, which reflects on capital gains.

Keywords: sources of self-efficacy, successes, failures, intensity of stress, persuasion from others, attitudes towards education, prisoners

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie związku pomiędzy poczuciem własnej skuteczności i postawą badanych wobec edukacji w warunkach izolacji penitencjarnej.

Efektywność procesu edukacyjnego zależy od wielu czynników. Istotnym elementem w procesie nauczania i uczenia się jest sfera motywacyjna oraz czynniki poznawcze, które odgrywają rolę sterowniczą w ludzkim zachowaniu. W realizacji celów edukacyjnych szczególnego znaczenia nabierają trzy nurty badań: nad poczuciem własnej skuteczności, nad ukrytymi teoriami zdolności oraz nad atrybucją przyczynową. W procesie nauczania szczególna rola przypada nauczycielowi, którego osoba stanowić może wzorzec późniejszych relacji interpersonalnych w środowisku. Teoria społeczno-poznawcza A. Bandury jest próbą przedstawienia poczucia własnej skuteczności jako czynnika

sprawczego, który oddziałuje na mechanizmy psychiczne i procesy w systemach społecznych. Można je rozumieć jako przekonanie o własnych zdolnościach i możliwościach działania dla osiągnięcia wybranego celu bez względu na pojawiające się przeszkody¹.

Jednym z głównych celów izolacji w zakładach penitencjarnych jest proces resocjalizacji osadzonych, co zakłada zmianę postaw zarówno na płaszczyźnie osobistej, jak i społecznej. W tym kontekście tworzone są specjalne programy oddziaływań wychowawczych, których cele zostały kompleksowo zestawione w opracowaniu pod redakcją Moniki Matczak². Innowacje w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności obejmują również dziedzinę edukacji, ponieważ przygotowanie zawodowe skazanych często nie jest adekwatne do aktualnych wymagań rynku pracy (np. w zakresie wyuczonego zawodu), a ich poziom wykształcenia jest bardzo niski. Dodatkowo osoby te często nie wykazują żadnej motywacji do podjęcia jakiegokolwiek formy kształcenia. Dlatego też, podejmując różne inicjatywy edukacyjne skierowane do osób pozbawionych wolności, przykładą się dużą wagę do odpowiedniego przygotowania zawodowego, które jest wymagane na współczesnym rynku pracy. Jest to niezbędne, ponieważ brak odpowiednich kwalifikacji do potrzeb readaptacji osób zwalnianych z zakładów karnych utrudnia nie tylko proces resocjalizacji, ale również zwiększa ryzyko powrotu do przestępczości³. Współczesna edukacja w zakładach penitencjarnych opiera się na istniejących na terenie kraju 18 Centrach Kształcenia Ustawicznego, które zostały utworzone w 2012 roku poprzez przekształcenie istniejących szkół przywięziennych. Według danych z września 2019 roku w tych placówkach naukę podjęło ponad 3200 słuchaczy. Sieć szkół penitencjarnych zapewnia możliwość nauki zarówno nieletnim, którzy są objęci obowiązkowym nauczaniem, jak i tym, którzy samodzielnie zgłaszają chęć podjęcia nauki. Edukacja skazanych jest organizowana na pięciu poziomach: podstawowym, gimnazjalnym, zawodowym, średnim i policealnym⁴. Pomimo nawiązania w nazwie do szczebli kształcenia obecnych w globalnym systemie edukacji, programy te głównie skupiają się na krótkoterminowym kształceniu kursowym, które umożliwia zdobycie nowych

¹ Z. Juczyński, *Poczucie własnej skuteczności: teoria i pomiar*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Psychologica” 2000, nr 4, s. 11–23.

² *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez służbę więzienną w Polsce*, red. M. Marczak, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009; I. Niewiadomska, S. Fel, *Realizacja zasady sprawiedliwości w karaniu przestępców*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II” 2016, nr 3 (59), s. 59–75.

³ A. Szecówka, *E-learning jako czynnik wspierający edukację osadzonych i ich readaptację społeczną*, w: *Kara pozbawienia wolności a readaptacja społeczna skazanych*, red. A. Szerląg, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2011.

⁴ Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Nowy rok szkolny w więzieniu*, 2020, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zarzad-sluzby-wieziennej-rozporzeczanie-roku-szkolnego-w-wiezieniu> (dostęp: 2.03.2020).

kwalifikacji w szybszym tempie. Ich głównym celem jest przede wszystkim rozwijanie praktycznych umiejętności, takich jak ogólnobudowlane, ogrodnicze, kucharskie, monterskie, fryzjerskie, stolarskie itp.⁵

Metodologia badań własnych

Problem i hipotezy badawcze

Celem przeprowadzanych analiz empirycznych było znalezienie odpowiedzi na następujące pytanie: Czy istnieje związek między różnymi aspektami postawy wobec edukacji u więźniów a postrzeganymi źródłami własnej skuteczności?

Na podstawie istniejącej literatury opracowano następujące hipotezy, które mają pomóc w znalezieniu odpowiedzi na postawione pytanie badawcze:

H1: Istnieją istotne korelacje między nasileniem wymiaru poznawczego postawy wobec edukacji u więźniów a postrzeganymi źródłami własnej skuteczności.

H2: U więźniów istnieją istotne statystycznie związki między natężeniem wymiaru emocjonalnego postawy wobec edukacji a postrzeganymi źródłami własnej skuteczności.

H3: Zauważalne są istotne korelacje między nasileniem wymiaru behawioralnego postawy wobec edukacji u osadzonych a postrzeganymi źródłami własnej skuteczności.

H4: Postrzegane źródła własnej skuteczności stanowią predyktory natężenia różnych aspektów postawy wobec edukacji u osób odbywających kary izolacyjne.

Procedura badawcza

Badanie przeprowadzono w 2023 roku w jednostkach penitencjarnych Lubelskiego Okręgu Służby Więziennej. Badanie zostało zrealizowane dwutorowo. Część badań została zrealizowana przez osadzonych – studentów seminarium magisterskiego w ramach Centrum Studiów KUL przy Areszcie Śledczym w Lublinie, pod nadzorem i opieką merytoryczną prof. dr hab. Iwony Niewiadomskiej. Kwestionariusze zostały przekazane więźniom także przez funkcjonariuszy Służby Więziennej. Osoby badane zostały poinformowane o celu przeprowadzonych analiz, a ich uczestnictwo było anonimowe i dobrowolne. Ostatecznie uzyskano odpowiedzi od 115 osób (45 kwestionariuszy zebrali osadzeni studenci, 70 zaś funkcjonariusze Służby Więziennej) odbywających karę pozbawienia wolności w jednostkach penitencjarnych Okręgu Lubelskiego Służby Więziennej.

⁵ P. Kulik, *Edukacja osadzonych w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2022, nr 4 (36), s. 115–117.

Metody badawcze

Do sprawdzenia postawionych hipotez zastosowano dwie skale oceny zmiennych psychospołecznych. W metryczce sporządzono pytania dotyczące różnych czynników, takich jak status społeczno-ekonomiczny, stan cywilny, sytuacja zawodowa, wiek, religijność, rodzaj popełnionych przestępstw, wykształcenie, okres pobytu w instytucji karnej, liczba poprzednich skazań, przynależność do określonej subkultury, udział w programach terapeutycznych oraz przynależność do konkretnej podkultury więziennej.

Do oceny poziomu poczucia samoskuteczności wykorzystano Kwestionariusz Oceny Własnego Życia autorstwa Iwony Niewiadomskiej. Pierwsza część tego narzędzia służy do identyfikacji występowania siedmiu odmiennych rodzajów sytuacji stresowych w różnych obszarach życia. Respondenci oceniają częstotliwość występowania tych sytuacji na pięciostopniowej skali. Suma częstości występowania tych kategorii służy do obliczenia wskaźnika nasilenia stresu. Współczynnik zgodności wewnętrznej α -Cronbacha dla tego narzędzia, obliczony na próbie osób aktualnie odbywających karę pozbawienia wolności oraz byłych więźniów, wynosi 0,831⁶. Drugą część kwestionariusza stanowi ocena występowania drugiego źródła poczucia własnej skuteczności, jakim są osiągnięte sukcesy w czterech wymiarach: osobistym, rodzinnym, zawodowym i towarzyskim. Respondenci oceniają częstość osiągania tych sukcesów na pięciostopniowej skali. Suma częstości osiągniętych sukcesów tworzy wskaźnik natężenia sukcesów. Współczynnik zgodności wewnętrznej α -Cronbacha dla tej części kwestionariusza, obliczony na próbie terażniejszych oraz byłych więźniów, wynosi 0,811⁷. Następną część kwestionariusza koncentruje się na trzeciej determinancie poczucia skuteczności poprzez ocenę odczuwanych porażek w czterech obszarach życia: osobistym, rodzinnym, zawodowym i towarzyskim. Współczynnik zgodności wewnętrznej α -Cronbacha dla tej sekcji kwestionariusza, obliczony na grupie więźniów, wynosi 0,861⁸. W kolejnej sekcji kwestionariusza uczestnicy oceniają czwarte źródło poczucia skuteczności, czyli intensywność perswazji ze strony otoczenia w dziesięciu kategoriach. Współczynnik zgodności wewnętrznej α -Cronbacha dla tego wskaźnika, obliczony na próbie więźniów, wynosi 0,931⁹.

⁶ I. Niewiadomska, *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.

⁷ Tamże.

⁸ I. Niewiadomska, J. Chwaszcz, W. Augustynowicz, R. Bartczuk, *Readaptacja społeczno-zawodowa więźniów. Narzędzia do diagnozowania potencjału readaptacyjnego i kapitału wspierającego*, Instytut Psychoprofilaktyki i Psychoterapii, Stowarzyszenie Natanaelum, Lublin 2014.

⁹ Tamże.

Analizę postawy skazanych wobec edukacji przeprowadzono przy użyciu Kwestionariusza Postaw Skazanych wobec Edukacji, stworzonego przez Mirosława Kalinowskiego, Iwonę Niewiadomską, Adriana Gęcy, Artura Woźniaka, Roberta Rachubę, Dariusza Kołodziejaka, Piotra Prusia, Tomasza Paszkowskiego, Dominika Osucha, Marka Piszczka i Tomasza Wawryniuka. Respondenci oceniają różne aspekty swojego stosunku do edukacji na pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznacza „nigdy”, a 5 oznacza „bardzo często”. W wyżej podanym Kwestionariuszu Postaw Skazanych wobec Edukacji wyróżniono za pomocą analizy czynnikowej trzy wymiary: poznawczy, emocjonalny oraz behawioralny. Badanie każdego z trzech zidentyfikowanych czynników oparto na elementach, których ładunki czynnikowe wynosiły co najmniej 0,5 lub więcej. Wymiar poznawczy postawy wobec edukacji został zbadany za pomocą ośmiu itemów: 1) edukacja jest Ci potrzebna – ładunek czynnikowy – ł.c.z.: 0,51; 2) edukacja zapobiega powrotowi do przestępstwa – ł.c.z.: 0,64; 3) pobyt w ZK zmotywuje Cię do dalszej edukacji – ł.c.z.: 0,734; 4) poprzez edukację znajdziesz dobrze płatną pracę – ł.c.z.: 0,699; 5) poprzez edukację znajdziesz sposób na uczciwe życie – ł.c.z.: 0,845; 6) dzięki edukacji będziesz mógł więcej osiągnąć – ł.c.z.: 0,907; 7) edukacja to obowiązek – ł.c.z.: 0,890; 8) każdy człowiek powinien ciągle uczyć się czegoś nowego – ł.c.z.: 0,518.

W kolejnej części, która obejmowała obszar emocjonalny wobec postawy do edukacji, znajdowało się sześciu itemów: 1) zajęcia edukacyjne stresują Cię – ł.c.z.: 0,753; 2) odczuwasz lęk przed rozpoczęciem zajęć edukacyjnych – ł.c.z.: 0,851; 3) odczuwasz lęk przed brakiem odpowiednich warunków do nauki – ł.c.z.: 0,716; 4) odczuwasz lęk przed tym, że nie poradzisz sobie z nauką – ł.c.z.: 0,677; 5) funkcjonariusze SW motywują Cię do rozpoczęcia zajęć edukacyjnych – ł.c.z.: 0,619; 6) musisz być wspierany przez innych w zakresie zajęć edukacyjnych – ł.c.z.: 0,5.

Ostatni obszar behawioralny, który został wyodrębniony dzięki analizie czynnikowej, miał zaś sześć itemów: 1) cieszysz się na myśl o rozpoczęciu zajęć edukacyjnych – ł.c.z.: 0,5; 2) zamierzam kontynuować/rozpocząć edukację – ł.c.z.: 0,793; 3) przygotowuję się do rozpoczęcia edukacji – ł.c.z.: 0,852; 4) zamierzam skorzystać z ofert edukacyjnych zakładu karnego – ł.c.z.: 0,853; 5) zamierzam spełnić swoje wszystkie marzenia dotyczące edukacji – ł.c.z.: 0,831; 6) podejmujesz działania, aby zdobyć materiały edukacyjne – ł.c.z.: 0,752. Współczynnik wewnętrznej zgodności α -Cronbacha dla czynników zidentyfikowanych w Kwestionariuszu Postaw Skazanych wobec Edukacji (wymiaru poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego postawy edukacji), obliczony na próbie 115 mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności, wynosi 0,843.

Charakterystyka badanej grupy

Badana grupa składała się ze 115 osób odbywających karę pozbawienia wolności. Podział wiekowy uczestników prezentuje się następująco: 26 osób (21,7%) mieściło się w przedziale wiekowym od 18 do 29 lat, 74 osoby (61,7%) w przedziale od 30 do 49 lat, a 18 osób (15%) miało 50 lat i więcej. Względny rozkład stanu cywilnego obejmował: 58 osób (48,3%) stanowiących grupę kawalerów, 24 osoby (20%) będące w związku małżeńskim, 31 osób (25,8%) rozwiedzionych oraz 5 osób (4,2%) będących wdowcami. Pod względem wykształcenia: 18 osób (15%) miało wykształcenie podstawowe, 47 osób (39,2%) średnie, 29 osób (24,2%) zawodowe, a 21 osób (17,5%) wyższe. W odniesieniu do wiary: 57 osób (47,5%) określiło się jako wierzących niepraktykujących, 49 osób (40,8%) jako wierzących praktykujących, a 9 osób (7,5%) jako niewierzących. Status zawodowy badanych to: 74 osoby (61,7%) ze stałą pracą, 14 osób (11,7%) z pracą dorywczą, 8 osób (6,7%) prowadzących działalność gospodarczą, 2 osoby (1,7%) na emeryturze, 5 osób (4,2%) na rencie oraz 16 osób (13,3%) bezrobotnych. Miejsce zamieszkania przed osadzeniem w zakładzie karnym to: wieś – 34 osoby (28,3%), średnie miasto – 30 osób (25%), duże miasto – 38 osób (31,7%). Podział ze względu na rodzaj popełnionego przestępstwa to: 54 osoby (45%) przeciwko życiu i zdrowiu, 37 osób (30,8%) przeciwko mieniu oraz 29 osób (24,2%) popełniających inne rodzaje przestępstw. Jeśli chodzi o liczbę odbytych kar pozbawienia wolności: 70 osób (58,3%) odbyło karę pozbawienia wolności jeden raz, 18 osób (15%) dwukrotnie, 14 osób (11,7%) trzykrotnie, a 16 osób (13,3%) więcej niż trzy razy.

Zastosowane metody statystyczne

Aby zbadać związki między postrzeganymi źródłami własnej skuteczności przez osadzonych a intensywnością trzech wymiarów postawy wobec edukacji (poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego), przeprowadzono test korelacji parametrycznej *r*-Pearsona. Dodatkowo w celu oceny postrzeganych źródeł samoskuteczności jako predyktorów intensywności wymiarów poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego postawy wobec edukacji u osób odbywających karę pozbawienia wolności przeprowadzono analizę regresji liniowej.

Wyniki badań własnych

Rezultaty dotyczące relacji między czterema spostrzeganymi źródłami własnej skuteczności (nasileniem doświadczanego stresu, osiąganymi sukcesami, doznawanymi porażkami oraz perswazjami ze strony otoczenia społecznego)

a intensywnością trzech wymiarów postawy wobec edukacji – poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego – są przedstawione w tabeli 1. W ten sposób przetestowano trzy pierwsze hipotezy, sugerujące istnienie statystycznie istotnych związków między spostrzeganymi przez osadzonych źródłami samoskuteczności a nasileniem postawy wobec edukacji w wymiarach: poznawczym (H1), emocjonalnym (H2) i behawioralnym (H3).

Tabela 1. Wyniki korelacji między źródłami poczucia własnej skuteczności (pomiar za pomocą Kwestionariusza Oceny Własnego Życia Iwony Niewiadomskiej) a nasileniem wymiarów postawy wobec edukacji (pomiar Kwestionariuszem Postaw Skazanych wobec Edukacji Mirosława Kalinowskiego i in.) u osób odbywających sankcje izolacyjne (N = 115)

Źródła poczucia własnej skuteczności	Wymiar postawy wobec edukacji		
	poznawczy	emocjonalny	behawioralny
Nasilenie stresu	r = 0,111	r = 0,331***	r = 0,074
Nasilenie sukcesów	r = 0,121	r = 0,205*	r = 0,000
Nasilenie perswazji ze strony innych	r = 0,276**	r = 0,182*	r = -0,040
Nasilenie porażek	r = 0,151	r = 0,311***	r = 0,063

***p < 0,001; **p < 0,01; *p < 0,05

Wyniki analiz korelacyjnych wskazują, że została całkowicie potwierdzona druga hipoteza, która zakładała, że u więźniów występują istotne statystycznie związki między spostrzeganiem źródeł własnej skuteczności a natężeniem wymiaru emocjonalnego postawy wobec edukacji. Analizowany wymiar postawy osadzonych wobec edukacji koreluje pozytywnie z nasileniem stresu (r = 0,331; p < 0,001), natężeniem odnoszonych porażek (r = 0,311; p < 0,001), poziomem perswazji ze strony innych (r = 0,182; p < 0,05) oraz nasileniem przeżywanych sukcesów (r = 0,205; p < 0,05).

Można więc stwierdzić, że wzrost emocji wobec edukacji (w tym odczuwanie lęku przed rozpoczęciem zajęć, brakiem odpowiednich warunków do nauki, poradzeniem sobie z nauką, stresem z nimi związanym czy też pojawieniem się motywacji ze strony funkcjonariuszy oraz pomocy ze strony innych) wiąże się z nasileniem:

- stresu wywołanego doświadczaniem braku zaspokojenia potrzeb, nadmiernym obciążeniem, cierpieniem fizycznym i/lub psychicznym, wewnętrznymi lub międzyludzkimi konfliktami, poczuciem zagrożenia oraz frustracją wynikającą z nieosiągnięcia osobistych celów i nowych sytuacji;
- perswazji ze strony otoczenia odnoszącego się do przekonujących komunikatów lub sugestii, które dotyczą zdolności jednostki do pokonywania przeszkód w realizacji planów, radzenia sobie z lękami, rozwiązywania

konfliktów, pogodzenia się z doznawaniem bólu, osiągnięcia sukcesów osobistych, rodzinnych, zawodowych i towarzyskich, skutecznego zaspokajania różnorodnych potrzeb oraz efektywnego wykonywania różnych zadań;

- niezależnie od obszaru życia, doświadczanego niepowodzenia dotyczącego sfery osobistej, rodzinnej, zawodowej lub społecznej;
- osiągnięć w sferze osobistej, rodzinnej, zawodowej i/lub społecznej.

Pierwsza hipoteza została potwierdzona tylko częściowo z tego powodu, że nasilenie poznawczego wymiaru edukacji koreluje pozytywnie tylko z jednym rodzajem spostrzeganych źródeł własnej skuteczności – nasileniem perswazji ze strony innych ($r = 0,276$; $p < 0,001$).

Uzyskane poprawności stanowią podstawę do analizy, że zwiększenie nasilenia przekonań dotyczących edukacji (m.in. myśli typu edukacja jest mi potrzebna, zapobiega powrotowi do przestępstwa, dzięki niej znajdę dobrze płatną pracę, poprzez nią znajdę sposób na uczciwe życie, pozwoli mi na osiągnięcie czegoś, jest obowiązkiem) koegzystuje ze wzrostem:

- perswazji ze strony otoczenia odnoszącego się do przekonujących komunikatów lub sugestii, które dotyczą zdolności jednostki do pokonywania przeszkód w realizacji planów, radzenia sobie z lękami, rozwiązywania konfliktów, pogodzenia się z doznawaniem bólu, osiągnięcia sukcesów osobistych, rodzinnych, zawodowych i towarzyskich, skutecznego zaspokajania różnorodnych potrzeb oraz efektywnego wykonywania różnych zadań.

Trzecia hipoteza została niepotwierdzona, ponieważ behawioralny wymiar postawy osadzonych wobec edukacji nie korelował z żadnym ze źródeł poczucia własnej skuteczności.

Wyniki analizy regresji liniowej wskazują na potwierdzenie czwartej hipotezy badawczej jedynie w przypadku dwóch wymiarów postawy wobec edukacji, tj. emocjonalnego ($F = 13,794$; $p < 0,001$) i poznawczego ($F = 9,464$; $p = 0,003$). Oznacza to, że spostrzegane przez osadzonych źródła własnej skuteczności wykazały istotny związek predykcyjny z tymi dwoma wymiarami. Natomiast dla wymiaru behawioralnego postawy wobec edukacji nie zaobserwowano istotnych statystycznie związków predykcyjnych ($F = 0,424$; $p = 0,791$), co sugeruje brak wpływu spostrzeganych źródeł skuteczności na ten konkretny wymiar postawy.

W tabeli 2 przedstawiono wyniki regresji liniowej, które mają na celu wykazanie predykcyjnej roli źródeł poczucia własnej skuteczności dla wymiaru poznawczego postawy osadzonych wobec edukacji. Natomiast w tabeli 3 zaprezentowano wyniki regresji liniowej dotyczące predykcyjnej funkcji tych źródeł dla wymiaru emocjonalnego tej postawy.

Tabela 2. Wyniki regresji liniowej wskazujące na funkcje predykcyjne źródła poczucia własnej skuteczności dla wymiaru poznawczego postawy wobec edukacji u osób odbywających karę pozbawienia wolności (N = 115)

Model predykcyjny dla wymiaru poznawczego postaw wobec edukacji	B	SE	Beta	t	p
Stała	18,255	3,045		5,994	< 0,001
Nasilenie perswazji ze strony innych	0,101	0,033	0,276	3,076	0,003
F = 9,464; p = 0,003; R ² = 0,076					

Wyniki analizy regresji (wyjaśniające 7,6% wariacji) pozwoliły na wyodrębnienie jednego predyktora dla nasilenia ambiwalencji emocjonalnej wobec edukacji u osób odbywających sankcje izolacyjne – jest nim poziom nasilenia perswazji ze strony innych (Beta = 0,276; p = 0,003). Można zatem stwierdzić, że zwiększenie nasilenia perswazji ze strony otoczenia odnoszącego się do przekonujących komunikatów lub sugestii, które dotyczą zdolności jednostki do pokonywania przeszkód w realizacji planów, radzenia sobie z lękami, rozwiązywania konfliktów, godzenia się z doznawaniem bólu, osiągania sukcesów osobistych, rodzinnych, zawodowych i towarzyskich, skutecznego zaspokajania różnorodnych potrzeb oraz efektywnego wykonywania różnych zadań, zwiększa poziom nasilenia przekonań dotyczących edukacji typu: edukacja jest mi potrzebna, zapobiega powrotowi do przestępstwa, dzięki niej znajdę dobrze płatną pracę, poprzez nią znajdę sposób na uczciwe życie, pozwoli mi na osiągnięcie czegoś, jest obowiązkiem.

Tabela 3. Wyniki regresji liniowej wskazujące na funkcje predykcyjne źródła poczucia własnej skuteczności dla wymiaru emocjonalnego postawy wobec edukacji u osób odbywających karę pozbawienia wolności (N = 115)

Model predykcyjny dla wymiaru emocjonalnego wobec edukacji	B	SE	Beta	t	p
Stała	6,917	2,007		3,446	< 0,001
Nasilenie stresu	0,136	0,037	0,331	3,714	< 0,001
F = 13,794; p < 0,001; R ² = 0,11					

Dane przedstawione w tabeli 3 wskazują, że w uzyskanym modelu regresyjnym (wyjaśniającym 11% wariacji) wyodrębniono jeden predyktor wyjaśniający nasilenie emocjonalnego wymiaru postawy wobec edukacji u osadzonych – jest

nim poziom stresu ($Beta = 0,331$; $p < 0,001$). Zatem można zauważyć, że wzrost stresu wywołany doświadczaniem braku zaspokojenia potrzeb, nadmiernym obciążeniem, cierpieniem fizycznym i/lub psychicznym, wewnętrznymi lub międzyludzkimi konfliktami, poczuciem zagrożenia oraz frustracją wynikającą z nieosiągnięcia osobistych celów i nowych sytuacji zwiększa poziom emocji wobec edukacji, w tym odczuwanie lęku przed rozpoczęciem zajęć, brakiem odpowiednich warunków do nauki, stopniem poradzenia sobie z nauką czy też pojawieniem się motywacji ze strony funkcjonariuszy oraz pomocy ze strony innych, wiąże się z nasileniem.

Podsumowując wyniki analizy regresji, można stwierdzić, że źródła poczucia własnej skuteczności są predyktorami dla wymiarów emocjonalnego i poznawczego postawy osadzonych wobec edukacji, jednak nie mają istotnego wpływu na jej wymiar behawioralny.

Wnioski końcowe

Wyniki przeprowadzonych badań sugerują dwa główne wnioski. Po pierwsze, określone źródła poczucia własnej skuteczności wykazują istotne związki z różnymi wymiarami postawy wobec edukacji u osób odbywających karę pozbawienia wolności, m.in.:

- sprzeczne uczucia dotyczące edukacji wykazują pozytywną korelację z intensywnością czterech źródeł własnej skuteczności, obejmujących doznawany stres, osiągnięcia, niepowodzenia i przekonania otoczenia;
- zwiększenie poziomu pozytywnych przekonań na temat edukacji koreluje ze wzrostem jednego źródła poczucia własnej skuteczności – nasileniem perswazji ze strony otoczenia.

Wniosek drugi polega na tym, że w zbiorowości osadzonych wyodrębniono dwa predyktory nasilenia wymiarów konstytuujących postawę wobec edukacji – wzrost perswazji ze strony innych generuje zwiększenie pozytywnych przekonań na temat edukacji, zarazem drugi predyktor, tj. nasilenie odczuwanych sytuacji stresowych, powoduje wzrost ambiwalentnych emocji wobec edukacji.

Zawarte w tych wnioskach mechanizmy będą analizowane w kontekście teorii zachowania zasobów COR Stevana Hobfolla. Jest to istotne ze względu na to, że poczucie własnej skuteczności jest uznawane w tej teorii za osobisty zasób zarządzający, który wpływa na strategie adaptacyjne jednostki oraz na dystrybucję posiadanych przez nią zasobów¹⁰.

¹⁰ A.B. Witting, R. Tambling, S. Hobfoll, *Resource Loss, Gain, and Traumatic Stress in Couples During COVID-19*, „Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy” 2023, nr 3 (15), s. 502–510; I. Niewiadomska, *Zasoby psychospołeczne czynnikiem warunkującym pozytywną adaptację*

Występowanie istotnych związków między nasileniem wymiarów konstytuujących postawę osadzonych wobec edukacji a spostrzeganiem zróżnicowanych źródeł własnej skuteczności – świadczących zarówno o zyskach zasobowych (odnoszone sukcesy, perswazje wzmacniające samoskuteczność), jak również wskazujących na występowanie strat zasobowych (doświadczane porażki, wzrost nasilenia odczuwanego stresu) – tłumaczy zasada paradoksu teorii COR.

Zgodnie z teorią COR kluczowym elementem jest zarówno doświadczanie strat, jak i zdobywanie zasobów, co ma fundamentalne znaczenie dla ludzkiego reagowania na stres¹¹. Hobfoll przedstawia kilka kluczowych zasad związanych z tą teorią. Według zasady pierwszeństwa straty jednostki najpierw starają się uniknąć utraty zasobów, ponieważ strata ta jest odczuwana bardziej intensywnie i ma większy wpływ na jednostkę niż zysk zasobów. Drugą zasadą jest inwestowanie zasobów. Zgodnie z tą zasadą ludzie podejmują działania mające na celu aktywne gromadzenie zasobów, co pozwala im zabezpieczyć się przed potencjalną stratą oraz odbudować zasoby po ewentualnej utracie¹². Ten sam mechanizm tłumaczy fakt, że skazani mogą równocześnie wykazywać sprzeczne przekonania na temat edukacji, które mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne, jednocześnie doświadczając dużego poziomu stresu, co wskazuje na straty zasobów, oraz odnosząc sukcesy, co odbija się na zyskach kapitałowych.

Na poczucie własnej skuteczności ucznia/osadzonego/studenta wpływają także perswazje werbalne, które stosują inni ludzie, określający podmiot przez jego zachowanie i uzyskiwane przez niego wyniki. Student kształtuje siebie na podstawie tego, jak inni go postrzegają. Otoczenie podmiotu jest jak odbicie zwierciadła, które dostarcza jednostce subiektywnej informacji na jej temat¹³.

człowieka, w: *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 15–30.

¹¹ S.E. Hobfoll, *Teoria zachowania zasobów i jej implikacje dla problematyki stresu, zdrowia i odporności*, w: *Teoria zachowania zasobów Stevana E. Hobfolla – polskie doświadczenia*, red. E. Bielawska-Batorowicz, B. Dudek, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012, s. 17–50; I. Niewiadomska, *Znaczenie zasobów psychospołecznych w procesie resocjalizacji*, w: *Problemy współczesnej resocjalizacji*, red. L. Pytka, B.M. Nowak, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa 2010, s. 57–65; I. Niewiadomska, *Zasoby psychospołeczne...*, s. 15–30.

¹² A. Jędrzysek, *Straty i zyski zasobów osobistych a wypalenie zawodowe u pracowników Służby Więziennej*, „The Prison Systems Review” 2020, nr 107, s. 20–21; I. Niewiadomska, *Zasoby adaptacyjne przestępców odbywających kary izolacyjne*, w: *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 329–355; I. Niewiadomska, *Zasoby adaptacyjne osób opuszczających zakłady karne*, w: *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 357–386; I. Niewiadomska, K. Jurek, *Mechanizmy regulujące wsparcie psychologiczno-pedagogiczne w czasie pandemii COVID-19. Analiza zależności wynikających z zasad teorii zachowania zasobów Stevana Hobfolla*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022.

¹³ F. Pajares, D.H. Schunk, *Self-Beliefs and School Success: Self-Efficacy, Self-Concept, and School Achievement*, w: *Self Perception*, red. R.J. Riding, S.G. Rayner, Ablex Publishing, London 2001, s. 239–265.

Ten mechanizm wyjaśnia fakt o pozytywnym wpływie perswazji ze strony innych na przekonania o edukacji.

Przygodne znaczenie spostrzegania źródeł własnej skuteczności dla kształtowania postawy więźniów wobec edukacji – odczuwanych sytuacji stresowych dla ryzyka sprzecznych emocji wobec edukacji wyjaśnia inna zasada teorii COR – prymatu straty¹⁴. Posiłkując się regułą prymatu straty, można wskazać, że ryzyko ambiwalentnych emocji wobec edukacji na temat skutków udziału w niej będzie się zwiększało w sytuacji występowania coraz większych strat zasobowych. W przypadku ambiwalentnych emocji wobec edukacji o stratach zasobowych świadczy odczuwanie coraz większego poziomu stresu¹⁵. W drugim przypadku przygodnego znaczenia postrzegania odnoszącym się do źródeł własnej skuteczności dla kształtowania postawy więźniów wobec edukacji – odczuwanego nasilenia perswazji ze strony otoczenia dla pozytywnych przekonań wobec edukacji wyjaśnia teoria społecznego uczenia się Alberta Bandury¹⁶.

Uwagi dotyczące relacji między postrzeganiem własnej skuteczności a nasileniem postaw wobec edukacji u więźniów poddanych izolacji sugerują możliwość wykorzystania teorii zachowania zasobów COR, w tym oceny źródeł samoskuteczności, w dwóch procesach związanych z działaniami korekcyjnymi wobec więźniów: diagnozowaniem psychologicznym i procesem resocjalizacji penitencjarnej, ale także psychoedukacją osadzonych z zakresu psychologii społecznej (np. teoria społecznego uczenia się, warunkowanie).

Bibliografia

- Bandura A., *Teoria społecznego uczenia się*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Centralny Zarząd Służby Więziennej, *Nowy rok szkolny w więzieniu*, 2020, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zarzad-sluzby-wieziennej-rozporzadzenie-roku-szkolnego-w-wiezieniu> (dostęp: 2.03.2020).
- Hobfoll S.E., *Teoria zachowania zasobów i jej implikacje dla problematyki stresu, zdrowia i odporności*, w: *Teoria zachowania zasobów Stevana E. Hobfolla – polskie doświadczenia*, red. E. Bielawska-Batorowicz, B. Dudek, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012, s. 17–50.

¹⁴ S.E. Hobfoll, J. Halbesleben, J.-P. Neveu, M. Westman, *Conservation of Resources in the Organizational Context: The Reality of Resources and Their Consequences*, „Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior” 2018, nr 5, s. 103–128. DOI: 10.1146/annurev-orgpsych-032117-104640; I. Niewiadomska, *Mechanizmy generujące wielowymiarowe wsparcie rodzicielskie w warunkach stresu wywołanego przez pandemię COVID-19. Analiza zależności wynikających z poszerzonego modelu dopasowania zasobów Stevana Hobfolla*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022.

¹⁵ I. Niewiadomska, *Experiencing Stress as an Influence Factor on the Level of Psychosocial Adaptation in One-Time and Repeated Offenders Punished with Imprisonment*, „Polish Journal of Social Rehabilitation” 2015, nr 10, s. 181–210.

¹⁶ A. Bandura, *Teoria społecznego uczenia się*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

- Hobfoll S.E., Halbesleben J., Neveu J.-P., Westman M., *Conservation of Resources in the Organizational Context: The Reality of Resources and Their Consequences*, „Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior” 2018, nr 5, s. 103–128. DOI: 10.1146/annurev-orgpsych-032117-104640.
- Jędrzysek A., *Straty i zyski zasobów osobistych a wypalenie zawodowe u pracowników Służby Więziennej*, „The Prison Systems Review” 2020, nr 107, s. 175–218.
- Juczynski Z., *Poczucie własnej skuteczności: teoria i pomiar*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Psychologica” 2000, nr 4, s. 11–23.
- Kulik P., *Edukacja osadzonych w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2022, nr 4 (36), s. 107–121.
- Niewiadomska I., *Experiencing Stress as an Influence Factor on the Level of Psychosocial Adaptation in One-Time and Repeated Offenders Punished with Imprisonment*, „Polish Journal of Social Rehabilitation” 2015, nr 10, s. 427–452.
- Niewiadomska I., *Mechanizmy generujące wielowymiarowe wsparcie rodzicielskie w warunkach stresu wywołanego przez pandemię COVID-19. Analiza zależności wynikających z poszerzonego modelu dopasowania zasobów Stevana Hobfolla*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022.
- Niewiadomska I., *Osobowościowe uwarunkowania skuteczności kary pozbawienia wolności*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.
- Niewiadomska I., *Zasoby adaptacyjne osób opuszczających zakłady karne*, w: *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 357–386.
- Niewiadomska I., *Zasoby adaptacyjne przestępców odbywających kary izolacyjne*, w: *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 329–355.
- Niewiadomska I., *Zasoby psychospołeczne czynnikiem warunkującym pozytywną adaptację człowieka*, w: *Skazani na wykluczenie!? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, red. M. Kalinowski, I. Niewiadomska, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 15–38.
- Niewiadomska I., *Znaczenie zasobów psychospołecznych w procesie resocjalizacji*, w: *Problemy współczesnej resocjalizacji*, red. L. Pytka, B.M. Nowak, Wydawnictwo Pedagogium, Warszawa 2010, s. 57–65.
- Niewiadomska I., Chwaszcz J., Augustynowicz W., Bartczuk R., *Readaptacja społeczno-zawodowa więźniów. Narzędzia do diagnozowania potencjału readaptacyjnego i kapitału wspierającego*, Instytut Psychoprofilaktyki i Psychoterapii, Stowarzyszenie Natanaelum, Lublin 2014.
- Niewiadomska I., Fel S., *Realizacja zasady sprawiedliwości w karaniu przestępców*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II” 2016, nr 3 (59), s. 59–75.
- Niewiadomska I., Jurek K., *Mechanizmy regulujące wsparcie psychologiczno-pedagogiczne w czasie pandemii COVID-19. Analiza zależności wynikających z zasad teorii zachowania zasobów Stevana Hobfolla*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022.
- Pajares F., Schunk D.H., *Self-Beliefs and School Success: Self-Efficacy, Self-Concept, and School Achievement*, w: *Self Perception*, red. R.J. Riding, S.G. Rayner, Ablex Publishing, London 2001, s. 239–265.
- Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez służbę więzienną w Polsce*, red. M. Marczak, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Szecówka A., *E-learning jako czynnik wspierający edukację osadzonych i ich readaptację społeczną*, w: *Kara pozbawienia wolności a readaptacja społeczna skazanych*, red. A. Szerląg, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2011, s. 225–243.
- Witting A.B., Tambling R., Hobfoll S., *Resource Loss, Gain, and Traumatic Stress in Couples During COVID-19*, „Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy” 2023, nr 3 (15), s. 502–510.

MARIA GAGACKA*, AGNIESZKA ZABOROWSKA**

Nieformalne sieci wsparcia rodziny w warunkach kryzysowych na przykładzie pandemii COVID-19

Informal Family Support Networks in Crisis Settings on the Example of the COVID-19 Pandemic

Abstrakt

Celem artykułu jest ukazanie sieci nieformalnego wsparcia rodzin w okresie pandemii i ich trwałości w okresie post-pandemicznym. Empiryczną podstawą artykułu są badania własne autorek, przeprowadzone na przełomie 2022 i 2023 roku na próbie 548 respondentów. W badaniach zdiagnozowano czynniki determinujące udział w sieciach wsparcia w warunkach kryzysowych oraz trwałość nowych form współpracy sieciowej. W opracowaniu wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego. Zebrane dane opracowano statystycznie z wykorzystaniem programu Statistica 8.0. Przeprowadzono miary tendencji centralnej i wyznaczono różnice między średnimi arytmetycznymi badanych cech oraz analizę czynnikową. Na jej podstawie skonstruowano model pomiarowy czynników determinujących uczestnictwo w sieci wsparcia i jej trwałość.

Słowa kluczowe: wsparcie społeczne, sieci wsparcia, trauma społeczna, sprawstwo społeczne, społeczność lokalna

Abstract

The article aims to show the informal family support networks during the pandemic and their durability in the post-pandemic period. The empirical basis of the article is the authors' research, conducted in late November and early December 2022, on a sample of 548 respondents. The research diagnosed

* Dr Maria Gagacka – Katedra Nauk o Państwie i Polityce Społecznej, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Radomski im. K. Pułaskiego, e-mail: m.gagacka@uthrad.pl, ORCID: 0000-0003-1274-4886.

** Dr Agnieszka Zaborowska – Katedra Praw Człowieka i Pracy Socjalnej, Instytut Nauk Socjologicznych, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: agnieszka.zaborowska@kul.pl, ORCID: 0000-0003-2568-2688.

the factors determining participation in support networks in crisis settings and the durability of new forms of network cooperation. The study used the diagnostic survey method. The collected data were analysed using Statistica 8.0. Central tendency measures were carried out, and differences between the arithmetic means of the examined features and factor analysis were determined. On its basis, a measurement model of factors determining participation in the support network and its durability was constructed.

Keywords: social support, support networks, social trauma, social agency, local community

Kryzys jako podstawa do aktywacji sieci – uwagi wstępne¹

Zmiana społeczna odnosi się do licznych aspektów życia społecznego, takich jak kultura, instytucje, rodziny, relacje społeczne, normy, technologia czy ekonomia. Pojęcie to jest kluczowe dla socjologii, ponieważ pomaga zrozumieć, jak społeczeństwa rozwijają się, ewoluują i adaptują się do zmieniających się warunków. Zmiana społeczna może być spowodowana różnymi czynnikami, takimi jak: innowacje technologiczne, zmiany demograficzne, konflikty społeczne, migracje ludności, wpływ globalizacji czy kryzys społeczny. Analiza zmian społecznych umożliwia socjologom lepsze zrozumienie dynamiki społecznej i procesów, które kształtują życie jednostek i społeczeństw jako całości. Ponadto pojęcie zmiany społecznej pozwala na badanie wpływu tych zmian na różne grupy społeczne oraz na identyfikację potencjalnych wyzwań i możliwości wynikających z tych przemian. Zmiana społeczna i jej wpływ na zachowania i postawy jednostek oraz grup jest jednym z najważniejszych i najbardziej zróżnicowanych obszarów badań we współczesnej socjologii².

Przeobrażenie społeczne to jedno z kluczowych terminów, które socjologia bada od XIX wieku. Według Sztompki przeobrażenie społeczne oznacza „różnicę pomiędzy stanem systemu społecznego (grupy, organizacji) w jednym określonym momencie czasu a jego stanem w innym określonym momencie”³. Autor wskazuje, że wcześniejszy oraz późniejszy stan mogą różnić się pod wieloma względami, między innymi:

- a) składem systemu – liczba członów systemu może się zmienić,
- b) strukturą systemu – relacje między jego elementami (np. nowe koneksje, normy czy wartości, zmiany w strukturze władzy),
- c) funkcjami pełnionymi przez składowe społeczeństwa (np. specjalizacja instytucji),

¹ Por. K. Lenart-Kłoś, M. Szyszka, A. Zaborowska, *Coping Strategies of Social Service Clients over the Course of the COVID-19 Pandemic: Qualitative Research on Social Workers in Poland*, „Health & Social Care in the Community” 2023, DOI: 10.1155/2023/7279613.

² Por. Z. Bokszański, *Zmiana społeczna i jednostka we współczesności*, „Przegląd Socjologiczny” 2016, nr 3 (65), s. 9–22.

³ P. Sztompka, *Socjologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2003, s. 437–438.

- d) granicami systemu, np. fuzja, rozszerzenie lub wprowadzenie nowych elementów systemu),
- e) otoczeniem systemu⁴.

Niespodziewana i gwałtowna zmiana w tkance społecznej często nosi znamiona kryzysu lub nawet traumatycznych doświadczeń. Trauma społeczna jest kluczem do zrozumienia zachowań i sposobów funkcjonowania zarówno jednostek, jak i grup społecznych oraz systemów. Socjologia skupia się zwłaszcza na badaniu zbiorowych traum, które różnią się od indywidualnych traum poprzez swoje oddziaływanie na szerszą skalę społeczną. Mowa tu o sytuacjach, w których całe społeczeństwa doświadczają kryzysu. Przykładem takiej sytuacji jest pandemia COVID-19. Zmiany traumatyczne na poziomie społecznym mają wpływ na różnorodne aspekty życia, od funkcjonowania systemów społecznych na szeroką skalę, po codzienne doświadczenia jednostek⁵.

Niniejszy artykuł koncentruje się na rezultatach zmiany społecznej, mających odzwierciedlenie w zachowaniach i postawach jednostek wobec przyjmowania i dostarczania pomocy w rodzinie.

Rozumienie zmiany wywołanej kryzysem lub traumą może być odbierane zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Zmiana spowodowana kryzysem często niesie za sobą niechciane, negatywne konsekwencje w różnych obszarach życia społecznego. Natomiast zmienność, która zakłóca normalny przebieg życia społecznego i stanowi wstrząs dla członków społeczeństwa, w tym rodzin, definiuje traumę społeczną. Znaczące cechy zmiany traumatycznej obejmują: nagły, szybki, gwałtowny charakter, krótkotrwałość, zaskakujący wymiar, szeroki zasięg, głęboki wpływ, radykalność oraz oddziaływanie na zachowania, wartości, normy i przekonania. Wszystkie te aspekty można śmiało odnieść do zmian wywołanych przez pandemię COVID-19. Zmiana traumatogenna, nawet jeśli jest postępową, to nadal negatywnie wpływa na jednostki, zakłócając ich równowagę i poczucie bezpieczeństwa⁶. Zdarzenia traumatogenne mają pochodzenie zewnętrzne w stosunku do jednostki, są odczuwane jako narzucone jednostce z zewnątrz⁷. Mogą być przez to odczuwalne jako bardzo trudne i krzywdzące. W kontekście ludzkich potrzeb w sytuacjach kryzysowych lub traumatycznych istotne stają się systemy wsparcia, kanały otrzymywanej pomocy oraz znaczenie sieci wspierających, strategie radzenia sobie oraz postawy wobec traumy. Prosta typologia strategii radzenia sobie z kryzysem dzieli zachowania na indywidualne i zbiorowe. Jedne i drugie można odnieść do warunków rodziny. Indywidualne

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, s. 438.

⁶ Tenże, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2000, s. 23.

⁷ A. Mielczarek-Żejmo, *Pojęcie traumy w naukach Społecznych*, „Kultura i edukacja” 2005, nr 1, s. 7–21.

zachowania można potraktować jako wewnątrzrodzinne strategie wsparcia i udzielanie sobie pomocy. Natomiast zachowania zbiorowe można traktować jako szersze systemy wspierające rodziny w warunkach kryzysowych/trudnych. Niniejszy artykuł koncentruje się na drugim zagadnieniu. Analizie zostają poddane sieci wsparcia rodziny, które aktywują się w warunkach rozumianych jako społecznie trudne, mające znamiona traumatogenicznej zmiany.

Sytuacje, które stanowią wyzwanie dla rodziny i skutkują zmianami, mogą mieć charakter wewnątrzrodzinny lub zewnętrzny wobec rodziny. Ich cechą wspólną są silne pozytywne lub negatywne emocje, pojawiające się w rodzinie. Wśród kontekstów zewnętrznych, które dezorganizują lub reorganizują życie rodzinne, są: zmiany polityczne, społeczne, ustrojowe, prawne, gospodarcze, konflikty zbrojne, gwałtownie zmieniające się warunki życia, zachwiane bezpieczeństwo⁸. Bez wątpienia w powyższe sytuacje wpisuje się pandemia COVID-19, która dotknęła w jakiś sposób niemalże każdą rodzinę⁹. Sytuacja pandemiczna stała się sytuacją trudną, której konsekwencje były wielowymiarowe szczególnie w kontekście życia rodzinnego¹⁰. Obejmowała bowiem swoim zasięgiem sfery: zdrowotną, ekonomiczną, edukacyjną, zawodową, kulturalną, społeczną, które są naturalnym środowiskiem do życia i funkcjonowania rodzinnego.

W Polsce 20 marca 2020 roku oficjalnie poinformowano o wdrożeniu stanu epidemii, co spowodowało rewolucję w funkcjonowaniu polskich rodzin¹¹. Przejście z edukacji stacjonarnej na zdalną wymusiło dostosowanie warunków domowych do wymagań uczestniczenia w trybie szkoły online. Dodatkowo przejście rodziców na pracę w systemie zdalnym czyniło trudności, chociażby dostępności do sprzętu, utworzenia warunków i dodatkowej przestrzeni. Ulokowało to zarówno rodziców, jak i opiekunów dzieci w szczególnie ciężkim położeniu. Praca zdalna dawała co prawda możliwość połączenia działań zawodowych z opieką nad dziećmi, lecz ciągła obecność dzieci w domu, potrzeba pomocy w nauce, zagwarantowanie sprzętu, a nawet organizacja czasu wolnego stały się dużym wyzwaniem¹². Ograniczenia bezpośrednich zewnętrznych kontaktów społecznych spowodowały, że dla wielu rodzin relacje społeczne ograniczyły

⁸ Por. J. Siewiora, *Rodzina jako świadek wartości w okresie pandemii. Szkic aksjologiczny*, „Roczniki Pedagogiczne” 2021, nr 2 (13), s. 91–106.

⁹ Por. D. Opozda, *System rodzinny wobec sytuacji trudnej spowodowanej pandemią COVID-19 – perspektywa pedagogiczna*, w: *Rodzina i szkoła wobec pandemii COVID-19*, red. A. Regulska, M. Czarnecka, A. Najda, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, s. 11–21.

¹⁰ Por. A. Kotlarska-Michałska, *Wielopropblematyczność sytuacji kryzysowych a system wsparcia*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2022, nr 1 (21), s. 17–38.

¹¹ M. Malarecki, K. Suliga, *Pracujący rodzice w dobie pandemii COVID-19 – wyzwania i perspektywy*, w: *Rodzina i szkoła wobec pandemii COVID-19*, red. A. Regulska, M. Czarnecka, A. Najda, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, s. 33–41.

¹² Por. A. Buchner, M. Majchrzak, M. Wierzbicka, *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Raport z badań*, Centrum Cyfrowe, Warszawa 2020; G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski i in., *Edukacja zdal-*

się wyłącznie do kontaktów wewnątrzrodzinnych¹³. Sytuacja taka stanowi wyzwanie dla rodzin i często ma pozytywne skutki, ale stwarzać może również zagrożenie ujawnienia się lub pogłębienia negatywnych zjawisk w relacjach rodzinnych. Wspólne, stałe przebywanie w jednym miejscu może prowadzić do agresji, różnych przejawów przemocy, nadmiaru emocji, odczuwania konsekwencji braku przestrzeni, sytuacji konfliktowych. W takim wypadku relacje rodzinne w jednych rodzinach się umacniają, w innych osłabiają, w zależności od wcześniejszych sytuacji w rodzinie.

Zwiększony poziom ryzyka w fazie COVID-19 dla osób starszych spowodował, że wiele rodzin podjęło decyzję o ograniczeniu lub czasowym zerwaniu kontaktów z dziadkami i innymi krewnymi, którzy przed pandemią wspierali swoich bliskich w opiece nad dziećmi czy w codziennym funkcjonowaniu. Okres pandemii warunkował również troskę o osoby starsze. Wsparcie w wykonaniu podstawowych czynności w postaci zakupów, dodatkowej opieki, nie były oczywiste jak dotychczas¹⁴.

Podsumowując, należy stwierdzić, że warunki pandemii wymusiły na rodzinach konieczność zmagania się z nieoczekiwanymi i trudnymi wyzwaniami, które ujawniły deficyty kompetencji niezbędnych w warunkach kryzysowych, wymusiły transgresję i konieczność zmiany dotychczasowych stylów życia, pogłębiły, wywołały niepewność, lęk, poczucie straty, a często też nasiliły dysfunkcje rodziny, co z kolei wzmoгло potrzeby wsparcia sieciowego.

Wsparcie społeczne i sieci wsparcia

Kategoria wsparcia społecznego już od wielu lat jest przedmiotem badań społecznych prowadzonych w różnych kontekstach i w obrębie różnych kierunków badawczych. Psychologiczna perspektywa społeczności ogranicza wsparcie społeczne do jakościowych cech związków interpersonalnych. W szerokim kontekście badawczym skonkretyzowane zostało w kategoriach integracji społecznej i więzi społecznych. Z perspektywy pomocy społecznej jest ono rozważane jako

na: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2020.

¹³ Por. J. Mariański, S.H. Zaręba, *Rodzina jako wartość w czasie pandemii*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2021, nr 2 (13), s. 5–21; S.H. Zaręba, M. Choczyński, *Rodzina i religia w czasie pandemii. Raport z ogólnopolskich badań socjologicznych PPPIW wśród młodzieży akademickiej w 2020 roku*, „Collectanea Theologica” 2020, nr 4 (90), s. 157–172.

¹⁴ J. Młyński, *Rodzina w sytuacji pandemii koronawirusa COVID-19 jako wyzwanie dla polityki lokalnej*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, red. N. Piкуła, M. Grewiński, E. Zdebska i in., Wydawnictwo „Scriptum”, Kraków 2020, s. 69–88.

specyficzna forma działań pomocowych¹⁵. Jej wymiar pragmatyczny, zredukowany zostaje do zaspokojenia potrzeb jednostek w trudnych sytuacjach życiowych, będący konsekwencją przynależności jednostek do sieci społecznych¹⁶.

Wielowymiarowość tej kategorii ujawnia wielość i złożoność jego klasyfikacji. H. Sęk i R. Cieślak wyróżniają dwa rodzaje wsparcia społecznego: strukturalne, ukazujące obiektywne zachowanie jednostek w środowisku, w którym żyją, oraz funkcjonalne będące cechą relacji interpersonalnych. Wsparcie strukturalne autorzy definiują jako „obiektywnie istniejące i dostępne sieci społeczne, które wyróżniają się od innych sieci tym, że poprzez fakt istnienia więzi, kontaktów społecznych, przynależności pełnią funkcję pomocną wobec osób znajdujących się w trudnej sytuacji”¹⁷. Wskazują zarazem jego atrybuty. Są nimi dostępność sieci mierzona subiektywnie lub obiektywnie ustaloną liczbą kontaktów, szybkością i łatwością ich podjęcia, bliskością terytorialną, homogenicznością lub heterogenicznością oznaczającą podobieństwo albo zróżnicowanie, symetrycznością, odwzajemnianiem oraz poziomem prospołeczności zwłaszcza altruizmem. Z kolei funkcjonalny zarys wsparcia opisuje je jako rodzaj interakcji społecznej, która zostaje podjęta przez jednego lub obu uczestników w sytuacji problemowej, stresowej lub krytycznej. Badacze podkreślają, że dla skuteczności tej wymiany społecznej istotna jest odpowiedniość między rodzajem i wielkością udzielanego wsparcia i potrzebami odbiorcy, a celem interakcji wspierającej jest podtrzymanie i zmniejszenie stresu lub kryzysu¹⁸. Analiza procesów wspierania jednostek w takich sytuacjach pozwala na wyodrębnienie różnych treściowo rodzajów wsparcia. Zawsze jednak traktowane są komplementarnie i mają za zadanie spełnić w stosunku do podmiotu wspieranego takie funkcje jak: dostarczenie pozytywnych emocji, porady, informacji, opieki, ugruntowaniu poczucia własnej wartości i samooceny, wzmocnieniu zaufania do siebie i innych oraz poczucia przynależności i więzi społecznej¹⁹.

H. Sęk zwraca uwagę, że ważnym aspektem jest nie tylko przekonanie jednostek o tym, na kogo i w jakim zakresie mogą liczyć, lecz także dostępność tej pomocy. Relacyjny charakter wsparcia sprawia, że do badania jego wpływu

¹⁵ B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, s. 475.

¹⁶ M. Gagacka, *Wartość czy instrument w lokalnej polityce społecznej*, w: *Wokół polityki społecznej*, red. K. Głębicka, M. Grewiński, Wydawnictwo Politechniki Radomskiej, Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej, Radom–Warszawa 2008, s. 143–168.

¹⁷ H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, w: *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 15.

¹⁸ H. Sęk, *Wprowadzenie do psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007, s. 268.

¹⁹ Taż, *O wieloznacznych funkcjach wsparcia społecznego*, w: *Psychologia kliniczna i psychologia zdrowia*, red. I. Cierpiałkowska, H. Sęk, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 13–32.

można zastosować podejście sieciowe. Rozszerza to obszary badawcze, równocześnie sprawia, iż przyjmuje się założenie, że elementarnym składnikiem rzeczywistości społecznej są powiązania między podmiotami. Analiza tych powiązań pozwala trafnie wyjaśniać jednostkowe i zbiorowe działania oraz ich efekty²⁰. Pojęcie sieci jest bardzo pojemne i nadaje się do opisu różnych form uspołecznienia. Sieć społeczna to struktura składająca się z osób lub organizacji, zwanych węzłami, które są połączone przez jeden lub więcej typów relacji, takich jak przyjaźnie, współpraca zawodowa, wymiana informacji, więzi rodzinne czy inne formy interakcji społecznej. Te powiązania tworzą złożony układ, który można analizować, by zrozumieć, jak informacje, wpływy i działania rozprzestrzeniają się w grupie. Sieci społeczne ułatwiają przekazywanie informacji między osobami i grupami, co jest kluczowe w zarządzaniu, edukacji czy rozprzestrzeleniu innowacji. Są także źródłem wsparcia emocjonalnego, informacyjnego i materialnego dla swoich członków. Przynależność do sieci może wzmacniać poczucie tożsamości i przynależności, co jest ważne dla samopoczucia psychicznego. W trudnych sytuacjach sieci społeczne mogą mobilizować zasoby, aby wspierać swoich członków w potrzebie. Co jest również bardzo ważne, sieci mogą regulować zachowanie swoich członków poprzez normy społeczne i oczekiwania, co ma wpływ na konformizm i zachowania grupowe. Użyteczność tego podejścia wynika z faktu, iż sieci są wyjątkowo elastyczną strukturą, która pozwala błyskawicznie dostosowywać partnerów i formy współpracy do zmieniającego się otoczenia. To też sprawia, iż mogą one być budowane lokalnie, ale mogą również być tworzone wokół innych filarów takich jak np. wspólne zainteresowania²¹.

Interesującą i inspirującą badawczo koncepcję aktora sieci upowszechnił na polskim gruncie Andrzej Nowak. Rozwinął teorię prekursorów tego podejścia Bruno Latoura, Michela Callona oraz Johna Law. Teoria ta powstała we Francji w latach 80. XX wieku i jest jednym z kluczowych podejść w ramach nauk społecznych i humanistycznych, które zajmują się analizą relacji między ludźmi, technologiami i obiektami. Opiera się na założeniu, że zarówno ludzie, jak i nieludzkie obiekty (technologie, artefakty, inne organizmy etc.) działają jako aktywni uczestnicy sieci społecznych, tworząc złożone wzorce powiązań i oddziałując na siebie nawzajem. Autorzy sformułowali szereg założeń, tworzących fundamenty tej teorii. Podkreślali oni, że zarówno ludzie, jak i przedmioty (np. technologie, naturalne elementy, artefakty) mają zdolność do wpływania na sieci społeczne i powinny być traktowane jako równorzędne siły w teoretycznych rozważaniach. We wspomnianej teorii aktor nie jest rozumiany

²⁰ T. Sozański, *Sieć społeczna*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 28.

²¹ M. Theiss, *Perspektywa sieci społecznych w badaniach lokalnej polityki społecznej*, „Problemy Polityki Społecznej Studia i Dyskusje” 2013, nr 3 (22), s. 105–111.

tylko jako pojedyncza osoba; może to być również grupa ludzi, organizacja lub technologia czy tekst. Aktorzy działają w sieciach, które są dynamicznymi strukturami złożonymi z wielu połączonych aktorów. Sieci te nie są statyczne, ale ciągle się zmieniają, adaptują i ewoluują w odpowiedzi na działania aktorów. Ważny podkreślenia jest fakt, że aktorzy przekształcają swoje interesy i tożsamości w celu uzyskania wsparcia innych aktorów w sieci. Proces ten pokazuje, jak idee i inicjatywy są przekształcane w działania, które angażują różne strony. Jednakże działania w sieci często prowadzą do nieprzewidzianych skutków. To oznacza, że nawet dobrze zaplanowane interwencje mogą mieć rezultaty, które były nieoczekiwane dla aktorów inicjujących te działania²².

Andrzej Nowak opracował wiele koncepcji dotyczących dynamiki społecznej. W swoich pracach podkreśla, że zarówno ludzie, jak i obiekty (nazywane aktorami lub agentami) mają zdolność do działania w sieciach społecznych i technologicznych, współtworząc rzeczywistość społeczną. Nowak bada, jak różne procesy społeczne, takie jak opinie, emocje czy zachowania, są modelowane i wpływają na grupy ludzkie i większe społeczeństwa²³. Autor skupia się na idei, że zarówno ludzie, jak i obiekty (nazywane aktorami lub agentami) mają zdolność do działania w sieciach społecznych i technologicznych, współtworząc rzeczywistość społeczną. Warto podkreślić, iż sieci, niezależnie od tego, czy budowane są na podstawie styczności przestrzennych, jak i wychodzących poza wspólnotę zamieszkania, mogą łączyć grupy o zróżnicowanych potrzebach i zasobach. Nie można przewidzieć, jak sieci relacji będą wykorzystywane w trudnych sytuacjach. Instrument ten może być pomocny i efektywny przywracając poczucie sprawstwa, podnosząc samoocenę i poprawiając dobrostan jednostek. Z drugiej zaś strony może uzależniać od pomocy, stygmatyzować jednostki, prowadząc tym samym do zmniejszenia kompetencji do samodzielnego rozwiązywania problemów.

Cel i wyniki badań własnych

Wśród warunków skuteczności nieformalnych sieciowych form pomocy społecznej w środowisku lokalnym ważną rolę odgrywa ich dostępność oraz trwałość relacji pomocowych. Uwzględniając deinstytucjonalizację jako nowy kierunek budowania ładu instytucjonalnego w pomocy społecznej, celem badania będącego empiryczną podstawą niniejszego opracowania jest analiza czynników determinujących uczestnictwo w nieformalnych sieciach wsparcia

²² Por. B. Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, Oxford 2007.

²³ A.W. Nowak, *Ontologia a aksjologia – co możemy zyskać, a co stracić, używając teorii aktora-sieci? Diagnoza wstępna*, „Prace Kulturoznawcze” 2015, t. 18, s. 65–79.

społecznego w środowisku lokalnym. Autorki nie uwzględniały czynników osobowościowych aktorów społecznych. W badaniach skoncentrowano się na identyfikacji dostępnych w okresie pandemii nieformalnych form wsparcia rodzin, wzajemności wsparcia udzielanego i otrzymywanego oraz trwałości nowych form współpracy sieciowej z czasów pandemii w warunkach post pandemicznych, a także wpływie orientacji wspólnotowej na gotowość do działań wspierających i integrujących wspólnotę. Biorąc pod uwagę bogatą literaturę przedmiotu dotyczącą form wsparcia i ich adekwatności w powiązaniu ze społecznymi charakterystykami badanych²⁴, w naszych analizach położono nacisk na korelacje pomiędzy przekonaniami respondentów dotyczącymi ich powinności względem członków społeczności a zaangażowaniem w działalność pomocową i orientacją wspólnotową. Badano też związek pomiędzy instytucjonalnymi formami wsparcia rodzin, polityką rodzinną a przekonaniem o trwałości skłonności ludzi do wspierania innych w warunkach postpandemicznych. Kwestionariusz zawierał 36 pytań i metryczkę. W odniesieniu do form wsparcia i podmiotów konstruujących sieć zastosowano pytania otwarte, natomiast w celu zbadania przekonań i opinii respondentów w kwestionariuszu wykorzystano skalę Likerta. Próba została dobrana warstwowo, nie spełnia kryteriów reprezentatywności ze względu na regionalizm próby, ale odzwierciedla strukturę ludności w badanym subregionie radomskim (powiat radomski, zwoleński, lipski, kozienicki, białobrzegi, przysuski, szydlowiecki). W niniejszym opracowaniu omówione zostaną wybrane cele szczegółowe badania.

Głównym problemem badawczym jest odpowiedź na pytanie: Jakie czynniki (poza osobowościowe oraz cechy społeczne/metryczkowe) charakteryzujące badanych determinują uczestnictwo w sieci wsparcia i jak wpływają na trwałość zaangażowania pomocowego w warunkach post pandemicznych? W badaniach przyjęto, że wsparcie społeczne to „obiektywnie istniejące i dostępne sieci społeczne, które wyróżniają się od innych sieci tym, że poprzez fakt istnienia więzi,

²⁴ Por. M. Danecka, J. Matejek, J. Mirosław, *Dylematy rodzinnej pieczy zastępczej w czasie pandemii COVID-19 – Analiza jakościowa*, „Polityka Społeczna” 2021, nr 4 (565), s. 1–7; M. Żywno, *Wolontariat w dobie pandemii COVID-19*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne” 2021, t. 38, s. 131–144; B. Kosewska, K. Kruś-Kubaszewska, *Wolontariat w obliczu pandemii – stan, możliwości oraz wyzwania dla pokolenia X, Y, Z*, „Praca Socjalna” 2021, nr 4 (36), s. 205–223; W. Knieć, T. Marcysiak, E. Piszczek, *Wiejskie organizacje pozarządowe w Polsce w czasie pandemii COVID-19*, „Kwartalnik Trzeci Sektor” 2022, nr 1–2 (61–62), s. 36–50; R. Nceł, *Lokalna wspólnota wobec kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 na przykładzie doświadczeń współpracy pracowników wielkopolskich instytucji pomocy społecznej z lokalnym partnerami*, „Rozwój regionalny i polityka regionalna” 2022, nr 5 (62), s. 13–29; B. Ziębińska, *Pomoc ludziom starszym w czasie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa...*, s. 51–72; M. Iwińska, J. Matejek, *Pomoc i wsparcie rodziny z doświadczeniem przemocy w czasie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa...*, s. 89–108; W. Glac, E. Zdebska, *Wsparcie osób z niepełnosprawnościami i ich rodzin w sytuacji pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa...*, s. 109–123.

kontaktów społecznych, przynależności pełnią funkcję pomocną wobec osób znajdujących się w trudniej sytuacji²⁵. Natomiast nieformalna sieć wsparcia rozumiana jest jako wszystkie struktury współpracy pomiędzy jednostkami/aktorami nieinstytucjonalnymi.

Celem podjętych w artykule rozważań była analiza czynników udziału w sieci wsparcia i jego trwałość. Wobec tego postawiono dwie hipotezy robocze:

H1: Adekwatność udzielanego przez państwo wsparcia i przekonanie o obowiązku wspierania obywateli w sprawach socjalnych przez państwo jest czynnikiem ograniczającym trwałość powstających spontanicznie w warunkach kryzysowych sieci wsparcia nieformalnego, co nie ogranicza nieciągłej aktywności wywołanej zewnętrznymi okolicznościami kryzysowymi.

H2: Uczestnictwo w sieci nieformalnego wsparcia i jego trwałość zdeterminowane jest wieloma czynnikami, wśród których szczególną rolę odgrywa identyfikacja ze społecznością lokalną i orientacja wspólnotowa badanych.

Zebrane dane opracowano statystycznie z wykorzystaniem programu Statistica 8.0. W analizie wyników badania wykorzystano analizę czynnikową. Koncepcja ta pozwala na badanie wzajemnych relacji między dużą liczbą zmiennych i wykrywanie ukrytych uwarunkowań, które wyjaśniają ich występowanie²⁶. Zaletą analizy czynnikowej jest możliwość odkrycia optymalnej liczby zmiennych ukrytych (utajonych), które wyjaśniają wzajemne powiązania między zmiennymi obserwowalnymi. Przeprowadzono eksploracyjną analizę czynnikową, która polega na wyodrębnieniu czynników głównych i zbadaniu ich korelacji ze wszystkimi zmiennymi obserwowalnymi.

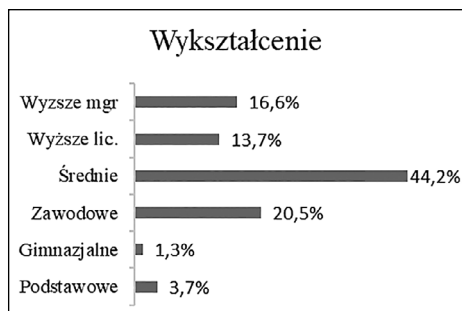
Badanie empiryczne przeprowadzono metodą ustrukturyzowanego wywiadu kwestionariuszowego na kwotowo wybranej próbie 548 respondentów subregionu radomskiego. Autorki skoncentrowały się na możliwie szerokiej reprezentacji mieszkańców wsi i miast średniej wielkości, a także zróżnicowanym statusie rodzinnym. Wśród badanych 60,0% stanowią kobiety, 40,0% mężczyźni. Uczestniczyło w nich 57,0% mieszkańców miast i 43,0% mieszkańców wsi. Szczegółowe charakterystyki badanej próby zawarte są na rysunkach 1–4.

Do określenia, jakie czynniki dominują w uczestnictwie w sieci wsparcia i jak wpływają na trwałość zaangażowania pomocowego w warunkach post pandemicznych, wyodrębniono 28 zmiennych i w pierwszym etapie przeprowadzono analizę podstawowych statystyk opisowych zmiennych obserwowalnych, mierzących cząstkowe determinanty tego uczestnictwa, których wyniki przedstawiono w tabeli 1.

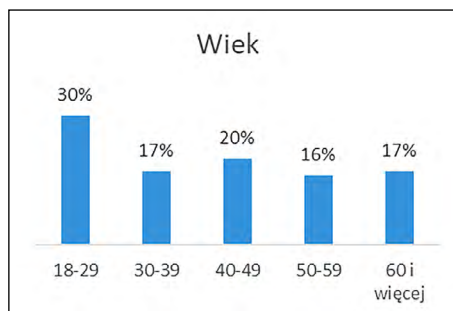
²⁵ Por. H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne...*

²⁶ Por. S. Kaczmarczyk, *Badania marketingowe. Metody i techniki*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.

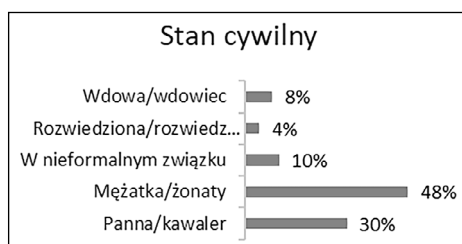
Rys. 1. Struktura badanej próby wg wykształcenia

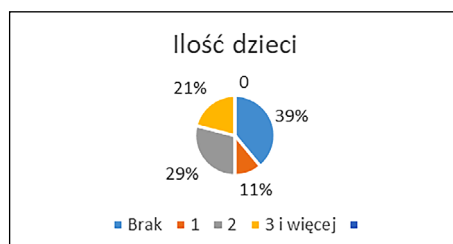
Rys. 2. Struktura badanej próby wg wieku

Rys. 3. Struktura badanej próby wg stanu cywilnego

Rys. 4. Struktura badanej próby wg ilości dzieci

Źródło: wyniki badań własnych.

Tabela 1. Statystyki opisowe zmiennych obserwowalnych mierzących wybrane determinanty wpływające na uczestnictwo w sieci wsparcia

Numer zmiennej	Nazwa zmiennej	\bar{x}	S	VS
1	Poczucie przynależności do społeczności lokalnej	3,874088	1,051083	2,823005
2	Działania na rzecz innych jako obowiązek członków zbiorowości	3,686131	1,045592	2,640539
3	Deklarowany stały i systematyczny udział w działaniach na rzecz innych	3,322993	1,164551	2,158442
4	Przekonanie, że pandemia to trauma dla rodzin i wspólnot	4,04927	1,117968	2,931302
5	Udzielanie wsparcia innym w okresie pandemii	3,686131	1,195677	2,490454
6	Doświadczenie wsparcia ze strony innych ludzi	3,677007	1,200114	2,476893

7	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony organizacji pozarządowych	3,286496	1,078305	2,208191
8	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony sąsiadów	3,277372	1,121372	2,156
9	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony własnej rodziny	3,744526	1,008405	2,736121
10	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony znajomych	3,678832	0,98385	2,694982
11	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony parafii	2,974453	1,235995	1,738458
12	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony instytucji publicznych	3,19708	1,078895	2,118185
13	Adekwatność wsparcia udzielanego ze strony państwa	2,885036	1,231635	1,653401
14	Obecne lub planowane zaangażowanie w działania wspólnotowe	2,687956	1,238948	1,449008
15	Przekonanie o trwałości skłonności ludzi do wspierania innych po pandemii	3,135036	1,033274	2,101762
16	Identyfikacja ze społecznością lokalną	3,728102	1,110435	2,617667
17	Obowiązek wpierania obywateli przez państwo vs. Socjalnych	4,198905	0,959242	3,239663
18	Prawa socjalne jako instrument realizacji dobra wspólnego i integracji	3,15146	1,230648	1,920812
19	Instytucjonalne działania pomocowe jako źródło integracji społecznej	3,127737	1,125619	2,002118
20	Powszechność i jednolitość form pomocy ze strony państwa dla obywateli	3,368613	1,37989	1,988723
21	Indywidualna odpowiedzialność za własny los	2,826642	1,322379	1,504263
22	Wspólnotowa odpowiedzialność za członków społeczności	3,251825	1,235703	2,016122

23	Preferencje indywidualnych celów życiowych nad wspólnotowymi	2,99635	1,210853	1,785497
24	Przekonanie, że wiele w życiu zależy od pomocy innych	3,536496	1,108609	2,427887
25	Poświęcenie celów własnych na rzecz innych	3,490876	1,14964	2,341236
26	Polityka rodzinna jako instrument wsparcia tradycyjnego modelu rodziny	3,656934	1,24767	2,409264
27	Obowiązek wspierania rodziców w wychowaniu przez państwo	4,056569	1,050156	3,006413
28	Wsparcie jako instrument lepszej realizacji ról rodzinnych	3,932482	1,012266	2,920216

Źródło: opracowanie własne.

Z analizy danych zawartych w tabeli 1 wynika, że średnie oceny poszczególnych zmiennych obserwowalnych określających wybrane determinanty wpływające na udział w sieci wsparcia mieściły się w przedziale od najmniejszej 2,69 dla zmiennej numer 14 odnoszącej się do obecnego i planowanego zaangażowania wspólnotowego, aż do 4,2 dla zmiennej o numerze 17 dotyczącej obowiązku wspierania obywateli przez państwo w sprawach socjalnych. Takie zróżnicowanie średnich świadczy o tym, że wszystkie badane zmienne były ocenione niejednorodnie, posiadając szereg zarówno niskich, jak i wysokich wartości. Najniższe średnie wartości uzyskały zmienne o numerach 14, 21, 13, 11, gdzie średnie wartości nie przekroczyły 3,0. Z kolei najwyższe średnie wartości uzyskały zmienne o numerach 17, 27 i 4, gdzie średnie wartości przekroczyły 4,0. Natomiast na podstawie uzyskanych odchyłeń standardowych zmiennych obserwowalnych widać, że odchylenia standardowe mieściły się w przedziale $\langle 0,98; 1,37 \rangle$. Zatem zmienne te są oceniane w sposób mało stabilny, stąd też został jeszcze dodatkowo obliczony współczynnik zmienności, który dla wszystkich zmiennych był zróżnicowany i mieścił się w przedziale $\langle 1,44; 3,24 \rangle$, co oznacza, że w większości przypadków występowała znaczna zmienność. Spośród badanych zmiennych najmniejsze zróżnicowanie odpowiedzi odnotowano dla zmiennych 13, 14 oraz 21. Wartości odchylenia standardowego wynosiły tu odpowiednio 1,23; 1,24 i 1,32. Natomiast zdecydowanie największe zróżnicowanie zmienności ocen odnotowano dla zmiennych 17, 27, gdzie przyjęły one wartości odpowiednio 3,4 oraz 3,0. Należy jednak zaznaczyć, że zmienne 16 i 18 uzyskały także jedne z wyższych średnich ocen w badaniu. Wskazuje to bardzo zróżnicowany poziom aprobaty dla obowiązków państwa w zakresie wspierania obywateli w sprawach socjalnych i wspierania rodzin w wychowaniu.

Warto także podkreślić, iż adekwatność wsparcia udzielanego przez państwo w stosunku do innych podmiotów, które je oferują, została oceniona najniżej.

W drugim etapie w celu zbadania zaobserwowanego zróżnicowania przeprowadzono analizę korelacyjną przy użyciu współczynnika Pearsona. Obliczono poziom istotności korelacji między wybranymi badanymi zmiennymi przy wykorzystaniu testu χ^2 Pearsona oraz obliczono współczynnik kontyngencji w celu ustalenia siły zależności. Weryfikując hipotezę pierwszą, przeprowadzono analizę zależności pomiędzy adekwatnością wsparcia udzielanego ze strony państwa i przekonaniem o obowiązku wspierania obywateli w sprawach socjalnych przez państwo a innymi wymienionymi w powyższej tabeli zmiennymi. Analiza korelacji pomiędzy zmienną dotyczącą adekwatności wsparcia ze strony państwa a skłonnością do zaangażowania w obecne i planowane działania wspólnotowe wynosi 0,23 i jest niska, natomiast między zmienną dotyczącą adekwatności wsparcia uzyskiwanego ze strony instytucji publicznych jest silna i wynosi 0,6. Umiarkowana korelacja łączy tę zmienną z przekonaniem, że prawa socjalne są zarówno instrumentem realizacji dobra wspólnego i integracji (0,44), jak i wiarą, że instytucjonalne działania pomocowe są źródłem integracji społecznej (0,42). Natomiast zależność między przekonaniem o obowiązku wspierania obywateli w sprawach socjalnych przez państwo a obecnym i planowanym zaangażowaniem w działania wspólnotowe jest bardzo niska i wynosi 0,08. Podobnie niska zależność dotyczy przekonania o trwałości skłonności ludzi do wspierania innych po pandemii 0,19. Analiza statystyczna pokazuje istnienie zależności między omawianymi zmiennymi. Poziom istotności $<0,05$ nie pozwala na generalizację stwierdzenia, że odnotowano wpływ przekonania o obowiązku wspierania obywateli w sprawach socjalnych przez państwo na trwałość powstających spontanicznie w warunkach kryzysowych sieci wsparcia nieformalnego. Wartość współczynnika kontyngencji w odniesieniu do obydwu zmiennych była tak zróżnicowana i mieściła się w przedziale 0,08 do 0,44, co oznacza, że siła związku pomiędzy adekwatnością udzielanego przez państwo wsparcia i przekonaniem o obowiązku wspierania obywateli w sprawach socjalnych przez państwo a trwałością powstających spontanicznie w warunkach kryzysowych sieci wsparcia nieformalnego jest raczej niska, a w niektórych wymiarach umiarkowana. Nie zmienia to faktu, że przekonanie o obowiązku państwa w sprawach socjalnych obywateli osiąga w naszych badaniach najwyższą średnią i jest powszechnie akceptowane przez respondentów.

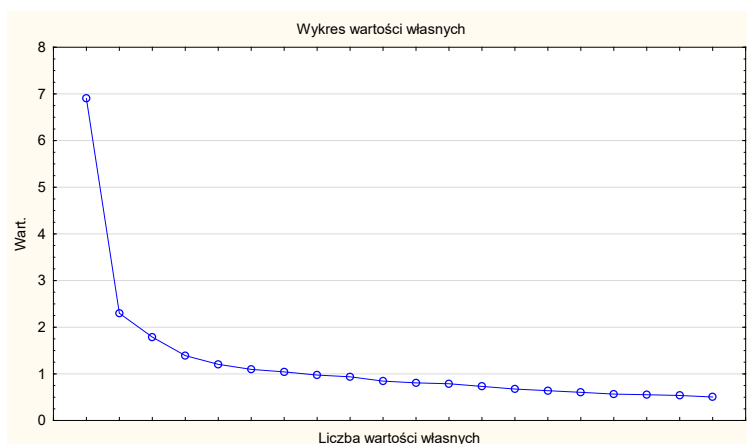
Weryfikując drugą hipotezę, przeprowadzono analizę korelacyjną między trwałością uczestnictwa w sieci nieformalnego wsparcia a identyfikacją ze społecznością lokalną i orientacją wspólnotową. Zależność pomiędzy obecnym i planowanym zaangażowaniem w działania wspólnotowe a poczuciem przynależności do społeczności lokalnej, deklarowanym stałym i systematycznym udziałem w działaniach na rzecz innych, przekonaniem o trwałości skłonności

ludzi do wspierania innych po pandemii, identyfikacją ze społecznością lokalną, są na poziomie umiarkowanym i wahają się dla wskazanych zmiennych pomiędzy 0,32 a 0,42. Oznacza to, że siła związku pomiędzy obecnym i planowanym zaangażowaniem w działania wspólnotowe a poczuciem przynależności do społeczności lokalnej, deklarowanym stałym i systematycznym udziale w działaniach na rzecz innych, przekonaniu o trwałości skłonności ludzi do wspierania innych po pandemii, identyfikacją ze społecznością lokalną jest umiarkowana.

Badania pokazały także, że zależność pomiędzy udzielaniem wsparcia w sytuacji kryzysowej a deklarowanym stałym i systematycznym udziałem w działaniach na rzecz innych jest umiarkowana i wynosi 3,42, co potwierdza nietrwałość wytworzonych w czasie pandemii sieci pomocowych.

W kolejnym etapie w celu wyjaśnienia wzajemnego powiązania zmiennych obserwowalnych użyto eksploracyjnej analizy czynnikowej. Przeprowadzono test osypiska Cattella dla zidentyfikowania liczby czynników, od którego na prawo występuje spadek wartości własnych. Wykres wartości własnych wnoszonych do modelu poprzez poszczególne czynniki zaprezentowano na rysunku 5.

Rysunek 5. Wykres osypiska wartości własnych dla czynników wpływających na funkcjonowanie sieci wsparcia w środowisku lokalnym

Źródło: wyniki badań własnych.

Z analizy rysunku 5 wynika, że przy wyodrębnionych czynnikach ostro opadająca krzywa zamienia się w łagodne osypisko czynnikowe. Oznacza to, że następne wyodrębnione czynniki zawierają już niedużo informacji, a więc zostają odrzucone. Do dalszej analizy wybrano zatem model składający się z sześciu czynników. W tabeli 2 przedstawiono macierz wartości własnych dla wyodrębnionych czynników. Przyjęto, że minimalna wartość korelacji, kwalifikująca ją jako istotną, wynosi 0,67.

Tabela 2. Macierz wartości własnych dla czynników opisujących funkcjonowanie sieci wsparcia w środowisku lokalnym

Czynnik	Wartość własna	Procent ogółu wariacji	Skumulowana wartość własna	Procent skumulowany
1	6,90	24,65	6,90	24,65
2	2,30	8,21	9,20	32,87
3	1,80	6,39	11,00	39,25
4	1,40	4,97	12,40	44,22
5	1,20	4,30	13,60	48,52
6	1,10	3,91	14,70	52,44

Źródło: wyniki badań własnych.

Wartość własna informuje o tym, o ile razy więcej wariacji wyjaśnia zidentyfikowany czynnik w porównaniu do wariacji wyjaśnianej przez jedną zmienną. Zatem wariacje wyodrębniane przez czynniki stają się wartościami własnymi. Z tabeli 2 wynika, że pierwszy czynnik ma największą wartość własną (6,90) i wyjaśnia aż 24,65% ogółu wariacji. Pokazuje to siłę przekonań badanych o dominującej roli państwa w działaniach pomocowych. Dla kolejnych czynników te wartości są znacznie mniejsze. Widać więc, że pierwszy czynnik najlepiej odwzorowuje strukturę poziomu wsparcia, co weryfikuje hipotezę 1.

W tabeli 3 zamieszczono wyniki zastosowania analizy głównych składowych do zbioru 28 zmiennych obserwowalnych (determinantów uczestnictwa w sieci). Ładunki czynnikowe interpretuje się jako korelacje między czynnikami a zmiennymi.

Tabela 3. Macierz ładunków czynnikowych dla uczestnictwa w sieci wsparcia w środowisku lokalnym

Zmienna	Czynnik 1	Czynnik 2	Czynnik 3	Czynnik 4	Czynnik 5	Czynnik 6
1	0,192205	0,041553	0,104962	0,790316	0,050826	0,068082
2	0,067246	0,245370	0,129670	0,506877	0,144144	0,214938
3	0,151793	0,050473	0,319910	0,573271	0,136308	0,259671
4	0,023413	0,321283	0,364936	0,073372	0,022163	0,093587
5	0,016604	0,180964	0,679151	0,305645	0,016526	0,015870
6	0,085049	0,156217	0,642495	0,330159	0,106691	0,054795
7	0,641245	0,063800	0,240297	0,048195	0,078761	0,093491
8	0,475177	0,092744	0,471658	0,164315	0,103637	0,177671
9	0,314892	0,042842	0,530213	0,087710	0,191951	0,166284

10	0,330673	0,021270	0,635376	0,043343	0,117082	0,046477
11	0,636206	0,069374	0,230910	0,188312	0,008917	0,088678
12	0,794613	0,011597	0,196591	0,028582	0,018290	0,043939
13	0,755571	0,011183	0,073069	0,082360	0,058339	0,048177
14	0,196127	0,073400	0,346678	0,432936	0,296766	0,236460
15	0,202717	0,105797	0,482519	0,155499	0,198734	0,178495
16	0,234275	0,080252	0,218153	0,747839	0,065470	0,046315
17	0,093330	0,733692	0,122154	0,086394	0,137692	0,051361
18	0,616603	0,279532	0,058848	0,275653	0,081122	0,027759
19	0,647723	0,222049	0,058145	0,285706	0,024755	0,065153
20	0,432287	0,369473	0,017574	0,116062	0,128842	0,012488
21	0,116959	0,138426	0,116070	0,026618	0,763318	0,054751
22	0,231114	0,049637	0,083269	0,367898	0,082449	0,363042
23	0,045079	0,059772	0,003630	0,133545	0,740280	0,167167
24	0,023428	0,178460	0,112078	0,132125	0,005971	0,683093
25	0,054641	0,067838	0,168382	0,096189	0,093305	0,758177
26	0,208483	0,340850	0,112406	0,184773	0,039368	0,508415
27	0,033907	0,611182	0,023589	0,067921	0,002531	0,417799
28	0,075327	0,693224	0,160629	0,034880	0,007328	0,124574
War.wyj.	3,777831	2,102097	2,722737	2,669922	1,447824	1,962988
Udział	0,134923	0,075075	0,097241	0,095354	0,051708	0,070107

Źródło: wyniki badań własnych.

Skumulowana wartość własna dla tych dziewięciu wyodrębnionych czynników wynosi 14,70. Oznacza to, że tak wyodrębniony układ czynników wyjaśnia 54,44% całkowitej wariancji. Uzyskany model pomiarowy przedstawiono na rysunku 6, gdzie zmienne ukryte są reprezentowane za pomocą kół, a relacje regresyjne przedstawiono za pomocą linii prostych.

Analiza tabel 2 i 3 pozwala wywnioskować, że prezentowany model jest konstruktem wielowymiarowym, składającym się z 6 czynników. Zgodnie z sugerowanym w literaturze podejściem przyjęto, że nazwy czynników będą pochodzić od zmiennych o największych ładunkach czynnikowych.

Rysunek 6. Model determinantów uczestnictwa w sieci wsparcia w środowisku lokalnym

Źródło: wyniki badań własnych.

Tabela 4. Czynniki i zmienne obserwowalne, które je konstytuują

Numer czynnika	Nazwa czynnika	Nr zmiennej ładującej czynnik
1	Adekwatność publicznego wsparcia	12, 13
2	Obowiązek wspierania obywateli przez państwo w sprawach socjalnych	17
3	Kryzysowa sytuacja jako bodziec do pomocy	5
4	Poczucie przynależności do społeczności lokalnej	1, 16
5	Indywidualistyczna orientacja członków społeczności lokalnej	21, 23
6	Wspólnotowa orientacja członków społeczności lokalnej	24, 25

Źródło: wyniki badań własnych.

Przeprowadzona analiza czynnikowa pokazuje, iż wszystkie wyodrębnione w modelu czynniki wyjaśniają łącznie 54,44% całkowitej wariancji, co weryfikuje hipotezę 2. Skale pomiarowe okazują się rzetelne, przekraczając wartość graniczną 0,67.

Uzeregowanie czynników determinujących funkcjonowanie i trwałość sieci wsparcia w środowisku lokalnym przedstawiono ze względu na wyjaśniany odsetek wariancji, pokazuje dominującą rolę oczekiwań dotyczących wsparcia ze strony sektora publicznego, co sprawia, że działania nieformalne nie są wartościowane adekwatnie do ich roli. Czynniki kryzysowe powodują wzrost aktywności pomocowej, jednakże nie przekłada się ona na trwałość sieci pomocowych. Wyraźnie pokazuje to zróżnicowanie przekonań co do trwałości skłonności ludzi do wspierania innych po pandemii (najniżej wyceniana zmienna), jak i deklaracji dotyczących obecnego i planowanego zaangażowania badanych w działania wspólnotowe. Wysoka ranga wśród tych czynników poczucia przynależności do środowiska lokalnego i identyfikacji lokalnej sprawia, iż jednym z najważniejszych wezwań dla lokalnych systemów pomocy społecznej jest budowanie wspólnoty i organizowanie społeczności lokalnej, które pozwala na aktywizację i usamodzielnienie osób wykluczonych oraz całych społeczności, a także na kreowaniu wspólnoty troski, gdzie ludzie dbają o miejsce, w którym żyją, o swoich sąsiadów i osoby słabsze.

Podsumowanie

Wsparcie społeczne jako instrument przywracania dobrostanu jednostek nabiera szczególnego znaczenia w warunkach kryzysowych. Doświadczenia pandemiczne, jak i późniejsze związane z kryzysem migracyjnym wywołanym wojną na Ukrainie pokazują zaangażowanie i wolę wsparcia w sytuacjach wywołanych zewnętrznymi bodźcami. Działania te wspierają jednostki, pozwalają im na adaptacje do nowych, często trudnych warunków. Działania te są jednak nieciągłe, nie stanowią stabilnych sieci pomocowych w lokalnym wymiarze. Przeprowadzone analizy potwierdzają, że czynnikiem, który ma wpływ na nieciągłość tej sieci, jest przekonanie o obowiązku takich działań wspierających ze strony sektora publicznego. Otrzymywane wsparcie nie przekłada się na aktywność wzajemną. Trwałość sieci wsparcia w największym zakresie determinuje identyfikacja lokalna, poczucie przynależności lokalnej i wyznawane wartości wspólnotowe. Analiza czynnikowa pozaosobowościowych determinantów uczestnictwa w sieci pozwoliła na zidentyfikowanie sześciu jego wymiarów, które wyjaśniają 54,44% całkowitej wariancji, a w skład modelu pomiarowego weszło 6 spośród 28 pierwotnie proponowanych wskaźników. Wykorzystując zbudowany model pomiarowy, stwierdzono, że warto uwypuklić rolę nieformalnego wsparcia oferowanego przez członków wspólnoty, zarówno w wymiarze psychicznym, jak i w innych formach. Kluczowym zadaniem jest budowanie wspólnoty i rozwijanie wspólnotowej orientacji, pokazanie korzyści z działań wspólnych. Jest to zadanie dla wszystkich uczestników życia społecznego, nie

tylko szkół i pracowników pomocy społecznej. Jeśli deinstytucjonalizacja ma w przyszłości wyznaczać kierunek systemowych rozwiązań w pomocy społecznej, to środowiskowa praca socjalna i powszechne usługi adresowane do wszystkich członków zbiorowości mogą stać się bodźcami wzmacniającymi trwałość sieci społecznych, ale też z drugiej strony ich trwałość jest warunkiem implementacji nowego ładu społecznego.

Bibliografia

- Boksański Z., *Zmiana społeczna i jednostka we współczesności*, „Przegląd Socjologiczny” 2016, nr 3 (65), s. 9–22.
- Buchner A., Majchrzak M., Wierzbicka M., *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Raport z badań*, Centrum Cyfrowe, Warszawa 2020.
- Danecka M., Matejek J., Mirosław J., *Dylematy rodzinnej pieczy zastępczej w czasie pandemii COVID-19 – Analiza jakościowa*, „Polityka Społeczna” 2021, nr 4 (565), s. 1–7.
- Gagacka M., *Wartość czy instrument w lokalnej polityce społecznej*, w: *Wokół polityki społecznej*, red. K. Głąbicka, M. Grewiński, Wydawnictwo Politechniki Radomskiej, Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej, Radom–Warszawa 2008, s. 143–168.
- Glac W., Zdebska E., *Wsparcie osób z niepełnosprawnościami i ich rodzin w sytuacji pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, red. N. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Wydawnictwo „Scriptum”, Kraków 2020, s. 109–123.
- Iwińska M., Matejek J., *Pomoc i wsparcie rodziny z doświadczeniem przemocy w czasie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, red. N. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Wydawnictwo „Scriptum”, Kraków 2020, s. 89–108.
- Kaczmarczyk S., *Badania marketingowe. Metody i techniki*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.
- Knieć W., Marcysiak T., Piszczek E., *Wiejskie organizacje pozarządowe w Polsce w czasie pandemii COVID-19*, „Kwartalnik Trzeci Sektor” 2022, nr 1–2 (61–62), s. 36–50.
- Kosewska B., Kruś-Kubaszewska K., *Wolontariat w obliczu pandemii – stan, możliwości oraz wyzwania dla pokolenia X, Y, Z*, „Praca Socjalna” 2021, nr 4 (36), s. 205–223.
- Kotlarska-Michalska A., *Wielopropblematowość sytuacji kryzysowych a system wsparcia*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2021, nr 1 (21), s. 17–38.
- Latour B., *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Lenart-Kłóś K., Szyszka M., Zaborowska A., *Coping Strategies of Social Service Clients over the Course of the COVID-19 Pandemic: Qualitative Research on Social Workers in Poland*, „Health & Social Care in the Community” 2023, DOI: 10.1155/2023/7279613.
- Malarecki M., Suliga K., *Pracujący rodzice w dobie pandemii COVID-19 – wyzwania i perspektywy*, w: *Rodzina i szkoła wobec pandemii COVID-19*, red. A. Regulska, M. Czarnecka, A. Najda, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, s. 33–41.
- Mariański J., Zaręba S.H., *Rodzina jako wartość w czasie pandemii*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2021, nr 2 (13), s. 5–21.
- Mielczarek-Żejmo A., *Pojęcie traumy w naukach społecznych*, „Kultura i edukacja” 2005, nr 1, s. 7–21.
- Młyński J., *Rodzina w sytuacji pandemii koronawirusa COVID-19 jako wyzwanie dla polityki lokalnej*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, red. N. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Wydawnictwo „Scriptum”, Kraków 2020, s. 69–88.

- Necel R., *Lokalna wspólnota wobec kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 na przykładzie doświadczeń współpracy pracowników wielkopolskich instytucji pomocy społecznej z lokalnymi partnerami*, „Rozwój regionalny i polityka regionalna” 2022, nr 5 (62), s. 13–29.
- Nowak A.W., *Ontologia a aksjologia – co możemy zyskać, a co stracić, używając teorii aktora-sieci? Diagnoza wstępna*, „Prace Kulturoznawcze” 2015, t. 18, s. 65–79.
- Opozda D., *System rodzinny wobec sytuacji trudnej spowodowanej pandemią COVID-19 – perspektywa pedagogiczna*, w: *Rodzina i szkoła wobec pandemii COVID-19*, red. A. Regulska, M. Czarnecka, A. Najda, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, s. 11–21.
- Ptaszek G., Stunża G.D., Pyżalski J., Dębski M., Bigaj M., *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2020.
- Sęk H., *O wieloznacznych funkcjach wsparcia społecznego*, w: *Psychologia kliniczna i psychologia zdrowia*, red. I. Cierpiąłkowska, H. Sęk, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 13–32.
- Sęk H., *Wprowadzenie do psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
- Sęk H., Cieślak R., *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, w: *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Siewiora J., *Rodzina jako świadek wartości w okresie pandemii. Szkic aksjologiczny*, „Roczniki Pedagogiczne” 2021, nr 2 (13), s. 91–106.
- Sozański T., *Sieć społeczna*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 28.
- Sztompka P., *Socjologia*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2003.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2000.
- Theiss M., *Perspektywa sieci społecznych w badaniach lokalnej polityki społecznej*, „Problemy Polityki Społecznej Studia i Dyskusje” 2013, nr 3 (22), s. 105–111.
- Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Zaręba S.H., Choczyński M., *Rodzina i religia w czasie pandemii. Raport z ogólnopolskich badań socjologicznych PPPIW wśród młodzieży akademickiej w 2020 roku*, „Collectanea Theologica” 2020, nr 4 (90), s. 157–172.
- Ziębińska B., *Pomoc ludziom starszym w czasie pandemii*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Wydawnictwo „Scriptum”, Kraków 2020, s. 51–72.
- Żywno M., *Wolontariat w dobie pandemii COVID-19*, „Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne”, t. 38, s. 131–144.

DOROTA RUSZKIEWICZ*

Preferowana forma życia osobistego młodych dorosłych

Young Adults' Preferred Form of Personal Life

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony formom życia osobistego preferowanym przez młodych dorosłych. W postępowaniu badawczym zwrócono uwagę na następujące kwestie: forma życia osobistego, w jakiej badani chcieliby żyć w przyszłości; w przypadku wskazania na związek małżeński – rodzaj ślubu, jaki młodzi dorośli chcieliby zawrzeć w przyszłości; stosunek respondentów do kohabitacji przedmałżeńskiej; opinia ankietowanych na temat wieku, w jakim najlepiej jest zawrzeć związek małżeński oraz na temat instytucji małżeństwa. Badaniami objęto 204 osoby w okresie wczesnej dorosłości, tj. w wieku 18–19 lat. W badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego i techniką ankiety. Wyniki badań dowiodły, że większość młodych dorosłych chce w przyszłości zawrzeć związek małżeński, w tym ponad połowa w formie konkordatowej. Wstępem do legalizacji związku małżeńskiego miałyby być kohabitacja przedmałżeńska trwająca od roku do dwóch lat. Zdaniem maturzystów optymalny wiek na zawarcie małżeństwa to wiek między 25. a 30. rokiem życia. Badani wyrazili pogląd, że małżeństwo ma i zawsze będzie mieć duże znaczenie, chociaż obecnie jest postrzegane inaczej niż w przeszłości.

Słowa kluczowe: rodzina, przemiany rodziny, małżeństwo, alternatywne formy życia rodzinnego, młodzi dorośli

Abstract

The article is devoted to the issue of the forms of personal life preferred by young adults. During the research procedure, attention was paid to the following aspects: the form of personal life which the respondents would like to live in the future; if marriage is indicated, the type of wedding that young adults would like to have in the future; respondents' attitudes towards premarital cohabitation; respondents' opinion on the best age to get married and on the institution of marriage. The research included 204 people in early adulthood, i.e. aged 18-19. The research used the diagnostic survey method and

* Dr hab. Dorota Ruszkiewicz, prof. AP – Instytut Pedagogiki, Akademia Piotrkowska w Piotrkowie Trybunalskim, e-mail: dorota.ruszkiewicz@apt.edu.pl, ORCID: 0000-0001-5687-3749.

questionnaire technique. Research results have shown that the majority of young adults want to get married in the future, including more than half in the form of a concordat. The legalisation of marriage would be preceded by premarital cohabitation lasting from one to two years. According to the high school graduates, the optimal age for marriage is between 25 and 30 years old. The respondents expressed the view that marriage has and will always be of great importance, although it is currently perceived differently than in the past.

Keywords: family, family changes, marriage, alternative forms of family life, young adults

Wprowadzenie

Małżeństwo i rodzina – zdaniem Lucjana Kocika – „są najważniejszymi i najwcześniejszymi instytucjami, które wytworzyła ludzkość. Instytucje te z założenia i z powodu określonych wymogów czasu miały być trwałe”¹. Pojęcie „małżeństwo” występuje zarówno w życiu codziennym, jak i w różnorodnych dziedzinach nauki. Potocznie określamy je jako zalegalizowany związek dwojga ludzi, którzy złożyli przysięgę małżeńską przed Bogiem bądź w urzędzie stanu cywilnego. Stanisław Kawula² wyraża pogląd, że małżeństwo odgrywa specyficzną rolę w powstaniu i rozwoju rodziny.

Małżeństwo jest terminem niezwykle obszernym, ponieważ obejmuje wiele aspektów życia małżonków (m.in. biologiczny, kulturowy, prawny, ekonomiczny czy społeczny). Małżeństwem interesuje się wiele dyscyplin naukowych. Andrzej W. Janke³ wśród nich wymienia: socjologię, która widzi w małżeństwie instytucję, grupę, związek społeczny; prawo – traktujące małżeństwo jako związek sankcjonowany prawnie; psychologię – podkreślającą związki interpersonalne partnerów; teologię upatrującą małżeństwo w kategorii sakramentu; demografię, której przedmiotem zainteresowań jest analiza zawierania i rozpadu małżeństw oraz etnografię, opisującą obyczajowość i obrzędowość małżeństw. Badacze każdej z tych dyscyplin naukowych tworzą własne definicje małżeństwa, które niejednokrotnie różnią się między sobą, choć jednocześnie nadal pozostają podobne w swoim zakresie.

Niezależnie od definicji małżeństwa można wymienić jego charakterystyczne cechy. Jedną z nich jest miłość, która jednoczy dwoje ludzi. Miłość do drugiego człowieka pojawia się już przed wstąpieniem w związek małżeński, ale trzeba ją pielęgnować, aby w trakcie jego trwania była również obecna.

¹ L. Kocik, *Wzory małżeństwa i rodziny. Od tradycyjnej jednorodności do współczesnych skrajności*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne Sp. z o. o., Kraków 2002, s. 265.

² S. Kawula, *Aspekt pedagogiczny refleksji i badań nad rodziną – uwag kilka*, w: *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku. Rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań*, red. A.W. Janke, Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2004, s. 37.

³ A.W. Janke, *Małżeństwo*, w: *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1999, s. 128.

Miłość małżeńska stanowi syntezę, wzrastającą integrację różnych jej aspektów: podobania się sobie nawzajem (upodobania), pożądania i życzliwości. Jest spotkaniem i postępującym jednoczeniem się kobiety i mężczyzny. Polega na oddaniu swojej własnej osoby. Na wzajemnym oddaniu się osób, powierzeniu swojego życia we wszystkich jego egzystencjalnych wymiarach: fizycznym, psychicznym i duchowym drugiemu człowiekowi⁴.

Ludzie zawierają związki małżeńskie nie tylko w obecnych czasach, ale czynili to również w poprzednich wiekach. Zatem cechą małżeństwa jest jego ponadczasowość.

Małżeństwo nie jest wprawdzie wartością autoteliczną – jako miłość czy wolność – jest jednak wartością wyjątkową, wysoko usytuowaną. Na pewno można mu przypisać cechę uniwersalizmu, bowiem występuje w każdej epoce, w każdej kulturze, w każdej religii, w każdym miejscu na Ziemi. Jako specyficzny związek kobiety z mężczyzną początkuje rodzinę, a więc zapewnia trwanie naszego gatunku. Jest bardzo ważnym wzorcem społecznym, stanowiącym punkt odniesienia dla nowo powstających alternatywnych form życia małżeńskiego⁵.

Inne cechy, charakterystyczne dla związku małżeńskiego to umiejętność zawierania różnorodnych kompromisów oraz wzajemna pomoc. Bez nich żaden związek nie miałby szans przetrwania, ponieważ podejmujemy decyzję o życiu z drugim człowiekiem, aby mieć w nim wsparcie. „Warunek udanego związku małżeńskiego stanowi określony poziom rozwoju w zakresie umiejętności udzielania gratyfikacji, negocjowania i poszukiwania twórczych rozwiązań, niekiedy mających charakter kompromisu”⁶. Do aspektu wzajemnej pomocy w małżeństwie nawiązuje również Ewa Wyrwich-Hejduk, która wyraża pogląd, że „małżeństwo jest związkiem kobiety i mężczyzny powołanym w założeniu do wspólnego pożycia, a także podejmowania działań mających na celu dobro stworzonej rodziny, skupionym przede wszystkim na wychowaniu dzieci oraz wzajemnej pomocy”⁷.

Małżeństwo jest traktowane przez społeczność również jako miejsce, w którym może przyjść na świat nowy człowiek oraz być w nim wychowywany do

⁴ E. Rydz, *Refleksje wokół psychologii i etyki miłości*, w: *Małżeństwo: męskość, kobiecość, miłość, konflikt*, red. H. Liberska, M. Matuszewska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 127.

⁵ Z. Dąbrowska, *Małżeństwo jako wartość*, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 1, s. 4.

⁶ L. Golińska, *Przywiązanie partnerów a ich kompetencje społeczne*, w: *Rodzina i praca w warunkach kryzysu*, red. L. Golińska, E. Bielawska-Batorowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 17.

⁷ E. Wyrwich-Hejduk, *Udział rodziców w kształtowaniu poglądów na temat małżeństwa*, w: *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, red. A. Kwak, M. Bieńko, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 118.

momentu usamodzielnienia się. Andrzej Szwarc podaje, że „na czoło wysuwa się bez wątpienia traktowanie małżeństwa przede wszystkim jako elementu polityki rodzinnej, jako kontraktu majątkowego i źródła legalnego potomstwa, niezbędnego dla utrzymania świetności narodu”⁸.

Z jednej strony wskazano na ponadczasowość małżeństwa, z drugiej jednak strony należy podkreślić, że rzeczywistość społeczna, w której funkcjonujemy, ulega stałym przemianom i ciągłemu rozwojowi. Zmiany te – jak zauważa Małgorzata Dubis⁹ – cechuje zarówno pozytywny, jak i negatywny charakter, a ich konsekwencje bezpośrednio lub pośrednio wpływają na rodzinę. Do zmian pozytywnych zalicza się bez wątpienia polepszenie warunków życia rodziny. Z kolei w repertuarze zmian negatywnych plasuje się zwiększająca się liczba rozwodów i separacji, wzrost liczby rodzin monoparentalnych, odkładanie decyzji o posiadaniu potomstwa lub całkowita rezygnacja z rodzicielstwa czy coraz większa popularność związków kohabitacyjnych bądź życia w pojedynkę jako alternatywy dla małżeństwa i rodziny.

Wobec powyższego zasadne jest poznanie preferencji młodych dorosłych dotyczących planowanego modelu życia rodzinnego.

Założenia metodologiczne projektu badawczego

Przedmiotem badań uczyniono preferencje młodych dorosłych dotyczące planowanego modelu rodziny. Celem badań jest zatem poznanie oczekiwań młodych dorosłych wobec formy życia osobistego. W projekcie badawczym zwrócono uwagę na następujące zagadnienia: forma życia osobistego, w jakiej badani chcieliby żyć w przyszłości; w przypadku wskazania na związek małżeński – rodzaj ślubu, jaki młodzi dorośli chcieliby zawrzeć w przyszłości; stosunek respondentów do kohabitacji przedmałżeńskiej; opinia ankietowanych na temat wieku, w jakim najlepiej jest zawrzeć związek małżeński oraz na temat instytucji małżeństwa (małżeństwo jako przestarzała instytucja vs. małżeństwo jako instytucja, która ma i zawsze będzie mieć duże znaczenie).

Badaniami objęto 204 osoby w okresie wczesnej dorosłości, tj. w wieku 18–19 lat¹⁰. W tym czasie młody człowiek definiuje swoje aspiracje i próbuje je wcie-

⁸ A. Szwarc, *Rygorystyczne normy i swobodne obyczaje. Małżeństwo i związki pozamałżeńskie w opiniach ziemiańsko-arystokratycznej elity w połowie XIX wieku*, w: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2004, s. 90.

⁹ M. Dubis, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego zagrożeniem dla współczesnej rodziny*, „Wychowanie w Rodzinie” 2017, t. 15, s. 324.

¹⁰ W ujęciu Daniela J. Levinsona okres wczesnej dorosłości trwa od 17. do 22. roku życia. Zob. szerzej L. Miś, *Ery i fazy rozwoju w życiu człowieka dorosłego w ujęciu Daniela J. Levinsona*, w: *Duchowy*

łać w życie m.in. poprzez związki z dorosłymi. Poważnie zatem traktuje drugą płęć¹¹. Jest to czas, w którym część młodych dorosłych snuje już plany dotyczące przyszłości, w tym życia małżeńsko-rodzinnego. Ponadto 18–19-latkowie mają już swoje przemyślenia dotyczące życia rodzinnego, wynikające chociażby z obserwacji swoich rodzin i rodzin, w których wychowują się ich rówieśnicy.

Badania, którymi objęto uczniów klas maturalnych ze szkół na terenie województwa łódzkiego, trwały od września do grudnia 2023 roku. Wykorzystano w nich metodę sondażu diagnostycznego. Z repertuaru technik badawczych wybrano technikę ankiety¹². Na potrzeby badań opracowano narzędzie badawcze – kwestionariusz ankiety dla dorastających „Małżeństwo w wyobrażeniach młodych dorosłych: Oczekiwania młodych dorosłych wobec formy życia osobistego”.

Analizę statystyczną mającą na celu sprawdzenie zależności między zmiennymi wykonano testem chi-kwadrat (χ^2). Obliczenia wykonano w programie PqStat (wersja 1.6.8).

Charakterystyka grupy badanej młodzieży

W badaniu wzięło udział 204 młodych dorosłych prezentujących pełen przekrój społeczny pod względem istotnych cech stratyfikacyjnych.

Tabela 1. Płeć badanych

Odpowiedzi	N	%
Kobieta	101	49,5
Mężczyzna	103	50,5
Ogółem	204	100,0

Źródło: badania własne.

W postępowaniu badawczym wzięło udział niemalże tyle samo kobiet (49,5%) i mężczyzn (50,5%).

rozwój człowieka: fazy życia, osobowość, wiara, religijność: stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia, red. P. Socha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 52–53.

¹¹ Tamże, s. 52.

¹² Zaprezentowane w artykule wyniki badań są częścią projektu badawczego pt. „Małżeństwo w wyobrażeniach młodych dorosłych”. Aby poznać oczekiwania młodych dorosłych wobec formy życia osobistego, zadano im pięć pytań zamkniętych dotyczących wyżej wymienionego zagadnienia. Wskazano na nie w charakterystyce projektu badawczego.

Tabela 2. Stosunek badanych do wiary

Odpowiedzi	N	%
Głęboko wierzący i praktykujący systematycznie	26	12,7
Wierzący i praktykujący rzadko/niesystematycznie	65	31,9
Wierzący, lecz niepraktykujący	77	37,7
Niewierzący	36	17,7
Ogółem	204	100,0

Źródło: badania własne.

Niewielki odsetek badanych (17,7%) to osoby niewierzące. Pozostali ankietowani wyrazili pogląd, że są wierzący, przy czym tylko 12,7% zadeklarowało głęboką wiarę i systematyczne uczestnictwo w życiu Kościoła. Znacznie więcej respondentów to osoby wierzące, lecz niepraktykujące (37,7%) oraz wierzące i praktykujące rzadko/niesystematycznie (31,9%).

Tabela 3. Miejsce zamieszkania badanych

Odpowiedzi	N	%
Miasto	109	53,4
Wieś	95	46,6
Ogółem	204	100,0

Źródło: badania własne.

Ponad połowa ankietowanych (53,4%) to mieszkańcy miasta. Pozostali respondenci (46,6%) mieszkają na wsi.

Tabela 4. Struktura rodziny, z której pochodzą badani

Odpowiedzi	N	%
Rodzina pełna		
Rodzina naturalna	170	83,3
Rodzina zrekonstruowana	9	4,4
Rodzina adopcyjna	-	-
Rodzina niepełna		
Rodzina sieroca	3	1,5
Rodzina półsieroca	6	2,9
Rodzina rozbita	13	6,4
Rodzina samotnych osób	3	1,5

Źródło: badania własne.

Zdecydowana większość badanych wychowuje się w rodzinie pełnej, w tym aż 83,3% w rodzinie naturalnej. Znikomy odsetek respondentów (4,4%) wskazał na rodzinę zrekonstruowaną. Dla żadnego badanego środowiskiem wychowawczym nie jest rodzina adopcyjna. Część dorastających wychowuje się w rodzinie niepełnej, w tym najwięcej w rodzinie rozbitej (6,4%). Rodzinę półsierocą zaznaczyło 2,9% badanych. Po 1,5% ankietowanych jest wychowywana przez dziadków bądź krewnych oraz samotnych rodziców.

Tabela 5. Posiadanie przez badanych sympatii

Odpowiedzi	N	%
Mam dziewczynę/chłopaka	88	43,1
Obecnie nie mam dziewczyny/chłopaka, ale kiedyś miałem/am	56	27,5
Jeszcze nie miałem/am dziewczyny/chłopaka	60	29,4
Ogółem	204	100,0

Źródło: badania własne.

Najwięcej dorastających, gdyż 43,1%, zadeklarowało posiadanie sympatii. W trakcie przeprowadzania badań 27,5% respondentów nie miało dziewczyny bądź chłopaka, ale kiedyś funkcjonowali w relacji intymno-uczuciowej. Do braku jej doświadczenia przyznało się 29,4% ankietowanych.

Wyniki badań

Model rodziny w ostatnich trzech dekadach podlega istotnym przeobrażeniom. Wśród nich można wymienić wzrost liczby rozwodów i separacji czy opóźnianie się wieku zawierania małżeństw. Coraz większą popularnością cieszą się alternatywne formy życia małżeńskiego, za które Anna Kwak uznaje „układ wzajemnych powiązań seksualnych i rodzinnych, które nie są usankcjonowane prawnie i/lub nie posiadają biologicznego rodzicielstwa”¹³. Takimi alternatywami wobec zinstytucjonalizowanego małżeństwa i rodziny – zdaniem Krystyny Slany¹⁴ – są życie w samotności, monoparentalność, związki homoseksualne, komuny czy kohabitacja.

¹³ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 91.

¹⁴ Zob. szerzej K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002.

Odkładanie decyzji o ślubie lub całkowite odrzucenie możliwości zawarcia związku małżeńskiego to – zgodnie z badaniem CBOS z 2019 roku¹⁵ – rozwiązania coraz częściej praktykowane i dość powszechnie akceptowane społecznie. Blisko dwie trzecie badanych (61,0%) akceptuje fakt, że młodzi ludzie, tymczasowo bądź ostatecznie, rezygnują z małżeństwa. Kwestia ta jest niezrozumiała jedynie dla co trzeciego respondenta (32,0%). Od 2013 roku przyzwolenie na taką postawę wprawdzie minimalnie osłabło (spadek o 2 punkty procentowe), nadal jednak jest wyższe niż w 2008 roku.

Tabela 6. Płeć badanych a preferowana przez nich w przyszłości forma życia osobistego

Preferowana forma życia osobistego w przyszłości	Kobieta		Mężczyzna		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	χ^2	df	p
Związek małżeński	75	75,0	80	77,7	3,160	2	0,206
Związek nieformalny (bez ślubu)	16	16,0	19	18,4			
Życie w pojedynkę	10	10,0	4	3,9			
Ogółem	101	100,0	103	100,0			

Źródło: badania własne.

Wyniki badań dowodzą, że ponad trzy czwarte mężczyzn (77,7%) wyraża chęć zawarcia w przyszłości związku małżeńskiego. Wśród kobiet odsetek ten był zbliżony – wyniósł 75,0%. Jak już wyżej nadmieniono, we współczesnej obyczajowości, obok rodziny w ujęciu tradycyjnym, pojawiają się różne inne alternatywne formy życia rodzinnego. Co ciekawe wskazało na nie niewielu badanych. Model relacji partnerskich, jakim jest kohabitacja, jest bliski 16,0% kobiet i niewielu więcej mężczyzn (18,4%). Jeszcze mniej zwolenników ma życie w pojedynkę, czyli bez stałego partnera/stałej partnerki. Wskazało na nie tylko 10,0% kobiet i niemalże dwukrotnie mniej mężczyzn (3,9%).

Otrzymany wynik testu ($p > 0,05$) nie pozwala na potwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. między płcią badanych a preferowaną przez nich w przyszłości formą życia osobistego.

Najwięcej młodych dorosłych, niezależnie od stosunku do wiary, chciałoby w przyszłości zawrzeć związek małżeński. Taki pogląd wyraziła zdecydowana większość badanych głęboko wierzących i praktykujących systematycznie (92,3%). Wśród pozostałych respondentów odsetek ten był nieco niższy (wyniósł 82,8% wśród osób wierzących i praktykujących rzadko/niesystematycznie,

¹⁵ CBOS, *Alternatywne modele życia rodzinnego w ocenie społecznej. Komunikat z badań Nr 42/2019*, oprac. R. Boguszewski, Warszawa 2019, s. 1.

Tabela 7. Stosunek badanych do wiary a preferowana przez nich w przyszłości forma życia osobistego

Preferowana forma życia osobistego w przyszłości	Głęboko wierzący i praktykujący systematycznie		Wierzący i praktykujący rzadko/niesystematycznie		Wierzący lecz niepraktykujący		Niewierzący		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	N	%	N	%	χ^2	df	p
Związek małżeński	24	92,3	53	82,8	56	72,7	22	61,1	11,102	6	0,085
Związek nieformalny (bez ślubu)	2	7,7	8	12,5	15	19,5	9	25,0			
Życie w pojedynkę	0	0,0	4	4,7	6	7,8	5	13,9			
Ogółem	26	100,0	65	100,0	77	100,0	36	100,0			

Źródło: badania własne.

72,7% wśród osób wierzących, lecz niepraktykujących oraz 61,1% wśród osób niewierzących).

Otrzymany wynik testu ($p > 0,05$) nie pozwala na potwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. pomiędzy stosunkiem badanych do wiary a preferowaną przez nich w przyszłości formą życia osobistego.

Zawarcie małżeństwa w Polsce może nastąpić w formie cywilnej i konkordatowej. Według art. 1 § 1 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego „małżeństwo zostaje zawarte, gdy mężczyzna i kobieta jednocześnie obecni złożą przed kierownikiem stanu cywilnego oświadczenia, że wstępują w związek małżeński”¹⁶. Ślub cywilny ma skutki prawne. Ceremonia cywilna nie ma charakteru religijnego, jest to uroczystość administracyjna. Prawo polskie od 1998 roku, czyli od momentu ratyfikowania Konkordatu ze Stolicą Apostolską oraz dokonanej nowelizacji Kodeksu Rodzinnego i Opiekuńczego i niektórych innych ustaw, dopuszcza w określonych wypadkach zawarcie małżeństwa podlegającego prawu polskiemu, a więc małżeństwa prawnie uznanego, w formie cywilnej, jak i wyznaniowej, tj. konkordatowej¹⁷.

¹⁶ *Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy*, Wydawnictwo Prawnicze LEX, Gdańsk 1995, s. 7.

¹⁷ M. Stasiak, *Zawarcie małżeństwa w formie cywilnej i konkordatowej*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2003, nr 6 (10), s. 60.

Tabela 8. Płeć badanych a rodzaj ślubu, jaki chcieliby zawrzeć w przyszłości

Rodzaj ślubu, jaki badani chcieliby zawrzeć w przyszłości	Kobieta		Mężczyzna		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	χ^2	df	p
Tylko ślub cywilny	25	33,3	21	26,3	0,937	2	0,626
Najpierw ślub cywilny, a za jakiś czas ślub kościelny	10	13,3	13	16,2			
Ślub konkordatowy	40	53,4	46	57,5			
Ogółem	75	100,0	80	100,0			

Źródło: badania własne.

Wyniki badań dowodzą, że ponad połowa badanych kobiet i mężczyzn (odpowiednio 53,4% i 57,5%) chciałyby w przyszłości zawrzeć małżeństwo w formie konkordatowej, tj. będące połączeniem ślubu cywilnego z kościelnym. Zawarcie w przyszłości małżeństwa tylko w formie cywilnej zadeklarowała jedna trzecia respondentek (33,3%) i niewiele mniej respondentów (26,3%). Pozostali ankietowani również wskazali na ślub cywilny, jednak z zaznaczeniem, że jeśli będzie im się układało w małżeństwie, to za jakiś czas zdecydowałiby się na ślub kościelny. Pogląd taki wyraził porównywalny odsetek kobiet i mężczyzn (odpowiednio 13,3% i 16,2%).

Otrzymany wynik testu ($p > 0,05$) nie pozwala na potwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. między płcią badanych a rodzajem ślubu, jaki chcieliby zawrzeć w przyszłości.

Tabela 9. Stosunek badanych do wiary a rodzaj ślubu, jaki chcieliby zawrzeć w przyszłości

Rodzaj ślubu, jaki badani chcieliby zawrzeć w przyszłości	Głęboko wierzący i praktykujący systematycznie		Wierzący i praktykujący rzadko/niesystematycznie		Wierzący, lecz niepraktykujący		Niewierzący		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	N	%	N	%	χ^2	df	p
Tylko ślub cywilny	1	4,6	3	5,5	9	15,8	11	52,3	33,508	6	<0,001
Najpierw ślub cywilny, a za jakiś czas ślub kościelny	5	22,7	18	32,7	21	36,8	3	14,3			
Ślub konkordatowy	16	72,7	34	61,8	27	47,4	7	33,4			
Ogółem	22	100,0	55	100,0	57	100,0	21	100,0			

Źródło: badania własne.

Większość osób głęboko wierzących i praktykujących systematycznie (72,7%) zadeklarowała chęć zawarcia w przyszłości ślubu konkordatowego. W pozostałych grupach odsetek ten był niższy (61,8% w grupie osób wierzących i praktykujących rzadko, 47,4% osób wierzących, lecz niepraktykujących i 33,4% osób niewierzących).

Otrzymany wynik testu ($p < 0,05$) pozwala na stwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. między płcią badanych a rodzajem ślubu, jaki chcieliby zawrzeć w przyszłości.

Kohabitacja przedmałżeńska zyskuje coraz większą akceptację społeczną. Badacze wskazują na różne podejścia do tego zjawiska. Zdaniem A. Kwak¹⁸ kohabitacja może: poprzedzać małżeństwo i stanowić okres przedłużonego chodzenia ze sobą; poprzedzać małżeństwo i stanowić przygotowanie do niego; stanowić alternatywę dla małżeństwa; stanowić formę niezamężnego życia. Badania przeprowadzone przez Annę Matysiak i Monikę Mynarską¹⁹ dowodzą, że w Polsce kohabitacja stanowi głównie przejściową fazę przedmałżeńską.

Tabela 10. Płeć badanych a ich opinia na temat kohabitacji przedmałżeńskiej

Opinia na temat kohabitacji przedmałżeńskiej	Kobieta		Mężczyzna		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	χ^2	df	p
Chciałbym/abym pomieszkać rok czy dwa lata z partnerką/partnerem, żeby sprawdzić czy będziemy tworzyć udany związek w przyszłości, a gdy próba powiedzie się zdecydowałbym/abym się na ślub	65	86,7	74	92,5	5,315	2	0,070
Dopuszczam jedynie tzw. pomieszkiwanie ze sobą od czasu do czasu przed ślubem	4	5,3	5	6,3			
Wspólne mieszkanie jedynie w związku formalnym tj. małżeńskim	6	8,0	1	1,2			
Ogółem	75	100,0	80	100,0			

Źródło: badania własne.

Wyniki badań wskazują, że zdecydowana większość kobiet (86,7%) i mężczyzn (92,5%) wyraziła pogląd, że przed zawarciem związku małżeńskiego chciałyby pomieszkać z partnerem/partnerką rok czy dwa lata celem sprawdzenia, czy będą tworzyć udany związek w przyszłości, a gdy próba powiedzie się, to podjęłyby decyzję o ślubie. „Pomieszkiwanie” ze sobą od czasu do czasu

¹⁸ A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian...*, s. 122–115.

¹⁹ A. Matysiak, M. Mynarska, *Urodzenia w kohabitacji: wybór czy konieczność?*, w: *Nowe wzory formowania i rozwoju rodziny w Polsce. Przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia*, red. A. Matysiak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 24–53.

przed ślubem akceptuje niemalże taki sam odsetek kobiet i mężczyzn (5,3% i 6,3%). Niewielki odsetek reprezentantów obu grup badanych stwierdził, że do wspólnego zamieszkania powinno dojść dopiero po sformalizowaniu związku (8,0% kobiet i 1,2% mężczyzn).

Otrzymany wynik testu ($p > 0,05$) nie pozwala na potwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. płcią badanych a ich stosunkiem do kohabitacji przedmałżeńskiej.

Tabela 11. Stosunek badanych do wiary a ich opinia na temat kohabitacji przedmałżeńskiej

Opinia na temat kohabitacji przedmałżeńskiej	Głęboko wierzący i praktykujący systematycznie		Wierzący i praktykujący rzadko/niesystematycznie		Wierzący, lecz niepraktykujący		Niewierzący		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	N	%	N	%	χ^2	df	p
Chciałbym/abym pomieszkać rok czy dwa lata z partnerką/partnerem, żeby sprawdzić, czy będziemy tworzyć udany związek w przyszłości, a gdy próba powiedzie się, zdecydowałbym/abym się na ślub	14	63,6	48	88,9	56	96,5	18	85,7	28,479	6	<0,001
Dopuszczam jedynie tzw. pomieszkiwanie ze sobą od czasu do czasu przed ślubem	2	9,1	4	7,4	2	3,5	3	13,0			
Wspólne mieszkanie jedynie w związku formalnym tj. małżeńskim	6	27,3	2	3,7	0	0,0	0	0,0			
Ogółem	22	100,0	54	100,0	58	100,0	21	100,0			

Źródło: badania własne.

Większość osób niewierzących (85,7%) przyznała, że przed zawarciem związku małżeńskiego chciałyby pomieszkać rok czy dwa lata z partnerem/partnerką celem sprawdzenia, czy będą tworzyć udany związek w przyszłości, a gdy próba powiedzie się, to podjęłyby decyzję o sformalizowaniu związku. Żadna osoba z tej grupy nie wskazała, że wspólne mieszkanie może mieć miejsce jedynie w związku formalnym, tj. małżeńskim.

Wśród pozostałych badanych odsetki te były odmienne (96,7% i 0,0% wśród osób wierzących, lecz niepraktykujących, 87,7% i 3,5% wśród osób wierzących i praktykujących rzadko/niesystematycznie oraz 66,7% i 25,0% wśród osób głęboko wierzących i praktykujących systematycznie).

Otrzymany wynik testu ($p < 0,05$) pozwala na stwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. stosunkiem badanych do wiary a ich opinią na temat kohabitacji przedmałżeńskiej.

Dostrzegalny, postępujący proces opóźniania się wieku zawierania małżeństw w Europie, w tym również w Polsce, zainspirował do zadania młodym dorosłym pytania o preferowany wiek zawarcia związku małżeńskiego.

Tabela 12. Płeć badanych a ich opinia na temat wieku, w jakim najlepiej jest zawrzeć związek małżeński

Opinia na temat wieku, w jakim najlepiej jest zawrzeć związek małżeński	Kobieta		Mężczyzna		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	χ^2	df	p
Między 20. a 25. rokiem życia	24	24,5	18	18,0	2,909	3	0,406
Między 25. a 30. rokiem życia	66	67,4	71	71,0			
Między 30. a 35. rokiem życia	7	7,1	11	11,0			
Powyżej 35. roku życia	1	1,0	0	0,0			
Ogółem	98*	100,0	100*	100,0			

Źródło: badania własne.

*Suma odpowiedzi < 101 i < 104, ponieważ nie wszyscy badani udzielili odpowiedzi na pytanie

Wyniki badań dowiodły, że najwięcej kobiet (67,4%) i mężczyzn (71,0%) uważa, że związek małżeński jest najlepiej zawrzeć między 25. a 30. rokiem życia. Jest to zatem czas, w którym ma się ukończone studia bądź inny etap edukacji, a co za tym idzie czas poszukiwania pracy lub rozpoczęcia jej. Blisko jedna czwarta respondentek (24,5%) i blisko jedna piąta respondentów (18,0%) stwierdziło, że decyzje matrymonialne najlepiej jest podjąć między 20. a 25. rokiem życia. Niewielki odsetek badanych wyraził pogląd, że w związek małżeński najlepiej jest wstąpić między 30. a 35. rokiem życia, czyli w okresie stabilizacji zawodowej (7,1% kobiet i 11,0% mężczyzn). Tylko jedna ankietowana, udzielając odpowiedzi na pytanie, wskazała na wiek powyżej 35. roku życia.

Otrzymany wynik testu ($p > 0,05$) nie pozwala na potwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. między płcią badanych a ich opinią na temat wieku, w jakim najlepiej jest zawrzeć związek małżeński.

Małżeństwo jest społecznie zaakceptowaną formą współżycia pary osób i najbardziej aprobowanym sposobem tworzenia rodziny. Upatruje się w nim stabilizacji związku partnerskiego oraz zabezpieczenia prawnego interesów zarówno małżonków, jak i ich dzieci. Jest ciągle pożądanym i oczekiwanym związkiem na poziomie jednostki i w wymiarze społecznym. Szczęśliwe i trwałe małżeństwo, obok rodziny, znajduje się u szczytu wartości poświadczanych przez młodzież. Powszechnie zauważa się jednak, że instytucja ta staje się coraz bardziej krucha i niestabilna zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych²⁰. Coraz częściej podważa się nierozzerwalność małżeństwa czy potrzebę formalizacji związku partnerskiego.

Tabela 13. Miejsce zamieszkania badanych a ich opinia na temat małżeństwa

Opinia na temat małżeństwa	Miasto		Wieś		Wynik testu chi-kwadrat		
	N	%	N	%	χ^2	df	p
Małżeństwo jest przestarzałą instytucją wypieraną przez związki nieformalne czy życie w pojedynkę	20	18,3	11	11,6	1,174	1	0,279
Małżeństwo ma i zawsze będzie mieć duże znaczenie, chociaż obecnie jest postrzegane inaczej niż w przeszłości	89	81,7	84	88,4			
Ogółem	109	100,0	95	100,0			

Źródło: badania własne.

Większość młodych dorosłych mieszkających w mieście (81,7%) i na wsi (88,4%) wyraziło pogląd, że małżeństwo ma i zawsze będzie mieć duże znaczenie, chociaż obecnie jest postrzegane inaczej niż w przeszłości. Dla niecałej jednej piątej mieszkańców miasta (18,3%) i jeszcze mniej mieszkańców wsi (11,6%) małżeństwo jest przestarzałą instytucją wypieraną przez związki nieformalne czy życie w pojedynkę²¹.

Otrzymany wynik testu ($p > 0,05$) nie pozwala na potwierdzenie występowania zależności pomiędzy zmiennymi, tj. między miejscem zamieszkania badanych a ich opinią na temat małżeństwa.

²⁰ A. Giza-Poleszczuk, *Związki partnerskie, małżeństwo i dzieci – kulturowe zróżnicowane postaw, w: Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, red. A. Jasińska-Kania, M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, s. 236.

²¹ Porównywalne wyniki przywołuje Wojciech Świątkiewicz, *Młodzież wobec małżeństwa i rodziny. Kontekst kulturowe i religijne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2016, nr 4 (236), s. 142.

Zakończenie

Rosemarie Nave-Herz, na którą powołuje się Józef Baniak, twierdzi, że w niektórych środowiskach społecznych, zwłaszcza młodzieżowych, związek partnerski stanowi konkurencję dla związku małżeńskiego. Zdaniem autorki dzieje się tak, dlatego że związek partnerski jest postrzegany jako bardziej „nowoczesny” czy „na czasie” lub „na fali oczekiwań młodzieży”. Ponadto związek nieformalny, w postrzeganiu młodych ludzi, jest „bezpieczniejszy” niż małżeństwo ujmowane tradycyjnie jako „związek na całe życie”, trwałe i nierozwiązywalny, choćby z religijnego punktu widzenia²².

Tymczasem – jak dowiodły wyniki badań – większość młodych dorosłych (około trzech czwartych kobiet i mężczyzn) chce w przyszłości zawrzeć związek małżeński, w tym ponad połowa w formie konkordatowej. Alternatywne formy życia rodzinnego, takie jak życie w związku kohabitacyjnym czy życie w pojedynkę cechują się niewielkim zainteresowaniem respondentów. Badani, zwłaszcza mężczyźni, okazali się dość krytyczni wobec singli i singlelek.

Wyniki badań własnych korelują z wynikami badań innych autorów. Badania te nie zostały wprawdzie przeprowadzone wśród uczniów klas maturalnych tylko wśród studentów i – co istotne – niejednokrotnie ponad czy blisko 20 lat temu. Wskazują zatem na pewną tendencję wśród młodych ludzi dotyczącą preferowanej formy życia rodzinnego. Badania K. Slany dowodzą zatem, że zdecydowana większość studentów ostatnich dwóch lat jednolitych studiów magisterskich, tj. 86,0% planuje zawrzeć małżeństwo, w tym blisko 75,0% zamierza zawrzeć ślub wyznaniowy, a 11,0% planuje wziąć ślub cywilny, natomiast w stałym związku nieformalnym planuje żyć blisko 14,0% studentów.²³

Wyniki badań Walentyny Ignatczyk wskazują, że ponad 90,0% studentów oraz blisko 94,0% studentek poznańskich uczelni zamierza w przyszłości wstąpić w związek małżeński, przeciwny zamiar deklarowało zaś jedynie 5,8% respondentów oraz 3,4% respondentek²⁴.

Zgodnie z wynikami badań Pauliny Niedopytalskiej przeprowadzonymi wśród osób w wieku 18–35 lat, ponad dwie trzecie badanych odpowiedziało,

²² J. Baniak, *Małżeństwo i rozwody w świadomości młodzieży polskiej przełomu XX i XXI wieku w świetle badań socjologicznych*, „Studia Koszalińsko-Kołońskie” 2021, nr 28, s. 289–290.

²³ K. Slany, *Alternatywne formy...*, s. 211.

²⁴ W. Ignatczyk, *Postawy rodzinne młodzieży akademickiej*, w: *Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju lokalnego w warunkach funkcjonowania Polski w strukturach zintegrowanej Europy i przechodzenie do społeczeństwa informacyjnego*, red. J. Olszewski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu, Poznań 2008, s. 226.

że planuje w przyszłości wstąpić w związek małżeński, natomiast ponad jedna piąta, że chciałyby w przyszłości tworzyć związek kohabitacyjny²⁵.

Zawarcie związku małżeńskiego przez młodych dorosłych miałyby być jednak poprzedzone kohabitacją. Kohabitacja przedmałżeńska traktowana jako wstęp do legalizacji związku, na którą wskazała zdecydowana większość badanych (blisko 90,0%), miałyby trwać od roku do dwóch lat w celu sprawdzenia, czy będą w przyszłości tworzyć z partnerką/partnerem udany związek. W sytuacji, gdy próba powiedzie się, zdecydowałiby się na ślub.

Na podobny stan rzeczy wskazują wyniki badań Wiktorii Wróblewskiej, Pawła Strzeleckiego i A. Matysiak²⁶, według których blisko dwie trzecie badanych studentów zamierza wstąpić w związek małżeński, który będzie poprzedzony związkiem kohabitacyjnym. Małżeństwo niepoprzedzone wspólnym zamieszkaniami wskazało 14,0% respondentów.

Najwięcej młodych dorosłych (blisko 68,0% kobiet i 71,0% mężczyzn) za optymalny wiek na zawarcie małżeństwa uznało przedział wiekowy między 25. a 30. rokiem życia. Do podobnych wniosków doszła K. Slany²⁷. Powołując się na wyniki własnego badania przeprowadzonego wśród studentów ostatnich dwóch lat jednolitych studiów magisterskich, wyraża pogląd, że „przeciętny deklarowany wiek zawarcia małżeństwa wynosi 27,2 lata i jest prawie jednakowy dla obu płci (mężczyźni 27 lat; kobiety 27,3 lata).

Podobną opinię sformułowała Maria Besiert²⁸, która przeprowadziła badania wśród młodzieży studenckiej po 20. roku życia. Zdaniem autorki większość (67,0%) młodych ludzi opóźnia moment zawarcia małżeństwa, nie określając w ogóle terminu lub odkładając decyzję na kilka lat. Preferowany wiek zawierania małżeństwa jest podobny dla obu płci i wynosi 27,2.

Józef Baniak²⁹ również wyraża pogląd, że młodzi ludzie zawierają związek małżeński w coraz późniejszym wieku. Autor wskazuje, że przeciętny wiek w chwili zawarcia małżeństwa wynosi w Europie 29 lat dla kobiety i 30 lat dla mężczyzny.

Pomimo rosnącej popularności alternatyw dla tradycyjnego modelu rodziny ponad 80,0% mieszkańców miasta i wsi uważa, że małżeństwo ma i zawsze bę-

²⁵ P. Niedopytalska, *Tradycyjne małżeństwo czy nowoczesny związek partnerski? Współczesne postrzeganie alternatyw życia małżeńskiego przez młodych ludzi*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura” 2017, nr 2 (23), s. 65.

²⁶ W. Wróblewska, *Postawy młodzieży w sferze seksualnej w Polsce w okresie przemian a potrzeba edukacji*, Materiał przygotowany dla Krajowego Centrum ds. AIDS do wykorzystania w ramach kampanii skierowanej do rodzin pod hasłem „Rodzina razem przeciw AIDS”, 2007, s. 2, <https://aids.gov.pl/kampanie/2006/artykuly.html> (dostęp: 04.02.2024).

²⁷ K. Slany, *Alternatywne formy...*, s. 218.

²⁸ M. Beisert, *Przemiany współczesnej rodziny polskiej*, „Rocznik Lubuski” 2006, t. 32, s. 26.

²⁹ J. Baniak, *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży gimnazjalnej na tle kryzysu jej tożsamości osobowej*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010, s. 15.

dzie mieć duże znaczenie, chociaż obecnie jest postrzegane inaczej niż w przeszłości. Z wynikami badań własnych korespondują badania Tomasza Biernata, Leona Dyczewskiego, Pawła Sobierajskiego i Justyny Szulich-Kałuży³⁰, według których trzy czwarte badanych (75,1%) uważa, że małżeństwo ma i będzie mieć duże znaczenie, 17,8% nie ma na ten temat zdania, a 7,1% uważa małżeństwo za przestarzałą instytucję.

Przeprowadzona przez autorkę analiza statystyczna wykazała, że oczekiwania młodych dorosłych wobec formy życia osobistego nie zależą od ich płci, miejsca zamieszkania czy stosunku do wiary. Udział ostatniej zmiennej niezależnej odnotowano jedynie w stosunku do opinii badanych na temat kohabitacji przedmałżeńskiej. Piotr Kulikowski i Aleksandra Szechlicka³¹, na podstawie analizy wyników badań przeprowadzonych w Polsce w latach 1999–2000 na temat postawy respondentów wobec kohabitacji jako zjawiska oraz jako ewentualnego stylu życia dla siebie i najbliższych, również stwierdzili, że zwiążanie z religią wywiera silny wpływ na podjęcie ewentualnej decyzji o życiu z partnerem bez ślubu. Prawie 3/4 (72,0%) osób silnie i tylko 45,0% słabo zwiążanych z religią nie chciałoby być w takim związku. Istotnie więcej osób zwiążanych z religią wyklucza w odniesieniu do siebie bycie z partnerem w związku nieformalnym.

Wyniki badań własnych i zaczerpniętych z literatury przedmiotu dowodzą bezspornie, iż pomimo toczącej się dyskusji o kryzysie małżeństwa i rodziny, młodzi dorośli we wczesnym okresie dorosłości, w zdecydowanej większości doceniają instytucję małżeństwa i deklarują zamiar jego zawarcia w przyszłości. Jednak przed podjęciem ostatecznej decyzji chcieliby zamieszkać z przyszłym mężem/przyszłą żoną. Należy zatem przypuszczać, że skłonność do kohabitacji przedmałżeńskiej w dalszym ciągu będzie się zwiększać. Powszechne jest bowiem w kręgach młodzieżowych przyzwolenie na nieformalne związki jako „próbę sprawdzenia się” lub po prostu styl życia³². O wzroście wskaźników tzw. małżeństw na próbę czy „małżeństw bez metryki” nadmienia także J. Mariański, wskazując na motywacje takich zachowań.

Dla jednych jest to szansa lepszego poznania się i uniknięcia niepotrzebnego ryzyka, dla innych okazją zdobycia nowych doświadczeń i dobrego przygotowania się do małżeństwa.

³⁰ T. Biernat, L. Dyczewski, P. Sobierajski, J. Szulich-Kałuża, *Wyobrażenia młodzieży w Polsce o rodzinie*, „Pedagogia Christiana” 2007, nr 1 (19), s. 139.

³¹ P. Kulikowski, A. Szechlicka, *Związki formalne i nieformalne jako wybrane formy współczesnej rodziny*, „Acta Elbingensia. Kwartalnik Naukowy Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej” 2020, nr 1 (44), s. 78.

³² W. Świątkiewicz, *Młodzież wobec małżeństwa...*, s. 142.

Jeszcze dla innych jest to wybór mniejszego zła wynikający z obawy przed rozpadem małżeństwa i późniejszymi problemami religijno-kościelnymi³³.

W tworzeniu się oczekiwań młodych ludzi wobec formy życia osobistego istotne znaczenie ma ich rodzina, pochodzenie w tym przede wszystkim związek ich rodziców³⁴. Jakość relacji rodzinnych i relacji małżeńskiej rodziców, ilość wspólnie spędzanego czasu i wzajemne zaufanie silnie oddziałują na wizję swojego przyszłego związku i partnera. Moc modelowania oczekiwań wobec swoich przysłych relacji intymno-uczuciowych jest tym większa, im bardziej pozytywny obraz rodziny i małżeństwa rodziców³⁵.

Na znaczenie rodziny w uczeniu się ról małżeńskich i rodzicielskich wskazuje również Maria Ryś³⁶. Zdaniem autorki to właśnie w rodzinie dziecko uczy się postawy miłości wobec drugiego człowieka, a przede wszystkim wzajemności, bez której relacja nie może zaistnieć i się rozwijać. W rodzinie przyszły współmałżonek czy partner uczy się wspólnego spędzania czasu wolnego, otwartości i serdeczności, wzajemnej ciekawości, szacunku wobec siebie i drugiego człowieka. Poprzez obserwację rodziców dzieci dowiadują się, że w małżeństwie i rodzinie pojawiają się sytuacje konfliktowe i uczą się, jak je konstruktywnie rozwiązywać. Uczą się wreszcie odpowiedzialności za siebie i innych członków rodziny oraz za atmosferę, która w niej panuje.

Bibliografia

- Baniak J., *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży gimnazjalnej na tle kryzysu jej tożsamości osobowej*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010.
- Baniak J., *Małżeństwo i rozwody w świadomości młodzieży polskiej przełomu XX i XXI wieku w świetle badań socjologicznych*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeszkie” 2021, nr 28, s. 287–310.
- Beisert M., *Przemiany współczesnej rodziny polskiej*, „Rocznik Lubuski” 2006, t. 32, s. 19–37.
- Biernat T., Dyczewski L., Sobierajski P., Szulich-Kałuża J., *Wyobrażenia młodzieży w Polsce o rodzinie*, „Pedagogia Christiana” 2007, nr 1 (19), s. 137–155.
- CBOS, *Alternatywne modele życia rodzinnego w ocenie społecznej. Komunikat z badań Nr 42/2019*, oprac. R. Boguszewski, Warszawa 2019.
- Dąbrowska Z., *Małżeństwo jako wartość*, „Małżeństwo i Rodzina” 2003, nr 1, s. 3–11.
- Dubis M., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego zagrożeniem dla współczesnej rodziny*, „Wychowanie w Rodzinie” 2017, t. 15, s. 323–341.

³³ J. Mariański, *Tradycyjne i po(nowoczesne) formy życia rodzinnego w narracji społecznej*, „Rzeszowskie Studia Socjologiczne” 2022, nr 15, s. 20.

³⁴ L. Dyczewski, *Wyobrażenia młodzieży o małżeństwie i rodzinie – pomiędzy tradycją a nowoczesnością*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009, s. 154.

³⁵ Tamże, s. 167.

³⁶ M. Ryś, *Konflikty w rodzinie – niszczą czy budują?*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1994, s. 35.

- Dyczewski L., *Wyobrażenia młodzieży o małżeństwie i rodzinie – pomiędzy tradycją a nowoczesnością*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- Giza-Poleszczuk A., *Związki partnerskie, małżeństwo i dzieci – kulturowe zróżnicowane postawy*, w: *Po-lacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, red. A. Jasińska-Kania, M. Marody, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, s. 236–256.
- Golińska L., *Przywiązanie partnerów a ich kompetencje społeczne*, w: *Rodzina i praca w warunkach kryzysu*, red. L. Golińska, E. Bielawska-Batorowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 15–31.
- Ignatczyk W., *Postawy rodzinne młodzieży akademickiej*, w: *Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju lokalnego w warunkach funkcjonowania Polski w strukturach zintegrowanej Europy i przechodzenie do społeczeństwa informacyjnego*, red. J. Olszewski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu, Poznań 2008, s. 219–232.
- Janke A.W., *Małżeństwo*, w: *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1999, s. 127–129.
- Kawula S., *Aspekt pedagogiczny refleksji i badań nad rodziną – uwag kilka*, w: *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku. Rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań*, red. A.W. Janke, Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2004, s. 34–42.
- Kocik L., *Wzory małżeństwa i rodziny. Od tradycyjnej jednorodności do współczesnych skrajności*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne Sp. z o. o., Kraków 2002.
- Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy*, Wydawnictwo Prawnicze LEX, Gdańsk 1995.
- Kulikowski P., Szechlicka A., *Związki formalne i nieformalne jako wybrane formy współczesnej rodziny*, „Acta Elbingensia. Kwartalnik Naukowy Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej” 2020, nr 1 (44), s. 67–83.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
- Mariański J., *Tradycyjne i (po)nowoczesne formy życia rodzinnego w narracji społecznej*, „Rzeszowskie Studia Socjologiczne” 2022, nr 15, s. 9–37.
- Matysiak A., Mynarska M., *Urodzenia w kohabitacji: wybór czy konieczność?*, w: *Nowe wzory formowania i rozwoju rodziny w Polsce. Przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia*, red. A. Matysiak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 24–53.
- Miś L., *Ery i fazy rozwoju w życiu człowieka dorosłego w ujęciu Daniela J. Levinsona*, w: *Duchowy rozwój człowieka: fazy życia, osobowość, wiara, religijność: stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, red. P. Socha, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 45–60.
- Niedopytalska P., *Tradycyjne małżeństwo czy nowoczesny związek partnerski? Współczesne postrzeganie alternatyw życia małżeńskiego przez młodych ludzi*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura” 2017, nr 2 (23), s. 60–67.
- Rydz E., *Refleksje wokół psychologii i etyki miłości*, w: *Małżeństwo: męskość, kobiecość, miłość, konflikt*, red. H. Liberska, M. Matuszewska, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 117–137.
- Ryś M., *Konflikty w rodzinie – niszczą czy budują?*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej, Warszawa 1994.
- Ślany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2002.
- Stasiak M., *Zawarcie małżeństwa w formie cywilnej i konkordatowej*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2003, nr 6 (10), s. 59–72.
- Szwarc A., *Rygorystyczne normy i swobodne obyczaje. Małżeństwo i związki pozamałżeńskie w opiniach ziemiańsko-arystokratycznej elity w połowie XIX wieku*, w: *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2004, s. 89–102.
- Świątkiewicz W., *Młodzież wobec małżeństwa i rodziny. Konteksty kulturowe i religijne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2016, nr 4 (236), s. 133–148.

Wróblewska W., *Postawy młodzieży w sferze seksualnej w Polsce w okresie przemian a potrzeba edukacji*, Materiał przygotowany dla Krajowego Centrum ds. AIDS do wykorzystania w ramach kampanii skierowanej do rodzin pod hasłem „Rodzina razem przeciw AIDS”, 2007, <https://aids.gov.pl/kampanie/2006/artykuly.html> (dostęp: 04.02.2024).

Wyrwich-Hejduk E., *Udział rodziców w kształtowaniu poglądów na temat małżeństwa*, w: *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, red. A. Kwak, M. Bieńko, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 117–146.

TERESA ZBYRAD*

Kondycja finansowa Polaków i zadowolenie z życia po pandemii

Poles' Financial Condition and Life Satisfaction after the Pandemic

Abstrakt

Celem artykułu jest ukazanie jakości życia Polaków i ich kondycji finansowej oraz stopnia zadowolenia z życia po pandemii. Treść artykułu koncentruje się wokół zagadnień związanych z jakością życia, na które składają się budżety domowe, wydatki, zadowolenie z życia, samopoczucie, ale też lęki i obawy. Ważnym staje się pytanie, jaki jest stopień zadowolenia z życia pomimo nadszarpniętych domowych budżetów? Na co Polaków stać, a na co nie stać? Co nas cieszy, a co napawa lękiem? Źródłem danych są badania przeprowadzone w latach 2022–2023 w ramach ogólnopolskiej diagnozy społecznej pt. „Diagnoza życia, postaw, planów i aspiracji społeczeństwa polskiego” oraz badania CBOS. Uzyskane wyniki badań dowodzą, że kondycja finansowa Polaków nie jest imponująca i większość nie osiąga wysokich dochodów, a mimo to radzą sobie z bieżącymi wydatkami. Ponadto zadowolenie z życia nie spada, a jego źródłem są wartości pozamaterialne jak rodzina, małżeństwo i relacje międzyludzkie.

Słowa kluczowe: jakość życia, dochody, kondycja finansowa, wydatki, zadowolenie z życia

Abstract

The article aims to show the quality of life of Poles and their financial condition and level of satisfaction with life after the pandemic. The content of the paper revolves around issues related to quality of life, such as household budget, spending, life satisfaction and well-being, as well as fears and anxieties. The question that acquires relevance in this context is – What is the degree of satisfaction with life despite strained household budgets? What Poles can, and what they cannot, afford? What makes them happy and what arouses anxiety? A “diagnosis of life, attitudes, plans and aspirations of the Polish society” is offered and the results of the Public Opinion Research Center (CBOS) survey are discussed. The findings of the said survey show that the financial condition of Poles is not impressive, and most do not earn a high income, yet they can manage their current expenses. In addition,

* Dr hab. Teresa Zbyrad, prof. UR – Instytut Nauk Socjologicznych, Uniwersytet Rzeszowski, e-mail: tzbyrad@ur.edu.pl, ORCID: 0000-0001-8124-8822.

satisfaction with life is not declining and is driven by non-material values such as family, marriage and interpersonal relationships.

Keywords: quality of life, income, financial condition, spending, satisfaction with life

Na jakość życia składa się wiele czynników natury materialnej i sfery poza materialnej. Wymienić tu można m.in.: sytuację materialną, standard życia, posiadane dochody, wykształcenie, zdrowie, system wartości, oczekiwania, potrzeby, zainteresowania, preferencje itp. Ocena jakości życia jest najczęściej subiektywna. To my sami definiujemy jakość życia poprzez stopień zadowolenia z tego, co posiadamy i z tego, czego pragniemy. Ocena obiektywna może różnić się od oceny subiektywnej. Przykładem może być ktoś, kto niewiele posiada w sensie materialnym, ale on sam może ocenić swoje życie na wysokiej skali swoich oczekiwań i potrzeb. Ktoś inny może natomiast mieć ogromne zasoby materialne i być człowiekiem nieszczęśliwym, niespełnionym, a nawet rozczarowanym swoim życiem.

Z diagnozy społecznej przeprowadzonej w 2000 roku pod redakcją J. Czapińskiego i T. Panka wynika, że ponad połowa Polaków (66,9%) była zadowolona ze swojego życia (raczej tak – 58,3%, zdecydowanie tak – 8,6%). Najwięcej zadowolonych było w 1997 roku – 73,9%. W porównaniu do 1994 roku spadła liczba zadowolonych z życia, a wzrosła niezadowolonych z 14,9% w 1994 roku do 17,6% w 2000 roku. Biorąc pod uwagę sytuację finansową w latach 1992–2000, wzrosła liczba osób korzystających z pomocy społecznej z 7,1% do 11,7% oraz zaciągających pożyczki z 42,9% do 50,7%. Natomiast pytania o ocenę swojego życia również przyniosły pewien optymizm. W okresie 1991–2000 wzrosła liczba tych, którzy uznali swoje życie za wspaniałe tj. z 1,1% w 1991 roku do 2,7% w 2000 roku, spadła zaś o połowę liczba uznających swoje życie na nieszczęśliwe z 1,8% w 1991 roku do 0,9% w 2000 roku¹. Diagnoza prowadzona była po 10 latach od transformacji ustrojowej kraju i ukazała spadek kondycji finansowej, jak również spadek stopnia zadowolenia z życia, ale wzrost oceny jakości życia.

W 2020 roku weszliśmy w okres pandemii COVID-19, która zaskoczyła i niemal sparaliżowała świat drugiej dekady XXI wieku. Mikroskopijny wirus SARS-CoV-2, powodując ostrą chorobę zakaźną górnych dróg oddechowych, przyniósł śmierć milionów ludzi w skali całego świata. Nie ulega wątpliwości, że okres pandemii przyczynił się do pewnego przewartościowania dotychczasowych priorytetów i refleksji nad życiem tu i teraz, ale też do nadwyżżenia budżetów domowych poprzez trudności czy ograniczenia w pozyskiwaniu środków finansowych.

¹ J. Czapiński, T. Panek, *Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2000, s. 21–49.

Celem artykułu jest ukazanie jakości życia Polaków i ich kondycji finansowej, nadwyrężonej po galopującej inflacji spowodowanej pandemią COVID-19 i dodatkowo spotęgowaną wojną na Ukrainie. Źródłem danych są badania przeprowadzone w latach 2022–2023 w ramach ogólnopolskiej diagnozy oraz badania CBOS. Oficjalnie stan epidemii w Polsce został zniesiony w maju 2022 roku, a w lipcu stan zagrożenia epidemicznego. Badania prowadzone w ramach diagnozy w listopadzie 2022 roku i badania CBOS z grudnia tegoż roku były zatem przeprowadzone już po pandemii. Ważnym staje się pytanie, jaki jest stopień zadowolenia z życia? Jaka jest jakość życia po pandemii? Czy zadowolenie z życia spada w związku z inflacją i nadszarpniętymi budżetami domowymi? Na co Polaków stać, a na co nie stać? Co najbardziej cieszy i czy wymiar finansowy jest sprawą kluczową?

Kondycja finansowa – czyli na co nas stać, a na co nie stać?

Kondycję finansową możemy przeanalizować, badając warunki życiowe. Zgodnie z założeniami warunki bytowe to inaczej warunki bytu rodzin, poziom życia ludności, stopa życia, jakość życia, sposób życia, zamożność społeczeństwa czy dobrobyt materialny². Według Stanisławy Kostrubiec warunki bytu to:

całokształt warunków, w jakich żyje społeczeństwo, grupa społeczno-zawodowa, gospodarstwo domowe lub jednostka, wyrażających się przede wszystkim w udogodnieniach dotyczących procesu zaspokajania potrzeb indywidualnych i zbiorowych, a więc w warunkach, w których przebiega zachowanie konsumpcyjne; w warunkach ekologicznych; w warunkach pracy, w tych aspektach, które wyrażnie rzutują na kształt życia; w warunkach czasu wolnego i sposobie jego wykorzystania; w niektórych aspektach organizacji życia społecznego³.

Warunki bytowe, warunki życia mogą być określane przez różne wskaźniki, np. sytuacja materialna, posiadane dochody, koszty utrzymania, liczba osób w rodzinie, miejsce zamieszkania, stopień zaspokajania potrzeb, satysfakcja życiowa, sposób spędzania czasu wolnego, stabilizacja i bezpieczeństwo⁴. Posiadane dochody odgrywają kluczową rolę – decydują o warunkach życia.

² S. Kostrubiec, *Warunki bytu gospodarstw domowych*, w: *Polityka społeczna*, red. A. Kurzynowski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2006, s. 107.

³ Tamże, s. 107–108.

⁴ B. Szatur-Jaworska, *Diagnoza i diagnozowanie w polityce społecznej*, w: *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 109.

Ogólnopolskie badania prowadzone w 2022 roku⁵ i w 2023 roku⁶, w których brała udział autorka tego artykułu, pozwoliły ustalić kondycję finansową Polaków. Badając kondycję finansową, postawiono m.in. takie pytania badawcze: Jakie występują gospodarstwa domowe tj. jedno czy wieloosobowe? Jaki jest posiadany dochód na jedną osobę w rodzinie? Czy nastąpiły zmiany w budżecie domowym od czasu pandemii tj. 2020 roku? Czy posiadany dochód pozwala na bieżące wydatki związane z zaspokajaniem podstawowych potrzeb? Na co wystarcza pieniędzy, a na co brakuje? Które wydatki są priorytetowe, a które spychane na dalszy plan? Jakie są prognozy dotyczące dochodu? Jaka jest sytuacja na rynku pracy? Jakie jest główne źródło utrzymania? Dochód rodziny jest określony nie tylko przez posiadane zasoby w postaci comiesięcznych wpływów, ale co istotne przez liczbę osób w gospodarstwie domowym, utrzymujących się z danego dochodu. Badając kondycję finansową, szczególnie interesujące są posiadane dochody i wydatki. Ważne jest ustalenie, czy i w jakim stopniu osiągnęte dochody zaspokajają nasze potrzeby.

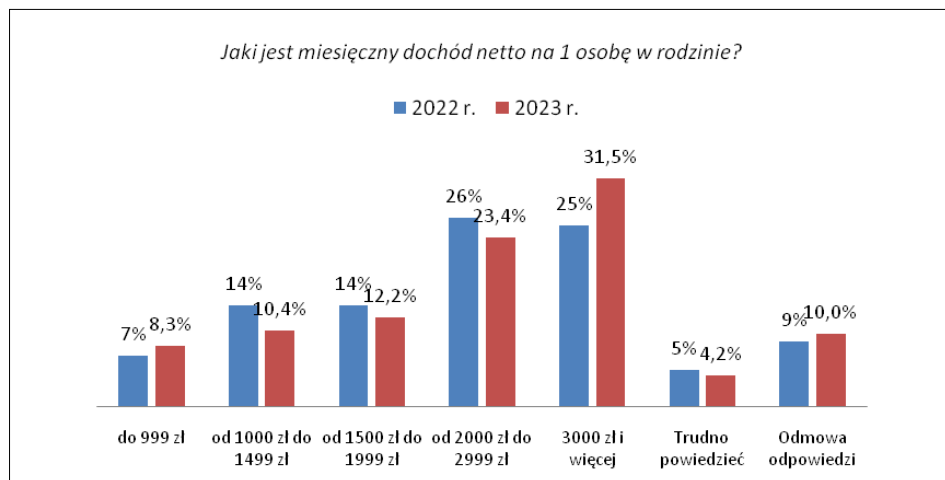
Jednym ze wskaźników diagnozy w latach 2022 i 2023 był posiadany dochód i stopień zaspokajanych potrzeb określony przez wydatki na żywność, opłaty mieszkaniowe, energię, ogrzewanie, odzież, leki, edukację, kredyty, hobby czy wyjazdy wakacyjne. Biorąc pod uwagę budżety domowe w 2022 roku, największa grupa badanych (łącznie 35,0%) posiadała dochód do 2000 zł. Wśród nich 14,0% deklarowało dochód w przedziale od 1500 zł do 1999 zł, tyle samo

⁵ Badanie prowadzone w ramach projektu „Diagnoza życia, postaw, planów i aspiracji społeczeństwa polskiego – etap I” na zlecenie Fundacji Pro Futuro zostało dofinansowane ze środków budżetu państwa. Projekt składał się z badań ilościowych oraz badań jakościowych. Badanie ilościowe przeprowadzono w ramach procedury mixed-mode na reprezentatywnej próbie udziałowej (kwotowej) pełnoletnich mieszkańców Polski dobieranej ze względu na takie kryteria jak płeć, wiek oraz miejsce zamieszkania. Badanie zrealizowano w dniach od 30 listopada do 13 grudnia 2022 roku na próbie liczącej 5115 osób. Błąd maksymalny wynosił 2,0%. Poziom ufności – 95,0%. Badanie jakościowe przeprowadzono metodą Zogniskowanych Wywiadów Grupowych (FGI). Łącznie przeprowadzono 32 FGI. Respondenci byli dobierani ze względu na wiek, płeć, wielkość miejsca zamieszkania oraz region zamieszkania. Wyniki badań opublikowano w książce pt. *Pomiędzy pandemią Covid-19 a wojną w Ukrainie. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Wydawnictwo ToC, Kraków 2022.

⁶ Diagnozę prowadzoną w ramach projektu „Diagnoza życia, postaw, planów i aspiracji społeczeństwa polskiego – etap II” przeprowadzono na zlecenie Fundacji Pro Futuro (badania jakościowe i ilościowe). Badanie ilościowe przeprowadzono w ramach procedury mixed-mode na reprezentatywnej próbie udziałowej (kwotowej) pełnoletnich mieszkańców Polski dobieranej ze względu na takie kryteria jak płeć, wiek oraz miejsce zamieszkania. Badanie odbyło się w dniach od 26 czerwca do 24 lipca 2023 roku na próbie liczącej 5022 osoby. Błąd maksymalny wynosił 2,0%. Poziom ufności – 95,0%. Badanie jakościowe przeprowadzono metodą Zogniskowanych Wywiadów Grupowych (FGI). Respondenci byli dobierani ze względu na wiek, płeć, miejsce zamieszkania oraz wykształcenie. Badanie jakościowe zrealizowano w dniach od 15 czerwca do 14 lipca 2023 roku. Wyniki badań opublikowano w książce pt. *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023.

(14,0%) od 1000 zł do 1499 zł, a pozostałe 7,0% do 999 zł. Co czwarty badany (25,0%) deklaruował dochód 3000 zł i więcej. Nieco więcej, bo 26% osiąga dochód w przedziale od 2000 zł do 2999 zł. Ci z najmniejszym dochodem tj. do 999 zł należą w większości do grup 30–39-latków oraz 40–49-latków, którzy prowadzą gospodarstwa 3- lub 4-osobowe. Im starszy wiek, tym deklarowany dochód był większy. Wśród 70-latków najniższy dochód osiąga najmniej badanych, bo 1,8%. Z kolei dochód 3000 zł i więcej deklarowali seniorzy w przedziale wiekowym 60–69 lat (29,4%) oraz 70 lat i więcej (28,7%)⁷.

Wykres 1. Osiągnięty dochód w latach 2022 i 2023

Źródło: T. Zbyrad, *Aktywność zawodowa i standard życia...*, s. 82.

Porównując dane z 2022 i 2023 roku, można zauważyć, że nadal ponad połowa Polaków osiąga dochód mniejszy niż 3000 zł na osobę – łącznie 54,3%. Przy czym wzrosła o 1,3 punktów procentowych liczba osób o najniższym poziomie dochodu tj. do 999 zł. Uwagę zwraca także wzrost liczby osób osiągających dochód 3000 zł i więcej – z 25,0% w 2022 roku do 31,5% w 2023 roku. Zmiana poziomu dochodów jest dość duża, bo o ponad 6 punktów procentowych. Analiza porównawcza wskazuje, że spadła liczba osób osiągających dochód do 1999 zł miesięcznie na osobę netto w rodzinie, a wzrosła liczba deklarujących dochód 3000 zł i więcej⁸.

Blizsza weryfikacja dochodów, biorąc pod uwagę dane demograficzne, ukazuje lepszą finansową sytuację mężczyzn aniżeli kobiet, mieszkańców miast, aniżeli

⁷ T. Zbyrad, *Warunki życia Polaków oraz aktywność zawodowa*, w: *Pomiędzy pandemią Covid-19 a wojną w Ukrainie...*, s. 67–68.

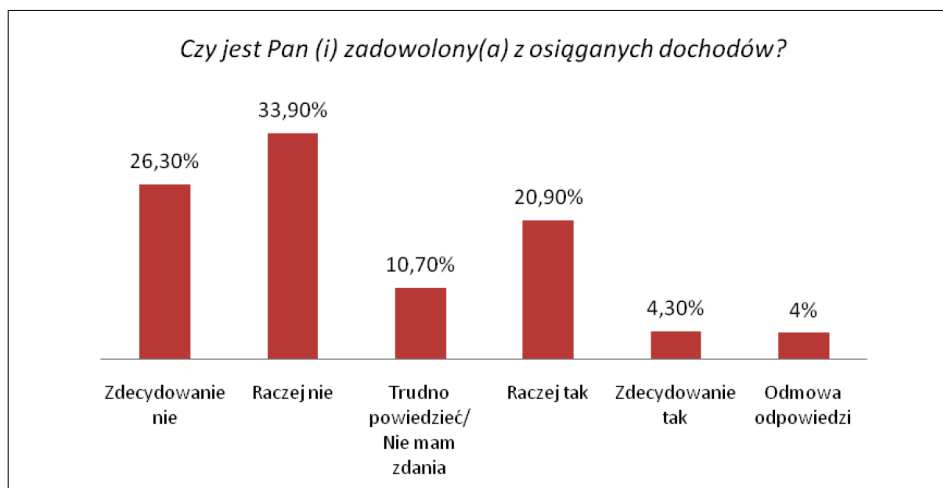
⁸ *Taż*, *Aktywność zawodowa i standard życia Polaków*, w: *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku...*, s. 82.

wsi. Z dochodem najniższym do 1000 zł miesięcznie jest 10,0% kobiet, a tylko 6,5% mężczyzn. Analogicznie dochód 3000 zł i więcej deklaruje 27,0% kobiet, a 36,3% mężczyzn. Miejsce zamieszkania także jest czynnikiem różnicującym dochód z korzyścią dla zamieszkujących duże miasta. Dochód 3000 zł i więcej deklaruje co czwarty mieszkaniec wsi, tj. 25,1%, i niemal co drugi mieszkaniec miasta powyżej 500 tys., tj. 47,1%. Zdziwienie może budzić fakt, że drugie miejsce pod względem wysokości największego dochodu (43,7%) deklarują mieszkańcy miast średnich o liczbie ludności od 100 do 199 tys. mieszkańców. Z kolei co ósmy mieszkaniec wsi (12,0%) i niemal co trzydziesty mieszkaniec (3,5%) największych aglomeracji ma dochód najniższy do 999 zł. Analizując województwa, dochód 3000 zł i więcej deklarują mieszkańcy z województwa lubuskiego (42,1%), mazowieckiego (38,8%), podkarpackiego (34,6%) małopolskiego (34,5%), dolnośląskiego (33,1%), śląskiego (32,8%) i opolskiego (30,1%). Z kolei najniższy dochód do 999 zł deklaruje najwięcej badanych w województwie podlaskim (17,3%), dolnośląskim (13%), wielkopolskim (11,5%) i podkarpackim (11,3%), a najmniej badanych w województwie zachodniopomorskim (2,6%), śląskim – (5%), lubuskim (5,7%), kujawsko-pomorskim – (5,8%) oraz małopolskim (6,0%).

Wykształcenie i wiek są czynnikami różnicującymi dochody badanych. Im wyższe wykształcenie tym dochody są większe i odwrotnie. Wśród osób z wykształceniem niepełnym podstawowym, podstawowym i gimnazjalnym najmniej (12,3%) osiąga dochody 3000 zł i większe, a najwięcej posiada dochód najniższy do 999 zł. Najwięcej, bo 17,9% respondentów z najniższym wykształceniem deklaruje dochód od 2000 do 2999 zł. Z kolei co druga osoba, tj. 50,2%, z wykształceniem wyższym deklaruje dochód 3000 zł i więcej i co trzecia (31,1%) z wykształceniem średnim policealnym. W grupie osób z wykształceniem wyższym zauważamy najmniej osób o najniższych dochodach (3,1%). Biorąc pod uwagę wiek, dane są bardziej zróżnicowane. Najmłodszy wiekiem, tj. 18–25 lat, nie mają dużych zasobów finansowych. Najwięcej z nich, bo 23,6% deklaruje dochód miesięczny 2000–2999 zł i najmniej spośród wszystkich grup wiekowych (19,6%) osiąga dochód 3000 zł i więcej. Największe dochody osiągają ludzie w wieku 60 plus – seniorzy w wieku 60–69 lat stanowią najliczniejszą grupę (39,6%) deklarującą dochód 3000 zł i więcej oraz co trzeci senior (33,8%) w wieku 70 lat i więcej. Osiągane dochody w grupie seniorów nie budzą zdziwienia, gdyż najczęściej są to emeryci, którzy nie mają na utrzymaniu innych osób. Osoby dość młode przed 30. rokiem życia, tj. wiek 26–29, lat są na drugim miejscu (37%) z deklaracją dochodu miesięcznego 3000 zł i więcej. Najgorzej pod tym względem wypadają 40-latkowie (27,9%). Ich dochód najwyższy sytuuje się tuż po młodzieży (18–24 lata). Na wysokość dochodu wpływać może liczba dzieci na utrzymaniu czy spłacane kredyty.

Z badań wynika, że wyznawane poglądy przekładają się na wysokie dochody, tj. 3000 zł i więcej na rzecz osób o poglądach lewicowych – łącznie 87,1% (zdecydowanie lewicowe – 39,4% i raczej lewicowe – 47,7%) – w porównaniu do osób o poglądach prawicowych 63,4% (zdecydowanie prawicowych – 32,2% i raczej prawicowych – 31,2%). Różnica jest dość spora, bo wynosi 23,7% na korzyść ludzi o poglądach lewicowych⁹.

Wykres 2. Stopień zadowolenia z osiągniętych dochodów

Źródło: opracowanie własne.

W badaniu wykazano, że zdecydowana większość Polaków (60,2%) nie jest zadowolona z osiągniętych dochodów. Co czwarty badany (25,2%) wyraża swoje zadowolenie, jednak większość w sposób umiarkowany (raczej tak – 20,9%, a tylko 4,3% – zdecydowanie tak). Jeden na dziesięciu badanych (10,7%) nie zdecydował się na wyrażenie opinii. Z osiągniętych dochodów bardziej zadowoleni są mężczyźni – 29,3% (raczej tak – 24,3%, zdecydowanie tak – 5%), aniżeli kobiety – 21,3% (raczej tak – 17,7%, zdecydowanie tak – 3,6%)¹⁰.

Satysfakcjonujące dochody są nierozdzielnie związane z wydatkami i potrzebami. Najczęściej jesteśmy zadowoleni z dochodów wówczas, gdy wystarczają nam one na życie, bieżące wydatki, zobowiązania finansowe, realizację planów i zaspokajanie określonych potrzeb. Polakom zadano pytanie: „Czy osiągnięty dochód wystarcza na życie – zaspokajanie bieżących potrzeb?”. Porównując odpowiedzi na powyższe pytanie z 2022 roku i 2023 roku, zauważamy wzrost odpowiedzi negatywnych o 6,5 punktów procentowych (odpowiedzi: raczej

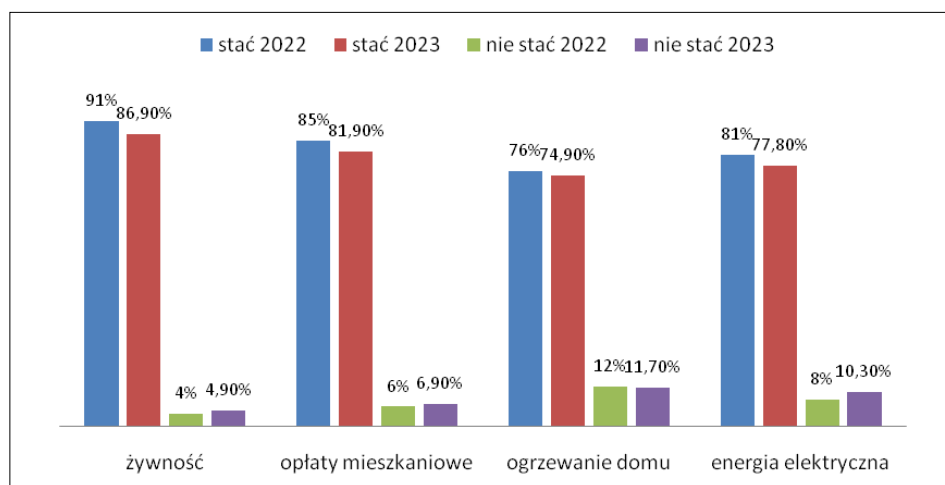
⁹ Tamże, s. 83–84.

¹⁰ Tamże, s. 84.

nie – 21,5% i zdecydowanie nie – 15,0%) i spadek pozytywnych o 8,6% z osiągniętych dochodów. Wyniki badań pokazują, że dla prawie połowy badanych osiągnięty dochód wystarcza na życie – 48,4% (raczej tak – 38,7%, zdecydowanie tak – 9,7%), jednak dla wielu badanych (36,5%) dochód nie jest wystarczający (raczej nie – 21,5%, zdecydowanie nie – 15,0%).

Weryfikacji kondycji finansowej Polaków można dokonać poprzez analizę odpowiedzi na pytanie: „Na co nas stać, a na co nie stać?”.

Wykres 3. Na co Polaków stać i nie stać

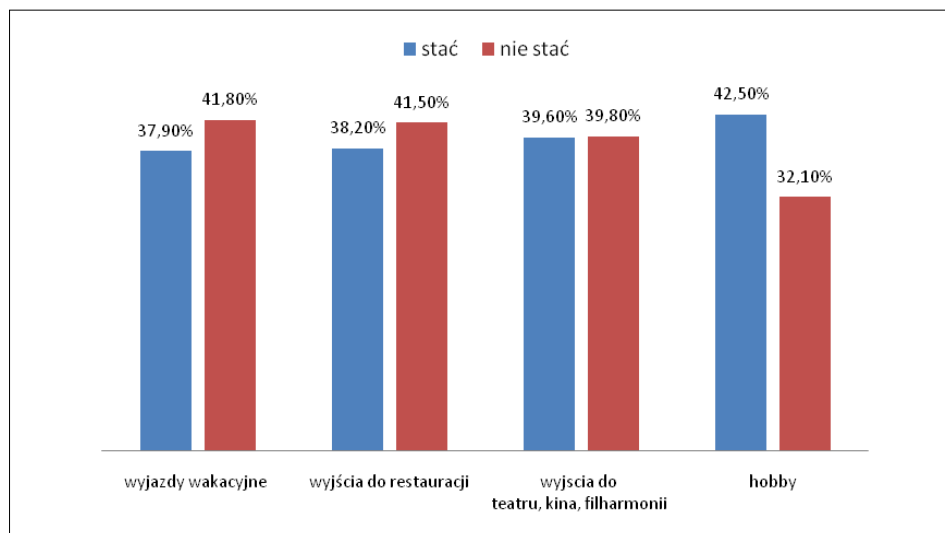
Źródło: T. Zbyrad, *Aktywność zawodowa i standard życia...*, s. 86.

Uzyskane wyniki badań podczas przeprowadzonej diagnozy (wykres 3) utwierdzają w przekonaniu, że na podstawowe wydatki związane z wyżywieniem, opłatami za mieszkanie, ogrzewaniem domu czy opłatami za energię elektryczną dla zdecydowanej większości Polaków nie stanowią większego problemu. Problematyczne stają się inne wydatki, niezwiązane z podstawowymi opłatami. Należą do nich m.in. te związane z edukacją, zdrowiem czy wyjazdami wakacyjnymi.

Na ogół wydatki możemy podzielić na pierwszorzędne, podstawowe, niezbędne związane z codziennym egzystowaniem (wykres 3), i drugorzędne, także ważne, ale nie są one niezbędne do funkcjonowania. Do tych kosztów należą wyjazdy wakacyjne, wyjścia do restauracji, kina czy hobby (wykres 4) – można zauważyć, że więcej osób nie stać na tego typu wydatki, aniżeli stać. Wyjątek stanowi hobby, gdzie więcej osób stać (o 10 punktów procentowych), aniżeli nie stać. Analiza wydatków na wyjazdy wakacyjne w latach 2022 i 2023 pozwala na stwierdzenie, iż spadła liczba tych, których stać (43,0% – 2022 rok i 37,9% – 2023 rok), a wzrosła liczba osób, których nie stać na wakacje (37,0% – 2022 rok i 41,8% – 2023 rok). W wydatkach istotną rolę odgrywają kredyty.

Badania wykazały, że spada liczba osób, których stać na spłatę kredytów – 39,0% w 2022 roku i 35,1% w 2023 roku, a wzrasta liczba tych, których nie stać – 24,0% w 2022 roku i 26,3% w 2023 roku.

Wykres 4. Wydatki, na które Polaków najmniej stać

Źródło: T. Zbyrad, *Aktywność zawodowa i standard życia...*, s. 88.

Zdrowie stanowi wyjątkową kategorię w badaniach na temat sytuacji finansowej. Polakom zadano pytanie o możliwość korzystania z prywatnej służby zdrowia. Z badań przeprowadzonych w 2023 roku wynika, że prawie połowa (46,7%) nie stać na prywatną służbę zdrowia (raczej nie – 27,5%, zdecydowanie nie – 19,2%). Co trzeci badany (33,0%) twierdzi, że gospodarstwo domowe stać na korzystanie z prywatnych usług służby zdrowia (zdecydowanie tak – 12,3%, raczej tak – 21,0%). Odpowiedzi „trudno powiedzieć” stanowią znaczący procent (16,9%), co może świadczyć o niekorzystaniu z usług zdrowotnych w sferze prywatnej, a tym samym niewiedzy w tym zakresie. Badania wykazały, że większość Polaków stać na zakup leków 63,7% (raczej tak – 38,8%, zdecydowanie tak – 24,9%), aniżeli nie stać (16,5%).

Analiza budżetów domowych, biorąc pod uwagę wpływy i wydatki, prowadzi do pytania o ocenę przez badanych własnego standardu życia. Ponad połowa badanych (53,2%) ocenia go jako średni. Co trzeci badany (34,5%) klasyfikuje swój standard życia jako niski (zdecydowanie niski – 10,7%, raczej niski – 23,8%). Co dwunasty Polak, tj. 8,3%, ocenia własny standard życia jako wysoki (raczej wysoki – 6,5%, zdecydowanie wysoki – 1,8%). Biorąc pod uwagę miejsce zamieszkania, ocena standardu życia jest porównywalna. Mieszkańcy

wsi (8,2%), jak i miast powyżej 500 tys. mieszkańców (9,7%) porównywalnie klasyfikują swój standard życia jako wysoki (raczej wysoki i zdecydowanie wysoki). Standard życia jako niski wskazuje co trzeci mieszkaniec wsi (35,5%) i co czwarty mieszkaniec największych aglomeracji miejskich (25,6%). Te dane wskazują, że wysoki standard życia można osiągnąć bez względu na miejsce zamieszkania, tj. zarówno na wsi, jak i w mieście, podobnie niski standard życia jest udziałem ludzi miast i wsi, chociaż nadal z większą przewagą tych drugich.

Wyniki badań z przeprowadzonej diagnozy wyraźnie korespondują z ogólnymi wynikami badań prowadzonymi przez Centrum Badania Opinii Społecznej. Badanie zrealizowano w dniach od 6 do 16 marca 2023 roku na próbie liczącej 993 osoby (w tym 58,0% metodą CAPI, 24,6% – CATI i 17,4% – CAWI). Z badań CBOS wynika, że ponad połowa badanych deklaruje, że żyje na średnim poziomie – starcza im na co dzień, lecz muszą oszczędzać na poważniejszych wydatki (54,0%). Co czwarty ankietowany (24,0%) ocenia, że żyje mu się dobrze lub bardzo dobrze – starcza mu na wiele bez specjalnego oszczędzania, a nawet może sobie pozwolić na pewien luksus (3,0%). Co szósty deklaruje, że żyje skromnie (16,0%) i bardzo oszczędnie gospodaruje pieniędzmi, a 2% ludzi nie wystarcza nawet na podstawowe potrzeby¹¹.

Stopień zadowolenia z życia, czyli co nas cieszy, a co smuci

Zadowolenie z życia jest przedmiotem badań Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) od 1994 roku. Badanie zrealizowano w dniach od 28 listopada do 12 grudnia 2023 roku na próbie liczącej 961 osób (w tym 56,8% metodą CAPI, 31,1% – CATI i 12,1% – CAWI)¹². Badania są prowadzone w ostatnim miesiącu roku i mają na celu zebranie danych w zakresie ogólnej oceny życia jako całości, jak i oceny różnych jego aspektów, takich jak praca zawodowa, satysfakcja z małżeństwa, dzieci, znajomych, zadowolenie z sytuacji materialnej, miejsca zamieszkania czy perspektyw na przyszłość. Z badań wynika, że w porównaniu z ocenami z 2022 roku deklarowane ogólne zadowolenie z całego życia zmieniło się nieznacznie. Obecnie ponad trzy czwarte Polaków odczuwa satysfakcję ze swojego życia (77,0%), choć zdecydowana większość w stopniu umiarkowanym (22,0% bardzo zadowolonych, 55,0% raczej zadowolonych). Prawie co piąty badany (19,0%) dostrzega w swoim bilansie życiowym zarówno dobre, jak i złe momenty, co sprawia, że poziom swojej satysfakcji życiowej określa jako średni. Zaledwie trzech na stu Polaków (3,0%) jest niezadowolonych ze

¹¹ CBOS, *Oceny sytuacji finansowej gospodarstw domowych. Komunikat z badań Nr 49/2023*, oprac. Małgorzata Omyła-Rudzka, s. 1.

¹² CBOS, *Zadowolenie z życia w roku 2023. Komunikat z badań Nr 5/2023*, oprac. Krzysztof Pankowski, s. 1.

swego życia i nie waha się dać temu wyraz w sondażu. W porównaniu z rokiem poprzednim wzrósł odsetek osób bardzo zadowolonych ze swego życia (wzrost o 4 punkty procentowe), ale jednocześnie zmniejszyła się liczba zadowolonych w stopniu umiarkowanym (spadek o 2 punkty procentowe). Ogólny poziom zadowolenia z życia w stosunku do 2022 roku poprawił się minimalnie (wzrost o 2 punkty procentowe)¹³.

Szczegółowe dane wskazują, że Polacy – tak jak w 2022 roku – są najbardziej zadowoleni ze swoich relacji z przyjaciółmi oraz najbliższymi znajomymi (83,0% zadowolonych), cieszy ich także obecne miejsce zamieszkania (84,0%). Satysfakcję ze swoich dzieci deklaruje ponad dwie trzecie ogółu respondentów (czyli nie tylko tych, którzy mają dzieci – 68,0%), przy czym potomkowie są dla większości powodem do dużego zadowolenia (54,0% bardzo zadowolonych, 14,0% raczej zadowolonych). W grupie osób mających dzieci odsetek zadowolonych sięga aż 92,0%. Prawie dwie trzecie ogółu badanych wyraża zadowolenie ze swojego małżeństwa lub nieformalnego stałego związku (65,0%, przy czym 42,0% jest z niego bardzo zadowolone), a także z warunków materialnych swego bytu – mieszkania, wyposażenia itp. (65,0%, przy czym tylko 19,0% jest z tego powodu bardzo zadowolone). Niespełna dwie trzecie badanych deklaruje zadowolenie z poziomu swojego wykształcenia i kwalifikacji (62,0%, bardzo zadowolonych jest 23,0%). Ponad połowa ankietowanych jest zadowolona ze stanu swojego zdrowia (56,0%), a także z pracy zawodowej, jej przebiegu i osiągnięć z nią związanych (54,0%, również 17,0% bardzo zadowolonych). Połowa respondentów wyraża zadowolenie z pojawiających się przed nimi perspektyw na przyszłość (50,0%). W najmniejszym stopniu powody do życiowej satysfakcji Polacy znajdują w wymiarze dochodów, czy ogólniej – swojej aktualnej sytuacji finansowej (39,0% wskazań pozytywnych). Podobna grupa badanych deklaruje, że jest średnio zadowolona z dochodów (38,0%). Badania pokazują, że poziom dochodów i własna sytuacja finansowa jest wymiarem, w którym znajdujemy najwięcej osób odczuwających niedosyt lub brak spełnienia. Co piąty dorosły Polak jest nieusatysfakcjonowany swoim statusem materialnym (20,0%), choć w większej części są oni tylko „raczej” (13,0%) niż „bardzo” (7,0%) niezadowoleni¹⁴.

Satysfakcja z życia jako całości jest wprost proporcjonalna do oceny materialnego poziomu życia. Wśród badanych oceniających swoją sytuację materialną jako złą usatysfakcjonowanymi życiowo czuje się tylko 39,0%, wśród uznających ją za przeciętną – 66,0%, natomiast wśród oceniających ją jako dobrą aż 87,0%. Nieco inaczej wygląda rozkład ocen w zależności od deklarowanych dochodów na osobę w rodzinie – najrzadziej zadowolone z życia są osoby o najniższych dochodach (do 1499 zł *per capita*). Tego rodzaju zadowolenie deklaruje tylko

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, s. 5.

64,0% spośród nich, w pozostałych grupach zaś poziom życiowej satysfakcji jest podobny i kształtuje się na poziomie 77,0%–79,0%. Nie tylko kwestie materialne różnicują deklaracje dotyczące ogólnego zadowolenia z życia. Wyraźnie bardziej usatysfakcjonowane życiowo są osoby często biorące udział w praktykach religijnych (kilka razy w tygodniu – 87,0%, raz w tygodniu – 79,0%), podczas gdy niepraktykujący są tylko w 67,0% ogólnie zadowoleni ze swojego życia. Poza tym najbardziej zadowolone z życia są osoby mające średnie lub wyższe wykształcenie (odpowiednio 80,0% i 81,0%), mieszkające w dużych, choć nie największych miastach (100–499 tys. mieszkańców – 82,0%) oraz małych miasteczkach (do 20 tys. mieszkańców – 81,0%), a także będące w wieku od 18 do 44 lat (80,0%). Co interesujące poprawiły się życiowe nastroje wśród najmłodszych respondentów, od 18 do 24 lat – ponownie osoby w tym wieku należą do grona najbardziej zadowolonych z życia. Z kolei najmniej zadowoleni z życia są najstarsi respondenci¹⁵.

Wyniki badań uzyskane przez CBOS pokrywają się z wynikami przeprowadzonymi podczas ogólnopolskiej diagnozy w 2023 roku. Jak podkreśla Ewa Marciniak, Polacy są bardziej zadowoleni z ludzi, relacji, których doświadczają osobiście, tj. w wyniku bezpośrednich kontaktów i codziennych interakcji, aniżeli z sytuacji finansowej. Ludzie są zadowoleni z najbliższej rodziny bez względu na miejsce zamieszkania, natomiast poziom wykształcenia w pewnym stopniu ponownie wpływa na poczucie zadowolenia z najbliższej rodziny. Największe zadowolenie odczuwają osoby z wyższym wykształceniem (80,0%). Badania wskazują na niższy poziom zadowolenia z rodziny wśród osób z wykształceniem podstawowym (66,4%). Na ogólne pytanie: „Czy jest Pan(i) zadowolony(a) ze swojego życia?” 62,0% respondentów odpowiada twierdząco, czyli podobnie, jak w 2022 roku. Przeciwnej odpowiedzi udzielało 18,0% badanych. Częściej są zadowolone osoby z wykształceniem wyższym w porównaniu do wykształcenia podstawowego, choć we wszystkich grupach jest ono stosunkowo wysokie, zbliżone do ogółu badanych. Biorąc pod uwagę poszczególne obszary życia, Polacy najbardziej zadowoleni są z: rodziny (81,0%), przyjaciół (67,3%), warunków mieszkaniowych (67,4%), dzieci (63,0%), małżeństwa (52,0%), zdrowia i stanu psychicznego (54,9%), pracy (44,5%), sytuacji finansowej (41,5%), sytuacji w kraju (21,1%), sytuacji międzynarodowej (13,3%)¹⁶.

Na przeciwnym biegunie zadowolenia są obawy, lęki, troski. Z ogólnopolskiej diagnozy prowadzonej w latach 2022 i 2023 wynika, że Polacy najbardziej boją się (odpowiedzi łącznie: „bardzo się boję” i „raczej się boję”): inflacji (78,0% – 2022 rok i 74,3% – 2023 rok); rozprzestrzeniania się wojny rosyjsko-

¹⁵ Tamże, s. 2.

¹⁶ E. Marciniak, *Ocena zdrowia, zadowolenia z życia i stanu psychicznego Polaków*, w: *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku...*, s. 139–142.

-ukraińskiej na teren Polski (61,0% – 2022 rok i 58,4% – 2023 rok); pogorszenia się sytuacji gospodarczej (77,0% – 2022 rok i 71,2% – 2023 rok); zmniejszenia zarobków (60,0% – 2022 rok i 56,4% – 2023 rok); brak właściwej opieki medycznej w szpitalach i przychodniach (63,0% – 2022 rok i 63,2% – 2023 rok)¹⁷. Polacy mniej obawiają się w 2023 roku napływu migrantów („w ogóle się nie boję” – 12,7%, „raczej się nie boję” – 17,2%)¹⁸, a nawet utraty pracy („zdecydowanie nie” – 11,4% i „raczej nie” – 36,6%)¹⁹.

Dopełnieniem zaprezentowanych wyżej wyników badań może być samopoczucie Polaków na przykładzie badań zrealizowanych przez CBOS w dniach od 28 listopada do 12 grudnia 2023 roku na próbie liczącej 961 osób (w tym 56,8% metodą CAPI, 31,1% – CATI i 12,1% – CAWI)²⁰. W 2023 roku Polacy najczęściej odczuwali zadowolenie z tego, że coś im się udało (60,0%). Ponad połowa wielokrotnie czuła dumę ze swoich osiągnięć (55,0%) i pewność, że wszystko układa się dobrze. Niewiele mniej osób (51,0%) deklaruje, że czymś była zaciekawiona, zainteresowana, podekscytowana. Emocje negatywne deklarowano rzadziej. Spośród nich najczęściej doświadczano poczucia bycia lekceważonym przez władzę (44,0%) oraz zdenerwowania, rozdrażnienia (wielokrotnie doświadczalo go w minionym roku 43,0% pytanych). Co trzeci respondent (32,0%) często lub bardzo często czuł się zniechęcony, znużony, a więcej niż co czwarty (27,0%) – bezradny. Co piąty ankietowany w 2023 roku wielokrotnie czuł się nieszczęśliwy (20,0%). Niektórzy badani (1,0%) mieli myśli samobójcze. W porównaniu z 2022 rokiem i z latami pandemicznymi samopoczucie Polaków poprawiło się. Jest to widoczne przede wszystkim we wzroście częstości odczuwania emocji pozytywnych. Przybyło przede wszystkim osób deklarujących, że w minionym roku często lub bardzo często mieli pewność, że wszystko układa się dobrze (wzrost o 8 punktów procentowych w stosunku do 2022 roku). Więcej osób często lub bardzo często odczuwało zadowolenie, że coś się w życiu udało (wzrost o 5 punktów procentowych) oraz zaciekawienie, podekscytowanie (wzrost o 5 punktów procentowych). Zwiększył się także odsetek badanych deklarujących dumę z własnych osiągnięć (wzrost o 4 punkty procentowe). Nasilenie odczuwania emocji pozytywnych (z wyjątkiem pewności co do tego, że wszystko układa się dobrze) jest obecnie zbliżone do notowanego w 2019 roku, kiedy to samopoczucie Polaków było najlepsze w całym okresie III Rzeczypospolitej²¹.

¹⁷ D. Piontek, *Styl życia, cele w życiu, szanse i obawy Polaków w 2023 roku*, w: *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku...*, s. 113–119.

¹⁸ Tamże, s. 114.

¹⁹ T. Zbyrad, *Aktywność zawodowa i standard...*, s. 96.

²⁰ CBOS, *Samopoczucie Polaków w roku 2023. Komunikat z badań Nr 3/2024*, oprac. Beata Roguska, s. 2.

²¹ Tamże, s. 1–2.

Zakończenie

Okres pandemii przyniósł „minusy ujemne i minusy dodatnie”²². Tym, co zasługuje na uwagę, a co wpisuje się w prezentowane wyżej wyniki badań, jest przewartościowanie w czasie pandemii i refleksja nad tym, co jest w życiu ważne, istotne, kluczowe. Potwierdzają to chociażby opracowane przez W. Gumułę *Dzienniki stanu pandemii*²³. Odnajdujemy w nich relacje autorów z przemian, jakich doświadczyli podczas pandemii i przewartościowali dotychczasowe priorytety. Według Małgorzaty Bogunii-Borowskiej niektórzy autorzy dzienników doświadczyli „wewnętrznego zmartwychwstania”. W analizie dzienników czytamy: „Wyraźnie widać, że przemiana i odkrywanie sensów własnego istnienia stały się najważniejszą wartością tego okresu”²⁴. Jak pisze jedna z autorek „(...) zobaczyłam siebie z bliska, w powiększeniu”. Można powiedzieć, że to zwrot ku sobie, ale bez tak charakterystycznych dla współczesności partykularnych egoizmów, konsumpcyjnych napięć i celów wyznaczonych przez dążenie do sukcesu²⁵.

Zaprezentowane wyniki badań mogą nieco zaskakiwać powiewem optymizmu naszego społeczeństwa i zdolnością do przetrwania, nawet jeśli warunki nie są sprzyjające, nawet pomimo pandemii. Diagnoza wykazała, że kondycja finansowa Polaków nie jest imponująca, większość nie osiąga wysokich dochodów i uważa swój standard życia za średni, a mimo to radzimy sobie z gospodarowaniem i potrafimy oszczędnie żyć. Mimo tego, że Polaków stać na podstawowe zakupy związane z żyzywieniem, odzieżą, wydatkami na media, a nawet leki, to jednak szczupłość budżetów nie pozwala już na wyjazdy wakacyjne, wyjścia do restauracji, prywatną służbę zdrowia, a nawet sprawia problemy ze spłatą kredytów. Mimo doświadczanych trudności stopień zadowolenia Polaków nie spada. Budżety Polaków nie są zatem najważniejszą zmienną określającą jakość życia, co potwierdzają powyższe badania. Zadowolenie z życia czerpiemy z obszarów najważniejszych jak rodzina, małżeństwo, relacje międzyludzkie. Takie postawy są budujące.

²² Zob. T. Zbyrad, *Pandemia to także szansa – o pozytywnych zmianach w wymiarze indywidualnym i społecznym*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2023, t. 51, nr 3, 2023, s. 185–203.

²³ *Dzienniki stanu pandemii. Czytane z perspektywy socjologii codzienności*, red. W. Gumuła, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2021.

²⁴ M. Bogunia-Borowska, *Doświadczenie zmiany w czasie pandemii. Perspektywa fenomenologiczna*, w: *Dzienniki stanu pandemii. Czytane z perspektywy socjologii codzienności*, red. W. Gumuła, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2021, s. 72–73.

²⁵ Tamże.

Bibliografia

- Bogunia-Borowska M., *Doświadczenie zmiany w czasie pandemii. Perspektywa fenomenologiczna*, w: *Dzienniki stanu pandemii. Czytane z perspektywy socjologii codzienności*, red. W. Gumuła, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2021, s. 57–91.
- CBOS, *Oceny sytuacji finansowej gospodarstw domowych. Komunikat z badań Nr 49/2023*, oprac. Małgorzata Omyła-Rudzka.
- CBOS, *Samopoczucie Polaków w roku 2023. Komunikat z badań Nr 3/2024*, oprac. Beata Roguska.
- CBOS, *Zadowolenie z życia w roku 2023. Komunikat z badań Nr 5/2023*, oprac. Krzysztof Pankowski.
- Czapiński J., Panek T., *Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2000.
- Dzienniki stanu pandemii. Czytane z perspektywy socjologii codzienności*, red. W. Gumuła, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2021.
- Kostrubiec S., *Warunki bytu gospodarstw domowych*, w: *Polityka społeczna*, red. A. Kurzynowski, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2006, s. 107–128.
- Marciniak E., *Ocena zdrowia, zadowolenia z życia i stanu psychicznego Polaków*, w: *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Dom wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023, s. 131–145.
- Piontek D., *Styl życia, cele w życiu, szanse i obawy Polaków w 2023 roku*, w: *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Dom wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023, s. 103–130.
- Pomiędzy pandemią Covid-19 a wojną w Ukrainie. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Wydawnictwo ToC, Kraków 2022.
- Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Dom wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023.
- Szatur-Jaworska B., *Diagnoza i diagnozowanie w polityce społecznej*, w: *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 109–126 .
- Zbyrad T., *Aktywność zawodowa i standard życia Polaków*, w: *Pomiędzy wojną w Ukrainie a wyborami parlamentarnymi w Polsce w 2023 roku. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Dom wydawniczy Elipsa, Warszawa 2023, s. 79–102.
- Zbyrad T., *Pandemia to także szansa – o pozytywnych zmianach w wymiarze indywidualnym i społecznym*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2023, t. 51, nr 3, s. 185–203.
- Zbyrad T., *Warunki życia Polaków oraz aktywność zawodowa*, w: *Pomiędzy pandemią Covid-19 a wojną w Ukrainie. Diagnoza stanu polskiego społeczeństwa*, red. R.M. Staniszewski, Wydawnictwo ToC, Kraków 2022, s. 63–83.

ALEKSANDRA DUDEK*

Zjawisko technostresu w pracy – przegląd koncepcji badawczych z perspektywy badań pracowników zdalnych

Technostress at Work: A Review of Research Concepts from the Perspective of Research on Remote Workers

Abstrakt

W artykule podjęto problem technostresu w pracy zdalnej. Zadanie to ma szczególny charakter ze względu na szeroki zakres zagadnienia oraz jego interdyscyplinarność, jak również z uwagi na kontekst – dynamiczny rozwój nowoczesnych technologii oraz ich wpływ na sferę pracy. Celem artykułu jest określenie problemów związanych z opracowaniem koncepcji technostresu w pracy zdalnej oraz jej zastosowaniem w badaniach socjologicznych. Jako materiał źródłowy wykorzystano literaturę naukową i publikacje prezentujące wyniki badań społecznych dotyczących technostresu oraz badania własne. Przegląd literatury umożliwił opis definicji pojęcia „technostres” i powiązanych z nim kluczowych kategorii (kreatory technostresu, inhibitory), a także obszarów prowadzonych badań, podejść badawczych i uzyskiwanych rezultatów. Następnie omówiono propozycję koncepcji badania technostresu w pracy, w tym konceptualizację i elementy operacjonalizacji. Metodologię badań własnych opracowano w ramach podejścia ilościowego: zastosowano metodę sondażu (technika – CAWI, kwestionariusz o wysokim stopniu standaryzacji). Projekt został zrealizowany w 2023 roku i objął pracowników biurowych (księgowych) pracujących w trybie zdalnym. Mimo limitacji badania dostarczyły interesujących danych na temat technostresu, w tym najbardziej dotkniętych nim obszarów (tempo świadczenia pracy, obciążenie zadaniami, ciągła łączność z miejscem pracy). Zidentyfikowano czynniki technostresu (rodzaj stanowiska, częstotliwość pracy zdalnej, forma zatrudnienia) oraz czynniki posiadające największe znaczenie w łagodzeniu stresu (wysoki poziom kompetencji cyfrowych, satysfakcjonująca praca).

Słowa kluczowe: technostres, praca zdalna, społeczeństwo informacyjne, technologie informacyjno-komunikacyjne

* Mgr Aleksandra Dudek – Instytut Socjologii, Wydział Filozofii i Socjologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, e-mail: aleksandra.dudek037@gmail.com, ORCID: 0009-0007-6389-1516.

Abstract

This article addresses the problem of technostress in remote work. It has a special character due to the wide scope of the issue and its interdisciplinarity, as well as the context – the dynamic development of modern technologies and their impact on the sphere of work. This article aims to determine the problems related to the development of the concept of technostress in remote work and its application in sociological research. The source material used was scientific literature and publications presenting the results of social research on technostress and original research. The literature review made it possible to describe the definition of technostress and related key categories (technostress creators, inhibitors), as well as research areas, approaches and results. Then, the proposed concept of researching technostress at work was discussed, including its conceptualization and elements of operationalization. The methodology of the original research was developed within the framework of a quantitative approach: a survey method was used (CAWI, a highly standardized questionnaire). The project was implemented in 2023 and covered office employees (accountants) working remotely. Despite its limitations, these studies provided interesting data on technostress, including the areas most affected (pace of work, task load, constant connection with the workplace). Technostress factors were identified (type of position, frequency of remote work, form of employment) and factors that are most important in relieving stress (high level of digital competences, satisfying work).

Keywords: technostress, remote work, information society, information and communication technologies

Wprowadzenie

Rozwój naukowo-technologiczny, wzrost znaczenia wiedzy oraz informacji, globalizacja gospodarki, a także zwiększanie udziału nowoczesnych technologii informatycznych i komunikacyjnych w wielu obszarach życia społecznego – w dużym stopniu oddziałują na zmiany świata pracy. Mimo niewątpliwych zalet tego procesu można dostrzec istotne problemy, do których należą zagrożenia natury psychologicznej i medycznej oraz społecznej. Konsekwencje, z jakimi muszą mierzyć się użytkownicy technologii, są wielowymiarowe i silnie oddziałują na jednostki oraz ich otoczenie. Określa to potrzeby eksplorowania wpływu, jaki technologia wywiera na użytkowników oraz identyfikacji kluczowych czynników decydujących o występowaniu technostresu, zarówno ze względów poznawczych, jak i aplikacyjnych, związanych ze sposobami przeciwdziałania zjawisku technostresu czy łagodzenia jego skutków. Z perspektywy socjologii badania poświęcone zjawisku technostresu w pracy stanowią złożone wyzwanie. Po pierwsze, jest to usystematyzowanie zagadnień teoretycznych i podejść badawczych, z uwydatnieniem elementów możliwych do wykorzystania w koncepcji badań ilościowych. Trudności wynikają tu głównie z dominacji ustaleń teoretycznych, które powstały na gruncie psychologii, jak też tych posiadających charakter interdyscyplinarny. Po drugie, istotne znaczenie ma kwestia adekwatności stosowanych metod badawczych. Celem niniejszego artykułu jest zatem określenie problemów związanych z opracowaniem koncepcji zjawiska technostresu w pracy zdalnej oraz jej zastosowaniem w badaniach socjologicz-

nych. Realizacja tego zadania obejmuje omówienie ujęć teoretycznych i definicji technostresu występujących w literaturze przedmiotu oraz przegląd badań. Na tym tle zostanie przedstawiona koncepcja badań własnych i wybrane aspekty jej realizacji wraz z refleksją na temat uzyskanych rezultatów.

Problemy pracy w społeczeństwie informacyjnym

Postępujący rozwój nowych technologii niesie ze sobą charakterystyczne następstwa w sferze pracy. Jednym z przejawów jest zdalny model pracy. Mimo wielu korzyści łączących się z tym sposobem wykonywania obowiązków zawodowych, w jakimś stopniu przyczynia się on również do występowania zjawiska technostresu, jakkolwiek nie wyczerpuje to listy determinant. Upowszechnianie się pracy zdalnej wpisuje się poza wszystkim w szeroko rozumiane przeobrażenia współczesnego rynku pracy oraz doświadczenia wynikające z globalnych kryzysów, typu pandemia COVID-19. W literaturze zwraca się przy tym uwagę na sukcesywne dokonywanie się zmian pracy, które dotyczą zarówno jej treści i modelu, jak i stosowanych definicji oraz metod badania, także na gruncie socjologii¹.

Pojęcie „praca zdalna”, zanim zaczęło funkcjonować niejako niezależnie, było łączone z terminem „telepraca”². Obecnie w polskim systemie prawnym dokonano kompleksowych regulacji dotyczących świadczenia pracy na odległość. Uznano, że praca zdalna jest: „[...] wykonywana całkowicie lub częściowo w miejscu wskazanym przez pracownika i każdorazowo uzgodnionym z pracodawcą, w tym pod adresem zamieszkania pracownika, w szczególności z wykorzystaniem środków bezpośredniego porozumiewania się na odległość”³. Na tej podstawie można wyodrębnić dwa charakterystyczne elementy pracy zdalnej: wykonywanie w dowolnym miejscu; wykorzystanie środków umożliwiających komunikację na odległość. Wskazuje się również kierunki możliwych zmian w sferze pracy: odłączenie pracy od koncepcji zawodu wyuczonego i wykonywanego nieprzerwanie do emerytury; zmniejszenie roli pracy jako istotnego wyznacznika tożsamości jednostki; konieczność redefinicji samej koncepcji pracy i rozszerzenie jej o inne obszary (np. wolontariat, pracę w gospodarstwie domowym czy wykonywaną na rzecz społeczności). Uważa się,

¹ D. Walczak-Duraj, *Zmiany współczesnej pracy, zawodów i profesji*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 2022, nr 81, s. 6–7, DOI: 10.18778/0208-600X.81.01.

² Za prekursora określenia uważa się Jacka Nillesa: T. Zalega, *Praca zdalna – obraz przemian w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Master of Business Administration” 2009, nr 4 (17), s. 38–39.

³ Rozdział 2c – Praca zdalna – Kodeks pracy (Dz. U. z 2022 r., poz. 1510), tj. Art. 67¹⁸, wersja od 31 lipca 2023 r.

że praca będzie ulegała dalszemu uelastycznieniu i usieciowieniu oraz zmieni się profil wymaganych kompetencji. Modyfikacji najpewniej ulegnie też obszar polityki społecznej, wraz z potrzebą wypracowania nowej umowy społecznej określającej prawa i obowiązki wszystkich pracowników oraz pracodawców⁴. Katalog problemów i wyzwań stojących przed współczesną pracą jest więc niezwykle szeroki. Należą do nich konsekwencje dynamicznego rozwoju nowych technologii i postępującego procesu automatyzacji, zarówno w postaci powstawania kolejnych profesji, jak i występowania bezrobocia technologicznego czy przedmiotowego w tym opracowaniu technostresu.

Kluczowym kontekstem przywołanych zagadnień jest bez wątpienia koncepcja społeczeństwa informacyjnego. Pierwsza refleksja na ten temat pojawiła się w Japonii. W 1963 roku Tadao Umesao używa terminu – *johoka shakai* – oznaczającego społeczeństwo komunikujące się poprzez komputer, czyli po prostu społeczeństwo informacyjne. Na początku lat 70. XX wieku tym określeniem posłużył się także Yoneji Masuda w pracy dotyczącej przemian społecznych powiązanych z rozwojem sektora informacji i telekomunikacji⁵. W literaturze w większości ujęć społeczeństwo informacyjne jest rozumiane jako takie, którego najważniejszą cechą jest produkcja, gromadzenie i obieg informacji⁶. Podkreśla się przy tym jego liczne właściwości. Frank Webster wskazuje pięć aspektów, które w koncepcjach różnych autorów stanowią składniki definicji społeczeństwa informacyjnego: technologiczny, ekonomiczny, zawodowy, przestrzenny oraz kulturowy⁷. W niniejszym artykule uwaga będzie poświęcona głównie składnikowi technologicznemu.

W charakterystykach społeczeństwa informacyjnego istotne znaczenie ma kategoria nowe technologie. Stosuje się tu akronim: ICT (ang. Information and Communications Technology), który można dosłownie przetłumaczyć jako technologie informacyjne i komunikacyjne. Po raz pierwszy termin został użyty w 1997 roku przez Dennisa Stevensona w raporcie „Information and Communications Technology in UK Schools: An Independent Inquiry”, przygotowanym dla rządu Wielkiej Brytanii. W języku polskim można spotkać także skrót TIK: technologie informacyjno-komunikacyjne. Jak podkreśla Jan Zych, w literaturze kwestie terminologiczne często nie są jednoznaczne, co

⁴ K. Śledziwska, R. Włoch, *Gospodarka cyfrowa. Jak nowe technologie zmieniają świat*, WUW, Warszawa 2020, s. 181–184, DOI: 10.31338/uw.9788323541943.

⁵ J.S. Nowak, *Spółeczeństwo informacyjne – geneza i definicje*, w: *Spółeczeństwo informacyjne: krok naprzód, dwa kroki wstecz*, red. P. Sienkiewicz, J.S. Nowak, Polskie Towarzystwo Informatyczne – Oddział Górnośląski, Katowice 2008, s. 36.

⁶ M. Golka, *Czym jest społeczeństwo informacyjne?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, nr 4 (67), s. 254.

⁷ F. Webster, *Theories of the Information Society, Third Edition*, Wydawnictwo Routledge, Londyn 2006, s. 8–9.

proceeds to peculiar connotations or synonymic connection of terms⁸. The author of ICT techniques recognizes:

[...] means, which enable the transmission of information in the form of simple or redacted, both within the information system, as well as to another system, retrieval or reception of information (from non-digital environment with the help of sensors from other digital systems), storage of retrieved information, various processing, elastic representation of information⁹.

On the basis of the definition, it is possible to distinguish three most important features of the technology: processing, accumulation and transmission of information in the form of electronic.

Information and communication technologies bring changes in many spheres of social life. In the work sphere – as already emphasized – they enabled, among others, the performance of duties in the remote mode. Not less with their development, new challenges appear, among them the problem of technostress.

Methods of defining technostress

The issue of the development of modern technologies in connection with the phenomenon of technostress in work arouses the interest of representatives of various disciplines of science and practice, with a decided preference for research in the field of psychology, psychiatry and medicine. It is worth to note that the American psychologist – Craig Broad – as one of the first researchers suggested that computer technology can be a cause of stress in users. The definition given by him became a point of departure for new conceptions. In table 1, the most frequently cited definitions of the term „technostress” are presented.

⁸ J. Zych, *Teleinformatyka dla bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Naukowe FNCE, Poznań 2018, s. 47.

⁹ Tamże, s. 51.

Tabela 1. Zestawienie wybranych definicji technostresu

Autorzy	Definicja
C. Brod	Współczesna choroba adaptacyjna spowodowana nie- możnością radzenia sobie w zdrowy sposób z nowymi technologiami komputerowymi ¹⁰ .
B.B. Arnetz, C. Wiholm	Stan pobudzenia obserwowany u niektórych pracowni- ków, których praca jest w dużym stopniu uzależniona od komputerów ¹¹ .
M.M. Weil, L.D. Rosen	Jakikolwiek negatywny wpływ na postawy, myśli, zach- owania lub psychikę ciała, spowodowany bezpośrednio lub pośrednio przez technologię ¹² .
M. Tarafdar, Q. Tu, T.S. Ragu-Nathan	Stres, którego doświadczają użytkownicy w wyniku wie- lozadaniowości aplikacji, ciągłej łączności, przeciążenia informacjami, częstych aktualizacji systemu i wynika- jącej z tego niepewności, ciągłego uczenia się na nowo i w konsekwencji niepewności związanej z pracą oraz problemów technicznych związanych z organizacyjnym wykorzystaniem ICT ¹³ .
K. Wang, Q. Shu, Q. Tu	Przejaw strachu, napięcia i niepokoju, gdy ktoś uczy się i korzysta z technologii komputerowej bezpośrednio lub pośrednio, co ostatecznie kończy się psychologiczną i emocjonalną niechęcią oraz uniemożliwia dalszą na- ukę lub korzystanie z technologii komputerowej ¹⁴ .
M. Salanova, S. Llorens, M. Ventura	Negatywny stan psychiczny związany z użytkowaniem (i nadużywaniem) technologii, a także z zagrożeniem wynikającym z konieczności dalszego wykorzystywania technologii w przyszłości ¹⁵ .

Źródło: opracowanie własne.

¹⁰ C. Brod, *Technostress: The Human Cost of the Computer Revolution*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading 1984, s. 16.

¹¹ B.B. Arnetz, C. Wiholm, *Technological Stress: Psychophysiological Symptoms in Modern Offices*, „Journal of Psychosomatic Research” 1997, nr 1 (43), s. 36, DOI: 10.1016/s0022-3999(97)00083-4.

¹² M.M. Weil, L.D. Rosen, *Technostress: Coping with Technology @Work @Home @Play*, John Wiley & Sons Inc, Hoboken 1997, s. 5.

¹³ M. Tarafdar, Q. Tu, T.S. Ragu-Nathan, *Impact of Technostress on End-User Satisfaction and Performance*, „Journal of Management Information Systems” 2011, nr 3 (27), s. 304–305, DOI: 10.2753/MIS0742-1222270311.

¹⁴ K. Wang, Q. Shu, Q. Tu, *Technostress under Different Organizational Environments: An Empirical Investigation*, „Computers in Human Behavior” 2008, nr 6 (24), s. 3004, DOI: 10.1016/j.chb.2008.05.007.

¹⁵ M. Salanova, S. Llorens, M. Ventura, *Technostress: The Dark Side of Technologies*, w: *The Impact of ICT on Quality of Working Life*, red. C. Korunka, P. Hoonakker, Springer Science & Business, Madison 2014, s. 88, DOI: 10.1007/978-94-017-8854-0_6.

Nico Dragano i Thorsten Lunau wskazują, że ze względu na szeroką formułę pierwotnej definicji, autorzy podejmujący temat technostresu nierzadko skupiają się na identyfikowaniu tzw. podwymiarów konstruktów, a wielu z nich odwołuje się do pojedynczych kategorii lub kreatorów technostresu¹⁶. Do najczęściej wymienianych w literaturze kreatorów stresu zalicza się:

- techno-overload: sytuacje, w których za sprawą ICT następuje intensyfikacja tempa pracy oraz wydłużenie czasu wykonywania obowiązków zawodowych;
- techno-invasion: ICT zapewnia dotarcie do użytkowników w dowolnym miejscu i momencie, co może przyczynić się do zacierania granic między pracą a innymi sferami życia;
- techno-complexity: przypadki, w których złożoność związana z ICT stanowi wyzwanie dla pracowników; użytkownicy mogą poczuć się niekompetentni, co zmusza ich do poświęcania czasu i wysiłku na naukę oraz zrozumienie różnych aspektów ICT;
- techno-insecurity: wiąże się z sytuacjami, w których użytkownicy czują się zagrożeni utratą pracy na rzecz nowych technologii lub odczuwają obawy ze strony lepiej wykwalifikowanych pracowników;
- techno-uncertainty: sytuacje, w których ciągle postępujący rozwój ICT niepokoi użytkowników i powoduje w nich poczucie niepewności; w tym przypadku wiedza szybko się dezaktualizuje i musi być wciąż uzupełniana do bieżących rozwiązań¹⁷.

W analizach zwraca się jednak uwagę na to, że w przypadku koncepcji technostresu nie ma konsensusu, a w badaniach stosuje się różnorodne terminy i miary. Szybkie zmiany technologiczne komplikują także próby systematycznego badania wpływu technostresu na jednostki, w praktyce zaś dochodzi do mieszania koncepcji. W niektórych z nich technologia jest poprzednikiem innych, dobrze znanych czynników stresogennych związanych z pracą, takich jak strach przed jej utratą lub wysokie wymagania, podczas gdy w innych – stanowi główny czynnik stresogeny (np. zawodność)¹⁸. W odniesieniu do czynników stresogennych przedstawia się również tzw. inhibitory technostresu – opisujące mechanizmy potencjalnie redukujące jego skutki. Wskazuje się głównie trzy tego typu mechanizmy: ułatwianie czytania i pisania, zapewnianie wsparcia technicznego i wspieranie zaangażowania¹⁹. Wśród potencjalnych inhibitorów wskazuje się także na rolę wsparcia społecznego: poczucie wspólnoty w pracy,

¹⁶ N. Dragano, T. Lunau, *Technostress at Work and Mental Health: Concepts and Research Results*, „Current Opinion in Psychiatry” 2020, nr 4 (33), s. 408, DOI: 10.1097/YCO.0000000000000613.

¹⁷ M. Tarafdar i in., *Impact of...*, s. 310.

¹⁸ N. Dragano, T. Lunau, *Technostress at Work...*, s. 408–409.

¹⁹ M. Tarafdar, Q. Tu, T.S. Ragu-Nathan, R. Nathan, *The Consequences of Technostress for End Users in Organizations: Conceptual Development and Empirical Validation*, „Information Systems Research” 2008, nr 4 (19), s. 422–423, DOI: 10.1287/isre.1070.0165.

dobrze relacje ze współpracownikami i przełożonymi²⁰. Zwraca się też uwagę na uważność jako czynnik potencjalnie redukujący stres wywołany użytkowaniem ICT²¹.

Na podstawie powyższej charakterystyki można stwierdzić, że proponowane ujęcia i definicje odwołują się do takich uwarunkowań technostresu, jak: emocje, ambicje, pewność siebie, ale też obawy, a nawet strach. Wskazują jednocześnie na złożoność i dynamiczność zjawiska technostresu w pracy. Refleksja nad jego istotą łączy przedstawicieli różnych dziedzin nauki, którzy starają się pozyskać wiedzę oraz wypracować metody zapobiegania mu i redukcji jego negatywnych skutków, szczególnie wobec postępującego zaawansowania i ekspansji nowych technologii we wszystkich sferach ludzkiego życia.

Technostres w pracy zdalnej – wybrane badania

Źródeł fenomenu technostresu upatruje się w trzech charakterystycznych cechach środowiska technologicznego i pracy. Po pierwsze, wzrasta zależność pracowników od ICT, które są w ciągłym rozwoju poprzez systematyczne aktualizacje. Po drugie, ze względu na coraz większe zaawansowanie technologii często występuje istotna różnica między wiedzą potrzebną do wykonywania różnych zadań z udziałem ICT a poziomem tej wiedzy wśród pracowników. Po trzecie, nowoczesne technologie informacyjno-komunikacyjne zmieniły środowisko i kulturę pracy. Umożliwiły chociażby organizowanie elastycznych harmonogramów pracy, tworzenie wirtualnych zespołów, wykonywanie obowiązków zawodowych w formie zdalnej. Ponadto wyeliminowały konwencjonalny dzień pracy i sprawiły, że czas czy odległość stały się mniej istotne przy realizacji wielu zadań. Uważa się, że te trzy cechy określają fundamentalną zmianę w charakterze relacji jednostki z miejscem pracy, a ICT będą stanowić integralną część nowoczesnych organizacji. Zrozumienie zjawiska stresu związanego z technologią i konsekwencji jest więc niezwykle ważne, zwłaszcza wobec niedoboru badań w tym zakresie²².

Należy oczywiście zaznaczyć, że tematyka technostresu jest często podejmowana przez badaczy, ale w większości przypadków ma to miejsce przy okazji eksploracji innych zagadnień dotyczących pracy, np.: work-life balance,

²⁰ J. Lanzl, *Social Support as Technostress Inhibitor Even More Important During the COVID-19 Pandemic?*, „Business & Information Systems Engineering” 2023, nr 3 (65), s. 339, DOI: 10.1007/s12599-023-00799-7.

²¹ A. Ioannou, *Mindfulness and Technostress in the Workplace: A Qualitative Approach*, „Frontiers in Psychology” 2023, nr 14, s. 11, DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1252187.

²² M. Tarafdar i in., *The Consequences...*, s. 418.

dobrostan psychiczny²³; poczucie skuteczności i postawy względem innowacji technologicznych²⁴; satysfakcja z pracy i czynniki zaangażowania pracowników²⁵; pracoholizm²⁶ czy wypalenie zawodowe²⁷.

W badaniach technostresu występującego w pracy zdalnej pojawiają się podobne kategorie badawcze do tych już wcześniej wymienionych, ale też specyficzne dla warunków realizacji tego modelu pracy. Na podstawie badań z 2022 roku ustalono, że technostres wywoływały tak zawodowe, jak i osobiste technologie cyfrowe, co z kolei zwiększało zmęczenie technologią i obniżało subiektywne samopoczucie. Pracownicy z wcześniejszym doświadczeniem w pracy zdalnej lepiej radzili sobie z technostresem²⁸. Zaobserwowano ponadto, że pozytywne doświadczenia w pracy zdalnej mogą łączyć się z obniżonym poziomem technostresu, a samo to doświadczenie znacząco oddziaływało na poziom przepływów pracy. Przy tym technostres sprzyjał poczuciu samotności²⁹. W grupie pracowników zdalnych uchwycono także negatywny wpływ technocomplexity na dobrostan, a w kategorii pracowników biurowych – znaczenie techno-invasion: pozytywne dla indywidualnej wydajności, negatywne dla dobrostanu³⁰. Charakterystyczne wnioski wynikają też z badań wykonanych w 2023 roku. Otóż pracownicy zdalni częściej doświadczali wysokiego poziomu technostresu i strachu przed COVID-19. Występowanie technostresu było dodatnio powiązane z konfliktem praca–rodzina, przy tendencji do nadmiernej

²³ S. Obrovac Sandqvist, J. Persson, L. Åberg, *The Effects of Technostress through Virtual Meetings on Employee-level*, DiVA, <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1436524&dswid=-443> (dostęp: 22.01.2024).

²⁴ D. Geun Kim, C. Won Lee, *Exploring the Roles of Self-Efficacy and Technical Support in the Relationship between Techno-Stress and Counter-Productivity*, „Sustainability” 2021, nr 8 (13), s. 16, DOI: 10.3390/su13084349.

²⁵ P. Kot, *Role of Technostress in Job Satisfaction and Work Engagement in People Working with Information and Communication Technologies*, „Pakistan Journal of Psychological Research” 2022, nr 3 (37), s. 343–344, DOI: 10.33824/PJPR.2022.37.3.20.

²⁶ P. Spagnoli, M. Molino, D. Molinaro i in., *Workaholism and Technostress During the COVID-19 Emergency: The Crucial Role of the Leaders on Remote Working*, „Frontiers in Psychology” 2020, nr 11, s. 5–6, DOI: 10.3389/fpsyg.2020.620310.

²⁷ C. Consiglio, N. Massa, V. Sommovigo i in., *Techno-Stress Creators, Burnout and Psychological Health among Remote Workers during the Pandemic: The Moderating Role of E-Work Self-Efficacy*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2023, nr 22 (20), s. 15–16, DOI: 10.3390/ijerph20227051.

²⁸ P. Singh, H. Bala, B. Lal Dey i in., *Enforced Remote Working: The Impact of Digital Platform-Induced Stress and Remote Working Experience on Technology Exhaustion and Subjective Wellbeing*, „Journal of Business Research” 2022, nr 151, s. 278, DOI: 10.1016/j.jbusres.2022.07.002.

²⁹ D. Taser, E. Aydin, A.O. Torgaloz i in., *An Examination of Remote E-Working and Flow Experience: The Role of Technostress and Loneliness*, „Computers in Human Behavior” 2022, nr 127, s. 6–7, DOI: 10.1016/j.chb.2021.107020.

³⁰ L. Hurbean, O. Dospinescu, V. Munteanu i in., *Effects of Instant Messaging Related Technostress on Work Performance and Well-Being*, „Electronics” 2022, nr 16 (11), s. 16, DOI: 10.3390/electronics11162535.

pracy. Technostres narastał też wraz z wiekiem, a konfliktów między sferą pracy i życiem rodzinnym częściej doświadczały kobiety niż mężczyźni³¹.

Koncepcja technostresu w pracy zdalnej – badania własne

Przedmiot i problematyka badań

Koncepcja badań własnych została opracowana na podstawie przeglądu literatury, ale zawiera także autorskie propozycje. W przypadku inspiracji badawczych największe znaczenie miały ustalenia teoretyczne zespołu: Monideepa Tarafdar, Qiang Tu, Bhanu S. Ragu-Nathan, T.S. Ragu-Nathan³², w tym dotyczące kreatorów stresu: techno-overload, techno-invasion, techno-complexity, techno-insecurity, techno-uncertainty (zob. punkt artykułu poświęcony definicjom technostresu). Niemniej podjęcie badań wynikało również z obserwacji doświadczeń okresu pandemii COVID-19, który radykalnie wpłynął na wiele obszarów polskiej gospodarki, w tym na upowszechnienie zdalnego modelu pracy. Celem badań był opis cech i uwarunkowań zjawiska technostresu obecnego w trakcie świadczenia pracy zdalnej. Przedmiotem badań były natomiast doświadczenia pracowników biurowych w zdalnym modelu pracy związane z trybem, treścią i sposobami świadczenia pracy, ze szczególnym uwzględnieniem zjawiska technostresu. Wyodrębnione kreatory technostresu³³ tworzyły kategorie badawcze, do których przyporządkowano składniki (tab. 2). Powiązania między kategoriami badawczymi wraz z elementami składowymi zawiera schemat analizy (rys. 1).

Sformułowany problem badawczy (główny) brzmiał: Jakie były doświadczenia pracowników biurowych związane ze stresem cyfrowym w pracy zdalnej oraz jakie czynniki decydowały o tych doświadczeniach? Problemy szczegółowe, wyjaśniające jego zakres, tworzyły obszerny zbiór³⁴, ale ze względu na ograniczoną objętość artykułu zostaną wymienione tylko najważniejsze grupy pytań.

Przeciążenie technologiczno-informacyjne (techno-overload) uznano za efekt długiego oraz intensywnego czasu wykonywania obowiązków zawodowych i nawarstwienia technologii w procesie pracy. Pierwsza grupa pytań

³¹ V. Sommovigo, C. Bernuzzi, G.L. Finstad i in., *How and When May Technostress Impact Workers' Psycho-Physical Health and Work-Family Interface? A Study during the COVID-19 Pandemic in Italy*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2023, nr 3 (20), s. 14–16, DOI: 10.3390/ijerph20021266.

³² M. Tarafdar, Q. Tu, B.S. Ragu-Nathan, T.S. Ragu-Nathan, *The Impact of Technostress on Role Stress and Productivity*, „Journal of Management Information Systems” 2007, nr 1 (24), s. 315–316, DOI: 10.2753/MIS0742-1222240109.

³³ Tamże.

³⁴ W skład problematyki szczegółowej weszło 35 pytań o różnym stopniu złożoności (por. rys. 1).

Tabela 2. Opis kategorii badawczych

Kategoria badawcza		Składniki i definicje
Kreatory technostresu	Techno-overload	<ul style="list-style-type: none"> – zwiększenie tempa pracy: wykonywanie obowiązków zawodowych w szybszym tempie za sprawą technologii; – zwiększenie obciążenia pracą: wykonywanie większej ilości pracy za sprawą technologii; – nawarstwienie technologii: problemy ze skupieniem się na pracy powodowane użytkowaniem różnych technologii jednocześnie;
	Techno-invasion	<ul style="list-style-type: none"> – zatarcie granicy między życiem prywatnym a zawodowym: poczucie zatarcia granicy między życiem prywatnym a zawodowym za sprawą technologii; – łączność z miejscem pracy: poczucie pozostawania w ciągłej łączności z miejscem pracy za sprawą technologii; – nadgodziny: korzystanie z nadgodzin za sprawą technologii; – rezygnacja z przerw: rezygnacja z przerw w trakcie pracy za sprawą technologii;
	Techno-complexity	<ul style="list-style-type: none"> – dostateczny poziom kompetencji technologicznych: poziom kompetencji technologicznych pozwalający na zadowalające wykonywanie obowiązków zawodowych; – adaptacja do zmian: większe zapotrzebowanie czasu na adaptację do nowych rozwiązań technologicznych; – niedostateczna ilość czasu na rozwijanie kompetencji technologicznych: brak czasu na rozwijanie kompetencji technologicznych; – złożoność nowych rozwiązań technologicznych: postrzeganie nowych rozwiązań technologicznych jako zbyt skomplikowanych; – problemy z obsługą programu: problemy z obsługą programu ze względu na braki w kompetencjach cyfrowych; – negatywne emocje towarzyszące pracy z programem: odczuwanie zdenerwowania i stresu z powodu pracy z danym programem; – piętrzenie się trudności z pracą z danym programem: piętrzenie się trudności z użytkowaniem programu do stopnia uniemożliwiającego dalszą pracę;
	Techno-insecurity	<ul style="list-style-type: none"> – zagrożenie dla zatrudnienia ze strony nowych technologii: poczucie zagrożenia dla zatrudnienia ze względu na nowe technologie; – zagrożenie dla zatrudnienia ze strony pracowników: poczucie zagrożenia dla zatrudnienia ze względu na pracowników dysponujących lepszymi kompetencjami technologicznymi; – aktualizowanie kompetencji technologicznych: rozwijanie własnych kompetencji technologicznych w celu uniknięcia zastąpienia;
	Techno-uncertainty	<ul style="list-style-type: none"> – problematyczność pracy z programami/aplikacjami: problematyczność pracy na danej liczbie programów/aplikacji; – ocena częstotliwości zmian: ocena częstotliwości zachodzących zmian w oprogramowaniu;

Odczuwanie stresu	<ul style="list-style-type: none"> – poziom stresu: ocena poziomu stresu towarzyszącego pracy zdalnej; – wpływ technologii na stres: ocena wpływu użytkowania technologii na stres w pracy zdalnej;
Subiektywna ocena kompetencji cyfrowych	<ul style="list-style-type: none"> – ocena własnych kompetencji cyfrowych dokonana przez pracownika;
Satysfakcja z pracy	<ul style="list-style-type: none"> – to suma czynników doświadczonych w miejscu pracy, które przekładają się na wzbudzenie pozytywnego stanu emocjonalnego;
Cechy wykonywanej pracy	<ul style="list-style-type: none"> – charakter stanowiska pracy: zajmowanie przez pracownika stanowiska kierowniczego lub samodzielnego w organizacji; – czas pracy: wykonywanie obowiązków zawodowych w ramach ruchomych lub stałych godzin pracy; – częstotliwość pracy zdalnej: częstotliwość pracy w zdalnym modelu;
Oprogramowanie	<ul style="list-style-type: none"> – liczba używanych programów/aplikacji w pracy: liczba programów/aplikacji wykorzystywanych w trakcie pracy przez pracowników danej firmy; – częstotliwość zachodzących zmian w oprogramowaniu: częstotliwość, z jaką firma wprowadza zmiany w oprogramowaniu;
Cechy społeczno-demograficzne i zawodowe	<ul style="list-style-type: none"> – zespół cech charakteryzujących badanych, na które składa się: wiek, płeć, wykształcenie, forma zatrudnienia, staż pracy na obecnym stanowisku;
Sytuacja rodzinna	<ul style="list-style-type: none"> – stan cywilny, posiadanie (lub nie) dzieci na utrzymaniu.

Źródło: opracowanie własne.

dotyczyła tego, w jaki sposób charakter stanowiska, czas i częstotliwość pracy zdalnej – różnicują doświadczanie przeciążenia technologiczno-informacyjnego; czy większa odpowiedzialność, dłuższy czas wykonywania obowiązków zawodowych i częstsze korzystanie ze zdalnego trybu wpływają negatywnie na poczucie przeciążenia technologiczno-informacyjnego.

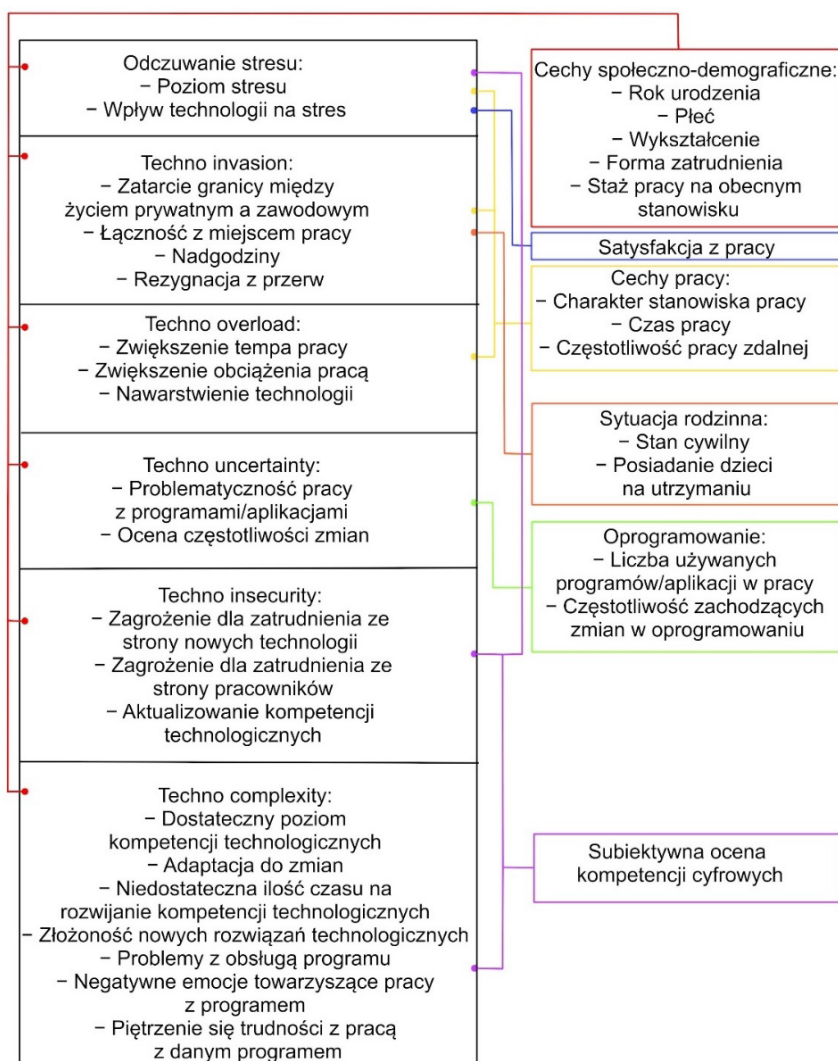
Kwestię zaburzenia równowagi cyfrowej między pracą i życiem po pracy (techno-invasion) zestawiono z cechami pracy oraz sytuacją rodzinną (obszar szczególnego znaczenia i oddziaływania czynników związanych ze stresem). Pytania drugiej grupy odnosiły się do powiązań między sytuacją rodzinną i obszarem techno-invasion, a także zróżnicowania tego obszaru przez charakter stanowiska, czas i częstotliwość pracy zdalnej.

Techno-uncertainty dotyczyło uczucia niepewności technologicznej, w związku z tym ów obszar połączono z kategorią oprogramowanie. Postawiono tu pytania m.in. na temat problematyczności danej liczby programów/aplikacji i oceny częstotliwości zmian w oprogramowaniu użytkowanym w organizacji.

Płaszczyzny techno-complexity i techno-insecurity zostały powiązane z poziomem umiejętności technologicznych i cyfrowych, dlatego w pytaniach (grupa czwarta) uwzględniono deklarowaną ocenę kompetencji cyfrowych oraz poziom kompetencji technologicznych (w relacji do potrzeb użytkowania technologii i redukcji poczucia zagrożenia zatrudnienia).

Wszystkie składniki technostresu (tab. 2) zestawiono z cechami społeczno-demograficznymi (rys. 1), co było podstawą piątej grupy pytań o rolę tych cech w różnicowaniu obszarów technostresu. Szczególną uwagę poświęcono ponadto pytaniom dotyczącym z jednej strony odczuwania stresu w zdalnym modelu oraz oddziaływania technologii, cech pracy i kompetencji cyfrowych na jego poziom, z drugiej – inhibitorom stresu, zwłaszcza znaczenia satysfakcji z pracy.

Rysunek 1. Schemat analizy

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie tak określonych płaszczyzn badawczych i uwzględnionych relacji podjęto próbę opracowania hipotez badawczych (schemat relacji – rys. 1)³⁵. Ze względu na wielopłaszczyznowość koncepcji trudnością okazało się sformułowanie ogólnej hipotezy. Dlatego posłużono się zbiorem hipotez, będących przypuszczeniami w zakresie następujących powiązań między zmiennymi: cechy pracy i właściwości obszaru techno-overload; cechy pracy i sytuacji rodzinnej a właściwości techno-invasion; cechy techno-complexity i techno-insecurity a poziom kompetencji cyfrowych. W przypadku techno-uncertainty przyjęto, że mogą wystąpić zależności między: liczbą używanych programów/aplikacji w pracy a problematycznością pracy (z programami/aplikacjami); częstotliwością zachodzących zmian w oprogramowaniu a oceną częstotliwości tych zmian. Uwzględniono także relacje: satysfakcja z pracy a poziom stresu; poziom kompetencji cyfrowych a udział technologii w odczuwaniu stresu; cechy pracy a poziom stresu. W hipotezach odwołano się ponadto do zależności między cechami społeczno-demograficznymi a poszczególnymi wymiarami technostresu: techno-overload, techno-invasion, techno-complexity, techno-insecurity, techno uncertainty.

Uwagi metodologiczne

Badania własne zostały skierowane do pracowników biurowych, ale dla potrzeb zmniejszenia zróżnicowania zawodowego respondentów wyodrębniono grupę księgowych³⁶. Respondentów pozyskano za pomocą doboru sieciowego (nielosowego), co polegało na wyborze osób zrzeszonych przy określonej sieci usługowej (portal Księgowość24 i grupa na Facebooku – Księgowość moja pasja). Głównym powodem badania osób pracujących zdalnie była chęć obserwacji czynników zdalnego modelu pracy oraz jego powiązania z technostresem, przy świadomości, iż część tych problemów dotyczy także osób pracujących stacjonarnie. W obu modelach pracownicy funkcjonują jednak w odmiennych warunkach pracy (np. powiązanie miejsca wykonywania pracy z życiem rodzinnym), jak też mogą liczyć na odmiennie formy wsparcia ze strony organizacji (np. kwestie komunikacji, problemy techniczne). Badanie wykonano w 2023 roku metodą sondażu z wykorzystaniem techniki CAWI (*Computer Assisted Web Interview*).

³⁵ Dla celów analizy, oprócz hipotez badawczych, opracowano ponad 150 hipotez statystycznych.

³⁶ Nawet w wypadku tej grupy zawodowej występuje dyferencjacja zbiorowości i różnice terminologiczne, co utrudnia klasyfikację czy precyzyjne określenie liczby osób wykonujących zawód księgowego/-ej w Polsce – P. Kabalski, *Księgowość w Polsce jako zawód kobiety. Skala, przyczyny, okoliczności, skutki*, Wydawnictwo IUS PUBLICUM, Katowice 2021, s. 12–13.

Kwestionariusz ankiety cechował wysoki stopień standaryzacji³⁷, ze znaczącym udziałem pytań w formie skal pomiaru postaw, w tym skali Likerta.

Opis wyników i dyskusja

Zastosowana metoda doboru próby i technika zbierania danych w jakimś stopniu przyczyniły się do nadreprezentacji niektórych kategorii respondentów, w tym kobiet (76,2% spośród 122 osób) czy osób młodszych (54% osób liczyło mniej niż 40 lat, a 13,9% – 50 lat i więcej). Podobna uwaga odnosi się do poziomu wykształcenia, gdyż przeważająca część badanych miała wykształcenie wyższe – 86,1% (w tym II stopnia – 19,7%). Dodatkowe znaczenie miała specyfika przygotowania do zawodu księgowego/-ej.

Jeżeli chodzi o ogólne wyniki, warto podać, że ponad połowa respondentów (57,3%) pracowała na podstawie umowy o pracę (w tym na czas nieokreślony – 43,4%), a 24,5% prowadziło własną działalność gospodarczą. W większości przypadków staż pracy przekraczał 5 lat (71,3%). Zajmowano kierownicze (36,1%) i samodzielne stanowiska pracy (63,9%). Dominował nienormowany czas pracy/ruchome godziny (77,0%), podobnie jak model pracy zdalnej (co najmniej cztery dni w tygodniu pracowało w tym trybie 34,4% osób, raz w tygodniu i rzadziej tylko 5,7%). Badani dobrze ocenili posiadane kompetencje cyfrowe – 90,2% (w tym bardzo dobrze – 44,3%). Zdecydowana większość wyraziła satysfakcję z pracy – 78,7%. Niemniej jednak poziom technostresu okazał się zróżnicowany. Najbardziej obciążonymi obszarami były podkategorie techno-overload (65,5%), techno-invasion (53,5%) oraz techno-insecurity (37,6%). W najmniejszym stopniu technostres przejawiał się w kategoriach techno-complexity (24,1%) i techno-uncertainty (19,7%). Można to interpretować, odwołując się z jednej strony do stosunkowo korzystnych (samo)ocen posiadanych kompetencji (w tym umiejętności cyfrowych), z drugiej zaś – do akceptacji tempa dokonujących się zmian technologicznych w pracy. Ponadto można wskazać na znaczenie satysfakcji z pracy oraz czynników związanych z wykonywaniem pracy zdalnej, np. specyfiki zawodowej i rodzaju czynności.

Uzyskane wyniki dostarczyły interesujących danych na temat ogólnego obrazu technostresu w grupie księgowych, w tym pozwoliły na identyfikację przejawów technostresu i najbardziej dotkniętych nim obszarów pracy. Okazały się nimi: tempo świadczenia pracy (63,9%); obciążenie pracą (85,3%); ciągła łączność z miejscem pracy (79,5%); rezygnacja z przerw (44,3%); nadgodziny (37,7%). Wyodrębniono również inhibitory stresu, głównie w postaci satysfakcji

³⁷ Podstawa konstrukcji kwestionariusza: autorska koncepcja badawcza i narzędzie opracowane przez zepół (M. Tarafdar i in.).

z pracy i wysokiego poziomu kompetencji cyfrowych. Zdiagnozowano ponadto czynniki związane z pracą, które potencjalnie mogą przyjąć rolę stresorów. Do takich należą: charakter stanowiska pracy, częstotliwość pracy zdalnej, forma zatrudnienia, staż pracy.

Analiza dotycząca hipotez przyniosła niejednoznaczne efekty. W części przypadków uchwycono powiązania między zmiennymi. Dotyczy to na przykład zależności między subiektywną oceną kompetencji cyfrowych i odczuwaniem zagrożeń (zatrudnienie) ze strony nowych technologii czy współpracowników. Okazało się również, że osoby dysponujące dobrym poziomem kompetencji cyfrowych w mniejszym stopniu obawiały się tychże zagrożeń. Stwierdzono też występowanie związku między cechami pracy i zwiększeniem tempa pracy: im mniejsza częstotliwość pracy zdalnej, tym mniej zauważalny był problem zwiększenia tempa pracy. W wypadku niektórych hipotez nie udało się jednak stwierdzić przyjętych powiązań. Wśród prawdopodobnych przyczyn można wskazać limitacje badań własnych: stosunkowo niewielką liczebność próby i rozkład danych w poszczególnych kategoriach, konieczne ograniczenie zakresu zmiennych z uwagi na technikę CAWI (np. odmowa udziału przy zbyt szczegółowych ankietach). Specyficzne struktury cech, czyli nadreprezentacja kobiet, osób z młodszych grup wiekowych, badanych posiadających wyższe wykształcenie czy wysoko oceniających własne umiejętności technologiczne, w istotny sposób profilowały wyniki.

Podsumowanie

Z perspektywy rozważań poświęconych zastosowaniu koncepcji technostresu w badaniach socjologicznych, w tym badaniach własnych, można sformułować kilka wniosków ogólnej natury. Przede wszystkim wszechobecna „technologizacja” i zjawisko technostresu powodują zmiany w wielu obszarach życia społecznego, w tym – pracy, co wymaga systematycznego aktualizowania ujęć badawczych celem poszukiwania rozwiązań (nowych) problemów społecznych. Jednocześnie realizacja badań okazuje się niezwykle złożona, nawet przy ograniczeniu do tematyki pracy zdalnej i konkretnej grupy zawodowej. Przegląd literatury dotyczącej technostresu umożliwił uchwycenie wspólnych rozwiązań w koncepcjach przedmiotowego zjawiska, mimo wielości sposobów jego definiowania. Dotychczas wypracowane ustalenia teoretyczne i badawcze tworzą użyteczne podstawy dla wielowymiarowego opisu zjawiska technostresu oraz pozwalają uchwycić jego kluczowe obszary i skuteczne inhibitory. Z wykorzystaniem tego dorobku na gruncie socjologii wiążą się jednak pewne ograniczenia, zwłaszcza wobec dominacji psychologicznych ujęć technostresu w pracy, a także preferowania przez badaczy metod badań ilościowych.

Zrealizowane badania własne także dostarczyły wielu istotnych informacji na temat technostresu oraz problemów, które łączą się z eksploracją tego zjawiska. Opracowanie konstruktów teoretycznych i konceptualizacja okazały się złożonym procesem, a szczegółowość przedmiotowego zagadnienia i kategorii (elementy składowe) spowodowała liczne trudności w toku konceptualizacji i operacjonalizacji. Konieczny był także kompromis na etapie konstrukcji narzędzia badawczego, w postaci ograniczenia zakresu mierzonych cech (warunki CAWI). W rezultacie zostały rozpoznane właściwości technostresu i przyczyny jego powstawania, ale limitacje samych badań (np.: liczebność próby, struktury cech respondentów i rozproszenie danych) wpłynęły na ostateczne efekty analizy oraz na formułowane wnioski. Najbardziej czytelne rezultaty dotyczą wykazania powiązań między cechami społeczno-demograficznymi i zaawansowaniem wykorzystywanych technologii ICT oraz kompetencjami cyfrowymi. Cechy te pełniły ważną funkcję w wyjaśnianiu determinant technostresu, jak również specyfiki sytuacji pracy poszczególnych kategorii pracowników zdalnych (np. osób najmłodszych i najstarszych, kobiet), wpływu technostresu w pracy na inne sfery życia.

Podsumowując, warto podkreślić, że mimo pewnych niedoborów w zakresie badań dotyczących technostresu w pracy, są one systematycznie rozwijane, co ilustrują również przywołane w artykule przykłady. Ich przegląd dowodzi jednak wyraźnego zróżnicowania spojrzenia na problem technostresu, podobnie jak na stosowane pojęcia i definicje. Nie jest to zaskakujące, ponieważ temat wzbudza zainteresowanie przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, tak psychologii czy socjologii, jak i medycyny czy informatyki, a część ujęć ma interdyscyplinarny charakter. Stanowi to szczególne wyzwanie z punktu widzenia opracowania koncepcji (nowych) badań. Problemy realizacji łączą się także z innymi kwestiami. Jest to chociażby dobór grupy badanych, ponieważ technologia jest stosowana praktycznie w każdej profesji, ale stopień zaawansowania wykazuje znaczące różnice. Doświadczenie technostresu podlega przy tym dyferencjacji ze względu na cechy społeczno-demograficzne, w tym wiek i płeć. Złożoność zjawiska technostresu implikuje trudności definiowania i pomiaru, w tym kategorii: kreatory stresu oraz inhibitory, umiejętności cyfrowe. Zagadnienie specyfiki powiązań zdalnego modelu pracy z mechanizmami i skutkami technostresu pozostaje zatem otwarte.

Bibliografia

- Arnetz B.B., Wiholm C., *Technological Stress: Psychophysiological Symptoms in Modern Offices*, „Journal of Psychosomatic Research” 1997, nr 1 (43), s. 35–42, DOI: 10.1016/s0022-3999(97)00083-4.
- Brod C., *Technostress: The Human Cost of the Computer Revolution*, Addison-Wesley Publishing Company, Reading 1984.
- Consiglio C., Massa N., Sommovigo V., Fusco L., *Techno-Stress Creators, Burnout and Psychological Health among Remote Workers during the Pandemic: The Moderating Role of E-Work Self-Efficacy*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2023, nr 22 (20), s. 1–23, DOI: 10.3390/ijerph20227051.
- Dragano N., Lunau T., *Technostress at Work and Mental Health: Concepts and Research Results*, „Current Opinion in Psychiatry” 2020, nr 4 (33), s. 407–413, DOI: 10.1097/YCO.0000000000000613.
- Geun Kim D., Won Lee C., *Exploring the Roles of Self-Efficacy and Technical Support in the Relationship between Techno-Stress and Counter-Productivity*, „Sustainability” 2021, nr 8 (13), s. 1–16, DOI: 10.3390/su13084349.
- Golka M., *Czym jest społeczeństwo informacyjne?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, nr 4 (67), s. 253–265.
- Hurbean L., Dospinescu O., Munteanu V., Danaiața D., *Effects of Instant Messaging Related Technostress on Work Performance and Well-Being*, „Electronics” 2022, nr 16 (11), s. 1–21, DOI: 10.3390/electronics11162535.
- Ioannou A., *Mindfulness and Technostress in the Workplace: A Qualitative Approach*, „Frontiers in Psychology” 2023, nr 14, s. 1–16, DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1252187.
- Kabalski P., *Księgowość w Polsce jako zawód kobiety. Skala, przyczyny, okoliczności, skutki*, Wydawnictwo IUS PUBLICUM, Katowice 2021.
- Kot P., *Role of Technostress in Job Satisfaction and Work Engagement in People Working with Information and Communication Technologies*, „Pakistan Journal of Psychological Research” 2022, nr 3 (37), s. 331–349, DOI: 10.33824/PJPR.2022.37.3.20.
- Lanzl J., *Social Support as Technostress Inhibitor Even More Important During the COVID-19 Pandemic?*, „Business & Information Systems Engineering” 2023, nr 3 (65), s. 329–343, DOI: 10.1007/s12599-023-00799-7.
- Nowak J.S., *Spółeczeństwo informacyjne – geneza i definicje*, w: *Spółeczeństwo informacyjne: krok naprzód, dwa kroki wstecz*, red. P. Sienkiewicz, J.S. Nowak, Polskie Towarzystwo Informatyczne – Oddział Górnośląski, Katowice 2008, s. 25–48.
- Obrovac Sandqvist S., Persson J., Åberg L., *The Effects of Technostress through Virtual Meetings on Employee-level*, DiVA, <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1436524&dswid=-443> (dostęp: 22.01.2024).
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 czerwca 2022 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Kodeks pracy, Rozdział 2c – Praca zdalna, Art. 67¹⁸ (Dz. U. z 2022 r., poz. 1510).
- Salanova M., Llorens S., Ventura M., *Technostress: The Dark Side of Technologies*, w: *The Impact of ICT on Quality of Working Life*, red. C. Korunka, P. Hoonakker, Springer Science & Business, Madison 2014, s. 87–104, DOI: 10.1007/978-94-017-8854-0_6.
- Singh P., Bala H., Lal Dey B., Filieri R., *Enforced Remote Working: The Impact of Digital Platform-Induced Stress and Remote Working Experience on Technology Exhaustion and Subjective Wellbeing*, „Journal of Business Research” 2022, nr 151, s. 269–286, DOI: 10.1016/j.jbusres.2022.07.002.
- Śledziwska K., Włoch R., *Gospodarka cyfrowa. Jak nowe technologie zmieniają świat*, WUW, Warszawa 2020, DOI: 10.31338/uw.9788323541943.
- Sommovigo V., Bernuzzi C., Finstad G.L., Setti I., Gabanelli P., Giorgi G., Fiabane E., *How and When May Technostress Impact Workers’ Psycho-Physical Health and Work-Family Interface? A Study*

- during the COVID-19 Pandemic in Italy, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2023, nr 3 (20), s. 1–23, DOI: 10.3390/ijerph20021266.
- Spagnoli P., Molino M., Molinaro D., Giancaspro M.L., Manuti A., Ghislieri C., *Workaholism and Technostress During the COVID-19 Emergency: The Crucial Role of the Leaders on Remote Working*, „Frontiers in Psychology” 2020, nr 11, s. 1–9, DOI: 10.3389/fpsyg.2020.620310.
- Tarafdar M., Tu Q., Ragu-Nathan B.S., Ragu-Nathan T.S., *The Impact of Technostress on Role Stress and Productivity*, „Journal of Management Information Systems” 2007, nr 1 (24), s. 301–328, DOI: 10.2753/MIS0742-1222240109.
- Tarafdar M., Tu Q., Ragu-Nathan T.S., *Impact of Technostress on End-User Satisfaction and Performance*, „Journal of Management Information Systems” 2011, nr 3 (27), s. 303–334. DOI: 10.2753/MIS0742-1222270311.
- Tarafdar M., Tu Q., Ragu-Nathan T.S., Nathan R., *The Consequences of Technostress for End Users in Organizations: Conceptual Development and Empirical Validation*, „Information Systems Research” 2008, nr 4 (19), s. 417–433, DOI: 10.1287/isre.1070.0165.
- Taser D., Aydin E., Torgaloz A.O., Rofcanin Y., *An Examination of Remote E-Working and Flow Experience: The Role of Technostress and Loneliness*, „Computers in Human Behavior” 2022, nr 127, s. 1–10, DOI: 10.1016/j.chb.2021.107020.
- Walczak-Duraj D., *Zmiany współczesnej pracy, zawodów i profesji*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 2022, nr 81, s. 5–27, DOI: 10.18778/0208-600X.81.01.
- Wang K., Shu Q., Tu Q., *Technostress under Different Organizational Environments: An Empirical Investigation*, „Computers in Human Behavior” 2008, nr 6 (24), s. 3002–3013, DOI: 10.1016/j.chb.2008.05.007.
- Webster F., *Theories of the Information Society, Third Edition*, Wydawnictwo Routledge, Londyn 2006.
- Weil M.M., Rosen L.D., *Technostress: Coping with Technology @Work @Home @Play*, John Wiley & Sons Inc, Hoboken 1997.
- Zalega T., *Praca zdalna – obraz przemian w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Master of Business Administration” 2009, nr 4 (17), s. 35–45.
- Zych J., *Teleinformatyka dla bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Naukowe FNCE, Poznań 2018.

SPIS TREŚCI (CONTENTS)

Zeszyty Naukowe KUL 67 (2024), nr 2 (266)

ARTYKUŁY (ARTICLES)

The World of Values of Polish and Hungarian Students: A Comparative Study

Świat wartości studentów polskich i węgierskich.

Studium porównawcze

Rafał Cekiera 5–24

Osoby rozwijające się według autystycznego wzorca: ich jakość życia i warunkujące ją komponenty zdrowotne.

Perspektywa samorzeczników autyzmu

Individuals Developing with Autism Spectrum Disorders:

Their Quality of Life and Health Components Affecting It.

Autism Self-Advocates' Perspective

Maja Drzazga-Lech, Monika Kłeczek 25–46

Nasilenie wymiarów konstytuujących postawę wobec edukacji a percepcja źródeł własnej skuteczności u osób odbywających karę pozbawienia wolności

The Intensity of the Attitudes towards Education and the Perception
of the Sources of Self-Efficacy among Prisoners

Piotr Maziarczyk, Mateusz Mikołajczak, Mirosław Kalinowski,

Iwona Niewiadomska, Krzysztof Jurek 47–60

Nieformalne sieci wsparcia rodziny w warunkach kryzysowych na przykładzie pandemii COVID-19 Informal Family Support Networks in Crisis Settings on the Example of the COVID-19 Pandemic <i>Maria Gagacka, Agnieszka Zaborowska</i>	61–81
Preferowana forma życia osobistego młodych dorosłych Young Adults' Preferred Form of Personal Life <i>Dorota Ruszkiewicz</i>	83–102
Kondycja finansowa Polaków i zadowolenie z życia po pandemii Poles' Financial Condition and Life Satisfaction after the Pandemic <i>Teresa Zbyrad</i>	103–117
Zjawisko technostresu w pracy – przegląd koncepcji badawczych z perspektywy badań pracowników zdalnych Technostress at Work: A Review of Research Concepts from the Perspective of Research on Remote Workers <i>Aleksandra Dudek</i>	119–137